

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
та Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації
Управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради
Лубенський краєзнавчий музей

СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУЛЛЯ

Збірник наукових праць

**Пам'яті Ф. І. Камінського
(1845–1891)**

Київ
Центр пам'яткознавства
НАН України та УТОПІК
2016

УДК 902.2 = 351.853 (477) Камінський
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 4 від 19 квітня 2015 р.), Плану роботи Управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2016 р.*

Редколегія:

Біляєва С. О., доктор історичних наук; **Ковальова І. Ф.**, доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мурзін В. Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*відповідальний редактор*); **Тигова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Фасій Г. І.**, начальник Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Терпиловський Р. В., доктор історичних наук, професор,
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

С 77 **Старожитності Посулля = Antiquities of the Sula Regions** : збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.] – К. : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2016. – 176 с.

ISBN 978-966-8999-76-5

Вміщені статті археологів та музейників – дослідників старожитностей Посулля епох палеоліту – пізнього середньовіччя. Особлива увага у представлених роботах приділена науковій спадщині відомого лубенського археолога, краєзнавця і педагога Федора Івановича Камінського (1845–1891), світлій пам'яті якого присвячений цей збірник.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв і краєзнавців, усіх, хто цікавиться стародавньою історією Посулля.

УДК 902.2 = 351.853 (477) Камінський
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-76-5

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2016.
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016.
© Автори статей, 2016.

Перші кроки археологічної науки і музейного краєзнавства на теренах Полтавщини були здійснені у тисячолітньому місті Лубни на Сулі. І пов'язані вони з діяльністю скромного вченого, дослідника та збирача старовини, природознавця, педагога Федора Івановича Камінського (1845—1891). На Лубенській землі, що стала його другою батьківщиною, повною мірою розквітнув талант цієї людини, яка повела за собою чимало послідовників. Під час роботи в Лубенській чоловічій гімназії ним було створено перший на теренах краю навчальний музей зі збірками архівних матеріалів, історичних та мистецьких реліквій, археології і нумізматики, природничими палеонтологічними колекціями.

Саме завдяки Ф. І. Камінському у Круглику постав відомий Лубенський музей К. М. Скаржинської, який був окрасою культурного поступу краю, згуртував навколо себе громадськість. Музей перетворився на провідний культурно-освітній заклад Полтавської губернії останньої чверті XIX століття, започаткувавши передачею своїх експонатів до Полтави зібрання сучасного Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. І процес музейного збиральництва та фундації культурницьких закладів у Лубнах на тлі початку загального національного відродження був зніційований однією людиною, справжнім «подвижником українського музейництва».

З-поміж учнів і вихованців Федора Камінського зустрічаємо відомі в історії культури України та Лубенщини імена — меценатки і культурно-просвітньої діячки Катерини Скаржинської, майбутнього академіка Всеукраїнської академії наук, професора Василя Ляскоронського, юриста і краєзнавця Кирила Бочкарьова та багатьох інших. Саме Федір Камінський запросив до Лубен майбутнього вченого секретаря Лубенського музею К. М. Скаржинської Сергія Кульжинського, який уславив на весь світ українське писанкарство, підготувавши унікальний альбом колекції писанок у Круглику.

Традиції, закладені визначними діячами культурного і наукового поступу XIX ст., продовжують жити у нашому місті.

І свідченням тому є випуск цієї збірки наукових праць з промовистою назвою «Старожитності Посулля», яка присвячена пам'яті музейника й археолога, першовідкривача українського палеоліту та дослідника курганів в околицях Лубен Федора Івановича Камінського. Вона укладена за матеріалами проведеної у м. Лубни наукової конференції, що відбулася у травні 2016 року.

Сподіваюся, що вміщені у збірнику наукові праці стануть у нагоді не тільки фахівцям — історикам, археологам, музеєзнавцям, а й широкому краєзнавчому загалу, учнівській і студентській молоді нашого міста, зберігаючи пам'ять про ратаїв розбудови вітчизняної науки і культури мальовничого історичного міського центру на Сулі.

Лубенський міський голова

¹

О. П. Грицаєнко

ФЕДІР КАМІНСЬКИЙ – ПЕРШОВІДКРИВАЧ УКРАЇНСЬКОГО ПАЛЕОЛІТУ, АРХЕОЛОГ, МУЗЕЙНИК І ПЕДАГОГ

Стаття присвячена життєвому шляху, науковій та музейній діяльності першого завідувача Лубенського музею К. М. Скаржинської, фундатора Лубенського археологічного осередку вивчення найдавнішого минулого Посулля.

Ключові слова: Ф. І. Камінський, К. М. Скаржинська, палеоліт, енеоліт, бронзовий вік, скіфський і сарматський час, Переяслав, Посулля, дослідження, колекції, музейне збиральництво.

Федір Іванович Камінський (1845–1891) — один із зачинателів вивчення пам'яток найдавнішого минулого України і Полтавщини, зокрема Посулля, — був не тільки першим завідувачем Лубенського музею К. М. Скаржинської, а й добре відомим археологом, краєзнавцем та педагогом (*Першовідкривач 1992, с. 3–4*). Його ім'я неодноразово згадується на сторінках енциклопедій, довідників (*Сумцов 1895, с. 205; Ставровський 1903, с. 63; Каминский 1910, с. 568; 1915, с. 344; Шовкопляс 1970; Полтавщина 1992, с. 174, 346, 479, 481, 870; ЕУ 1994, с. 928; Словник 1996, с. 396; Супруненко 2009, с. 262*), фундаментальних досліджень з історії України (*Грушевський 1913, с. 30–31, прим.; Полонська-Василенко 1992, 1, с. 42*), робіт з історії археології та краєзнавства (*Курінний 1946; 1970, с. 57; Борисковский 1953, с. 11–14; Шовкопляс 1969, с. V; 1992; Аббасов 1980; 1988; Формозов 1983, с. 46; 1986, с. 61; АЗ ПКМ 1992; Лебедев 1992, с. 136*), монографічних досліджень (*Уваров 1881, с. 11; Ефименко 1953, с. 311, 551; Нариси 1957, с. 599; Береговая 1960, с. 145–146; Ильинская 1968, с. 20, 55; Шовкопляс 1971а, с. 39; Черниш 1985, с. 55; Моргунов 1996, с. 94 та ін.*), підручників (*Шовкопляс 1964, с. 30; Черняков 1992, с. 31; Ванцак, Козюра 1993, с. 5; Толочко та ін. 1994, с. 14; Білоусько, Супруненко 2004, с. 37*), краєзнавчих і довідкових видань (*Полтавщина 1961, с. 110; 1969, с. 122; 1992; Мезенцева 1997, с. 18; Куріло 2002, с. 152–153*), путівників (*Горенко, Семенюта 1973, с. 6; Ванцак 1988, с. 36; Супруненко 1988а, с. 4; 2016*). Життєвий і творчий шлях лубенського археолога вже неодноразово був предметом дослідження (*Борисковский 1953, с. 11–14, 16; Супруненко 1991, с. 69–75; 1997, с. 61–63*), тому лише у загальних рисах оха-

рактизуємо основні віхи життя першовідкривача українського палеоліту.

Ф. І. Камінський народився у березні 1845 р. в містечку Кежан-Городок Мінської губ. (с-ще Давид-Городок Брестської обл. Білорусі) в сім'ї священника, уродженця Переяславщини. Закінчив духовне училище, після чого навчався у Переяславській семінарії. 1865 р. як вільний слухач вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, в стінах якого слухав лекції професорів М. Г. Бунге, М. П. Драгоманова, О. О. Ковалевського, К. М. Феоділактова (*Авсеєнко 1881, с. 707–730; Щербина 1919, с. 65–68*). По закінченні університету повернувся до Переяслава вчителем російської мови у духовному училищі (*Сеферовський 1898, с. 165*), а також викладав у приватному жіночому пансіоні.

Під впливом В. Б. Антоновича молодий педагог захопився археологією. Він кілька разів звертався до Імператорської Археологічної Комісії з проханням видачі на його ім'я відкритого листа, хоча перший дозвіл отримав лише 1870 р. — свідоцтво на право проведення розкопок курганів у Полтавській і Мінській губ., видане йому Московським археологічним товариством (*ДАПО, ф. 222, спр. 790, арк. 1*). Робота за цим свідоцтвом у подальшому призвела до мовчазного ігнорування центральною столичною археологічною установою наукової діяльності дослідника. Залучення учнів училища і семінаристів до розкопок, критичні виступи Ф. І. Камінського у пресі щодо місцевих зловживань (*Борисковський 1953, с. 14*) викликали невдоволення переяславського чиновництва.

Зі смертю дружини, Марії Вікторівни, у лютому 1871 р. (*ДАПО, ф. 222, спр. 826, арк. 1*) він переводиться до Хорольського повітового училища (*Старожитності 1994, с. 5*), а невдовзі запрошується до новоствореної Лубенської чоловічої гімназії, очолюваної випускником Київського університету М. Т. Симоновим (Номисом) (*Лісничий 1988, с. 94*). На думку останнього, в гімназії Ф. І. Камінський виявився «абсолютно незамінним» (*Симонов 1889, с. 3*).

Дослідник переїхав до Лубен і розпочав викладацьку діяльність учителем підготовчого класу і бібліотекарем фундаментальної книгозбірні. На педагогічній ниві у Лубнах він працював з липня 1872 р. по грудень 1882 р. (*Сеферовський 1898, с. 165*), викладаючи також у жіночій гімназії природознавство.

За ініціативою Ф. І. Камінського і М. Т. Симонова у чоловічій гімназії був створений перший у місті і на Полтавщині навчальний краєзнавчий музей. Він мав збірки кабінетів зоології, ботаніки, мінералогії, нумізматики, археології та палеонтології (*Федір Камінський 1992, с. 12*). Зібрання формувалося за рахунок дарів громадськості і шляхом цілеспрямованого збирання силами педагогічного колективу. Воно

включало, крім зазначених колекцій, більше 2000 назв книг і 130 рукописів. Всі ці предмети опрацьовувалися й описувалися Ф. І. Камінським, розподілялися між кабінетними і фундаментальними збірками. М. Т. Симонов відзначав, що саме «завдяки археологу Ф. І. Камінському справа у бібліотеці й археологічному кабінеті була поставлена добре» (*Н. Т. 1898, с. 58–59*).

Головними джерелами поповнення гімназичної археологічної збірки виявилися власні дослідження Ф. І. Камінського, що велися під час розвідкових обстежень. Наслідком одного з них 1873 р. саме і стало відкриття українського палеоліту на садибі Г. С. Кир'якова в Гінцях (*Каминский 1878, с. 147–152; Теофилактів 1875, с. 22–32; 1878; Щербаківський 1919, с. 96; 1919а, с. 61; Шовкопляс 1971*). У 1876–1882 рр. Ф. І. Камінський провів обстеження і розкопки ряду пам'яток археології на Лубенщині (*Каминский 1888, с. 218; Махно 1965, с. 185; Супруненко 1988, с. 13–14; 1989, с. 105; Кулатова 1991, с. 74; Моргунов 1996, с. 94*).

Колекція археологічного кабінету викликала зацікавленість спеціалістів. Організатори III Археологічного з'їзду запросили дирекцію гімназії представити її на звітній виставці до з'їзду в Києві 1874 р. (*Ляскоронський 1928, с. 70*).

Експозицію Лубенської гімназії відкривала карта, підготовлена Ф. І. Камінським, на якій позначалися місця знахідок кам'яних знарядь і кісток мамонта в Полтавській губ. (*Указатель 1874, с. 7, № 91; Атлас 1878, табл. VI: 1*). Експонувалися 47 виробів з кременю, кістяні шило та вістря, 14 великих кісток мамонта з Гінцівської стоянки (*Там же, №№ 92, 94–99*). Разом з ними знаходилися й більш пізні знаряддя з кременю — уламок серпа з хут. Чеберяки та наконечник стріли з Лісової Слобідки Лубенського пов., кам'яна сокира з кургану біля хут. Богодарівка Лохвицького повіту (*Там же, №№ 93, 105–106*). Були представлені також кремені з «сумнівними слідами обробки» з яру поряд із Лубенською гімназією та с. В'язівок Лубенського повіту (*Там само, №№ 103, 104*), за якими деякі сучасні дослідники позначають палеолітичні місцезнаходження у Посуллі (*Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 67; Милованова 1990, с. 60; Лебедев 1992, с. 136*). Наступні розділи виставки репрезентували наконечники стріл скіфського часу з посульського лівобережжя, ліпний глечик та кілька римських монет (*Указатель 1874, с. 42; Ванцак 1990, с. 188*). Усі ці речі після з'їзду знаходилися у гімназії, а 1919 р. були передані до колекції Лубенського краєзнавчого музею, створеного Г. Я. Стеллецьким (*ЛМДА, ф. 62, стр. 2*).

Навколо ентузіаста-археолога згуртувалося коло учнів, яких цікавили питання краєзнавства і стародавньої історії. У різний час серед них були гімназисти Анатолій Кир'яков, Володимир і Василь Ляскоронські, Кирило Бочкар'єв та ін. Поступово сформувався гурток

Ф. І. Камінського у складі вихованців та вчителів гімназій, міських службовців і лубенців-студентів університетів, що мав в цілому народницьке спрямування (*Ванцак 1988, с. 36*).

Зі зміною керівництва і погіршенням репутації чоловічої гімназії у властей, як політично неблагонадійного закладу, Ф. І. Камінського переводять до Прилук (*Горленко 1891, с. 314*). Та невдовзі він був змушений залишити службу через хворобу і прийняти запрошення своєї вихованки К. М. Скаржинської стати домашнім учителем її дітей. Дослідник переселився до маєтку Круглик, де жив до кінця своїх днів (*Федір Камінський 1992, с. 8, 176*).

У Круглику розпочався найбільш плідний період творчого життя Ф. І. Камінського (1882–1890). Тут він з жагою поринув у наукові студії, в міру сил здійснюючи археологічні й етнографічні дослідження, став одним з фундаторів Лубенського музею К. М. Скаржинської, куди передав частину своїх знахідок. Під його впливом К. М. Скаржинська розгорнула широку збиральницьку діяльність, що дозволило 1885 р. створити експозицію власного музею.

Попередню підготовку та її побудову провів саме Ф. І. Камінський (*Супруненко 1991, с. 72*). Ним здійснена систематизація колекцій музею, підготовлені перші каталожні описи речей і картотеки, концепція та основи статуту, надані атрибуції ряду предметів, розпочате збирання етнографічних колекцій — предметів писанкарства, художнього шитва, ікон, описані геологічні збірки (*Федір Камінський 1992, с. 9–12*). Перший завідувач доклав титанічних зусиль до створення музею, таким чином борючись із невблаганною хворобою, що підточувала його здоров'я. Ф. І. Камінському належала і згодом частково втілена у життя ідея щодо створення на базі Лубенського музею земського музейного осередку. Завдяки його наполегливості й ентузіазму археологічний напрямок збиральницької і дослідницької діяльності залишався провідним у роботі музею 1880-х рр. (*Супруненко 2000, с. 56*).

Окрім проведення археологічних розкопок (*Ляскоронский 1892, с. 262–280*), завідувач і вчений секретар Лубенського музею К. М. Скаржинської здійснював краєзнавчі, етнографічні та літературознавчі дослідження. Він опублікував розповідь Ф. І. Дейкуна-Мочаненка про «Кобзар» 1860 р. Т. Г. Шевченка з друкованими вставками на місці цензурних вилучень, вірш О. І. Псьол «До сестри», лист Т. Г. Шевченка до І. М. Мокрицького-Таволги та свідоцтво, видане письменникові 1860 р. на право проживання у Петербурзі (*Воспоминания 1988, с. 421–423*), прокоментував ці матеріали (*Каминский 1885, с. 519–530*). Робота виявилася одним з перших цінних внесків у Шевченкіану (*Супруненко 1997*), вагомою часткою біографічного матеріалу про великого поета, творчість якого добре знав і шанував лубенський

археолог (*Ротач 1992, с. 19; 2005, с. 315*). Ф. І. Камінським були також опубліковані історико-етнографічні відомості про околиці с. Єнківці на Лубенщині (*Каминский 1889, с. 632–633*), ряд газетних інформацій.

Завідувач музею вів жваве листування. Серед його кореспондентів збереглися листи від В. Б. Антоновича, В. П. Горленка, С. К. Кульжинського, В. Г. Ляскоронського та ін. (опубл.: *Федір Камінський 1992, с. 94–176*). Він був обраний членом Історичного товариства Нестора Літописця (*ДАПО, ф. 222, спр. 20, арк. 2*), членом-кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей (*Махно 1965, с. 165*), співпрацював у часописі «Киевская старина» (*ДАПО, ф. 222, спр. 153, арк. 1–3*), докладав зусилля до проведення кількох виставок до археологічних з'їздів (*Там само, спр. 69, арк. 3–4; 72, арк. 1–2 зв.*), був дійсним членом III Археологічного з'їзду (*Список 1878, с. XI*), на який не зміг прибути через загострення хвороби.

Лубенський археолог виявився добре обізнаним з вітчизняною і закордонною фаховою літературою, слідкував за появою нових робіт з археології, історії та етнографії (*ДАПО, ф. 222, спр. 69, арк. 4, 7; 85, арк. 1–3 зв.*), збираючи власну книгозбірню (*Мокляк 1992, с. 20*). Не залишався осторонь подій політичного життя (*ДАПО, ф. 222, спр. 183, арк. 2 зв.*), притримуючись культурницьких позицій Старої Громади.

Помер Ф. І. Камінський 20 березня (1 квітня) 1891 р. у Круглику, де і похований (*[Горленко] 1891, с. 313*). «Невеличким струмочком», що приносить «крихітки знання в ріку великої науки» називав себе Ф. І. Камінський в одному з листів (*ДАПО, ф. 222, спр. 69, арк. 8 зв.–9 зв.*). Та його діяльність і здобутки у вивченні археологічних пам'яток Посулля, виняткове значення у становленні Лубенського музею висувають скромного трудівника на ниві науки і музейництва в ряд визначних діячів національної культури (*Супруненко 2000, с. 60*).

Ф. І. Камінський був очільником лубенського археологічного осередку, натхненником його діяльності і найбільш кваліфікованим дослідником. Його шлях до археології проліг через природничо-історичне відділення фізико-математичного факультету, тому він з самого початку виступав як природознавець — представник напрямку знань, що швидко розвивався, і вже починав впливати на суміжні розділи гуманітарних наук, в т. ч. й на археологію (*Формозов 1988, с. 44–45; Лебедев 1992, с. 131*). З іншого боку, як вільнослухач, Ф. І. Камінський мав можливість прослухати певні курси з археології, котрі тільки-но були введені до навчальних програм. Прогалини у його знаннях з класичної археології були зумовлені не тільки вадами цих курсів, а й відразую студента до відданих самодержавству представників офіційної археології, вихованих у миколаївську епоху (*Борисковский 1953, с. 14; Формозов 1986, с. 65*). Семінарист з Білорусі прихильно ставився до польського національно-визвольного руху,

що мав глибокі корені в Київському університеті (*Оповідання 1924, с. 80–92*), а тому не вшаноблювався реаліями обмеженого реакційними спалахами шовінізму пореформеного життя.

Як спольщений нащадок колишнього українського шляхетського роду, він відгукнувся на «сповідь» свого молодого наставника – В. Б. Антоновича (*Київ 1994, с. 13; Кафедральне «вірюю» 1992, с. 67*), пов'язавши свій життєвий шлях зі служінням рідному народу, привнісши у його маси освіту, відродження національної культури та розвиток власної науки. Отже, залишившись на українській землі, Ф. І. Камінський зайняв тоді ще рідкісне місце в лакуні на межі природничих та археологічних дисциплін. Саме діяльність таких дослідників згодом і була використана О. С. Уваровим для зближення первісної та класичної археології (*Формозов 1986, с. 67*).

Це зумовило появу ряду позитивних і певних негативних рис у науковій діяльності Ф. І. Камінського, що полягали у поодиноких контактах з Московським археологічним товариством, веденні робіт переважно на приватних землях, відсутністю в столиці звітності за розкопки, не наданні публікацій до офіційних московських і петербурзьких наукових видань того часу. Натомість Ф. І. Камінський зав'язав контакти з представниками київського археологічного центру, прагнув налагодити стосунки з науковцями Одеси через відоме наукове Товариство історії та старожитностей.

Археологічну дослідницьку діяльність Ф. І. Камінський розпочав ще в останні роки навчання, довозячи до Києва окремі знахідки з узбережжя Прип'яті. 1870 р. він провів розкопки курганів у околицях Переяслава та в Мінській губернії. Було досліджено 4 кургани давньоруського часу на курганному некрополі Переяслава в ур. Ярмарківщина (*Ванцак, Супруненко 1995, с. 20–21*) та кілька курганів Х–ХІ ст. поряд з містечком Жежан-Городок. Дослідження одного з переяславських курганів молодий педагог продовжив 1872 р. Крім того, він збирав знахідки з території та околиць давньоруського міста, частина з яких згодом потрапила до Лубенського музею К. М. Скаржинської, наприклад, дволопатевий залізний наконечник стріли, знайдений ще 1860 р. у «кріпоснім валу» столиці Переяславської землі (*КАВ, с. 60, № 405*), кілька хрестів-тільників, в т. ч. чернений енкалпійон кін. ХІІ ст., виявлений дослідником у зруйнованому кургані під Переяславом 1871 р. (*Інв. № ПКМ І.13434, М 2035*). Щодо досліджень переяславських старожитностей Ф. І. Камінський радився з М. О. Максимовичем, відвідуючи його на хуторі Михайлова Гора (*ДАПО, ф. 222, спр. 93, арк. 1*). Але переїзд до Хоролу перервав розпочаті роботи й існуючі контакти.

В околицях Хоролу Ф. І. Камінський 1872 р. встиг оглянути курганні пам'ятки, зокрема, в ур. Могильному на захід від міста (*Старожитності 1994, с. 5, 40–41*).

Найбільш плідним у дослідницькому плані виявився лубенський період діяльності Ф. І. Камінського (1873–1891), де у Посуллі він здійснив доволі значні, як на той час, археологічні дослідження (*Супруненко 1988, с. 14; 2000, с. 109*).

У 1873 р. Ф. І. Камінський відвідує місцезнаходження кісток мамонта у маєтку Г. С. Кир'якова в с. Гінці Лубенського пов., виявлене двома роками раніше (*Брюсов 1949, с. 88–89; Шовкопляс 1974, с. 3*). Оглянувши одну з ям і провівши невеликі розкопки, він знайшов оброблені кремені, кілька кістяних виробів і залишки стародавніх вогнищ. Археолог констатував наявність тут культурного шару палеолітичної стоянки, що добре зберігся (*Борисковский 1953, с. 14; Шовкопляс 1971; 1992*). Результати робіт були підкріплені геологічними обстеженнями, які виконав його київський наставник, геолог, професор К. М. Феофілактов (*Феофилактов 1875, с. 23*). Робота Ф. І. Камінського «Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам» викликала певний інтерес на одному із засідань III Археологічного з'їзду в Києві (*Протоколы 1878, с. XXV, XLI; Супруненко 1991, с. 70*). За відсутності автора через хворобу, реферат доповіді зачитав на першому засіданні відділення «Первісні старожитності» з'їзду 3 серпня 1874 р. Д. Я. Самоквасов. У публікації, що з'явилася через чотири роки, наводилися відомості про речові знахідки епохи палеоліту – бронзового віку у Нижньому Посуллі, в т. ч. про місцезнаходження кременів біля с. В'язівок Лубенського повіту та в яру поблизу Лубенської чоловічої гімназії. Там же вміщений перелік знахідок кісток викопних тварин в околицях Лубен (*Каминский 1878, с. 147–152*), більшість з яких потрапила до музею Лубенської гімназії (*Гавриленко 2003, с. 53*). Кожен факт такої знахідки обов'язково перевірявся Ф. І. Камінським, який робив геологічні описи навіть випадкових місцезнаходжень, наприклад, в ур. Кулішевому поблизу с. Олександрівка (*Супруненко 2000, с. 110*). Зауважимо, що сучасники відзначали доволі високий фаховий рівень геологічної підготовки дослідника (*Левинсон-Лессинг 1889, с. 9*).

Таким чином, початок розвідкових робіт Ф. І. Камінського у Посуллі був позначений відкриттям першого палеолітичного поселення у Східній Європі (*Формозов 1983, с. 46*).

Навесні 1876 р. Ф. І. Камінський обстежив околиці сс. Карпилівка і Клепачі, докладно описав городище скіфського часу в ур. Сад на північний схід від останнього села, склав його перший окомірний план, встановивши форму і площу майданчика, наявність заглибин

від жител і ям, потужність культурного шару, зібрав характерні знахідки (Супруненко 2000, с. 110–111).

Поряд, у лісі в ур. Осакове, зафіксував рештки давньоруського могильника з 15 насипів. Два кургани у його складі були досліджені. У щоденнику описана їх стратиграфія, розміри, обміри кістяків похованих з посиланнями на антропологічну літературу (Федір Камінський 1992, с. 57–62, 82–83). Відвідав дослідник і місцезнаходження в ур. Пурпурівщина, відкрите розвідками Г. С. Кир'якова на північ від Клепачів, оглянув групи курганів на сусідньому мису високого берега р. Вільшанка в ур. Богатирівщина. Це урочище, відшукане лише завдяки опису Ф. І. Камінського (Кулатова, Супруненко 1988, с. 29; Кулатова 1989; 1999), пов'язується, за архівними джерелами, з рядом яскравих давньоруських знахідок першої чверті XII ст. (Моргунов 1988, с. 10) і локалізується дослідниками в окрузі літописного міста Кляпеч (Моргунов 1996, с. 94). Тут наявні рештки курганного могильника.

Навесні того ж року Ф. І. Камінський обстежив кургани доби бронзового віку в ур. Роги біля с. Гінці. У чорноземному насипу одного з них дослідив впускне поховання доби пізньої бронзи з розвалом ліпного горщика (Федір Камінський 1992, с. 85).

Навіть короткочасна поїздка до батьків у Кежан-Городок 1877 р. супроводжувалася проведенням розвідкових обстежень. Ф. І. Камінський оглянув Видуш-Гору на лівобережжі Прип'яті і знайшов там крем'яні вироби й уламки ліпного посуду епох неоліту-бронзового віку (КАВ, с. 11, № 116 а, в).

У 1881 р. лубенський археолог провів розкопки чотирьох курганів в ур. Лиса Гора у Лубнах. Роботи були продовжені 1883 р. за фінансування й участі К. М. Скаржинської (Бочкарев 1901, с. 21). Всього на Лисій Горі було розкопано 16 курганів (КАВ, с. 11–13, 17–33), у яких виявлені поховання епохи бронзи, раннього залізного віку, в т. ч. скіфського часу, середньовічного кочівника — конфедерата Русі (Рудинський 1928, с. 31, прим.; Ильинская 1968, с. 55; Кулатова 1988, с. 7, 8; Мироненко 2002), польського жовніра і козака. Публікація цих матеріалів готувалася Ф. І. Камінським в останні роки життя, але через мовчазний конфлікт з К. М. Скаржинською щодо авторства (ДАПО, ф. 222, спр. 53, арк. 8, 16 зв.) була знищена разом зі щоденниками перед смертю археолога (Ляскоронский 1892, с. 263–264). Лише частково лисогірські знахідки ввійшли до зачитаного у відсутності автора В. Г. Ляскоронським його повідомлення «Розкопки [курганів скіфського типу] в околицях Лубен» на засіданні Товариства Нестора-літописця 20 листопада 1883 р. (Каминский 1888, с. 218), а згодом були використані у публікаціях, доповнені свідченнями К. М. Скаржинської і К. П. Бочкарьова (Бочкарев 1901, с. 20; Ляскоронский 1892; 1901; 1903). Можливо, Ф. І. Камінський передав записи про лисогірські роботи

своєму наулюбленішому учневі — В. Г. Ляскоронському — з метою їх публікації у майбутньому. Так це чи інакше, але конфлікт тяжко хворого завідувача і меценатки був спровокований М. Г. Скаржинським, який розглядав будь-які набутки музею як родинну власність і хотів видати матеріали за підписом дружини.

Крім досліджень на Лисій Горі, Ф. І. Камінський розкопав 1881 р. насип великого кургану в ур. Замок між Лубнами і Мгарським монастирем, в якому було виявлене впускне поховання й основна могила скіфської доби (*НА ПКМ, спр. 03-144/2, арк. 14–17*). На особливу увагу заслуговує впускний комплекс (зр.: *Махно 1965, с. 185–188; Кухарская, Битковський 1994, с. 113–114; Кравченко, Синиця 2005*), що супроводжувався ліпними зарубинецькими горщиком і мискою, курільницею та залишками жертвовної їжі (*Кулатова, Супруненко 1999, с. 138–140*), вірогідно, рештки кремації (*Рудинський 1928*).

За даними інвентаря Полтавського краєзнавчого музею, є відомості про участь Ф. І. Камінського у розкопках, здійснюваних 1885 р. біля Костицької слободи Бобруйського пов. у Білорусі, поблизу Любонічської лісової дачі, окремі матеріали з яких надійшли до Лубенського музею К. М. Скаржинської (15 курганів давньоруського часу) (*інв. №№ ПКМ. 11601–11603, А. 1117–1119*).

Ф. І. Камінський також докопав розібраний релігійними фанатиками великий «курган св. Афанасія» поряд із будівлями Мгарського Спасо-Преображенського монастиря (*НА ПМК РАН, ф. 1, 1889, спр. 4, арк. 41–43*), де було виявлене поховання скіфського часу (*Ильинская 1968, с. 55*). Курган мав висоту понад 2,2 м, діаметр — близько 11 м; на ньому, за легендою, у 1654 р. востаннє молився константинопольський патріарх Афанасій, мощі якого зберігалися потім у Мгарському монастирі (*Астряб 1915, с. 35–37*). Землю з насипу цього кургану віруючі рознесли жменями з собою, сподіваючись на чудотворну поміч і заступництво святого патріарха. Під насипом виявилось поховання, яке й дослідив у червні 1889 р. Ф. І. Камінський (*Федір Камінський 1992, с. 89–93*). За розкопок улітку того ж року ще двох курганів поряд із монастирем, з участю Г. К. Зінченка, в основі невисоких насипів були знайдені пограбовані у давнину поховання скіфської епохи, що супроводжувалися порівняно численним набором напутніх речей (*Спицын 1918, с. 129*).

Дослідження проводилися з притаманною Ф. І. Камінському деталістичною й акуратністю. Матеріали розкопок, вивезені Г. К. Зінченком до Петербурга, після їх опрацювання в Археологічній Комісії, потрапили до Історичного музею в Москві (ДІМ РФ), де й зберігаються. Вони датовані V–IV ст. до н. е. (*Ильинская 1968, с. 198–200*).

Цікаво, що через 30 років після Ф. І. Камінського ці кургани знову стали об'єктами досліджень В. М. Щербаківського (*Супруненко 1990*,

с. 11), який уважав їх пограбованими ([Щербаківський] 1919б, с. 96). Залишки насипів курганної групи біля «гостиниці» Мгарського монастиря збереглися до нашого часу й є своєрідними пам'ятками історії археологічних досліджень у Посуллі (Супруненко 1989, арк. 44).

Досить широкою була і географія археологічних розвідок Ф. І. Камінського 1873–1889 рр. у Лубенському Посуллі (Супруненко 1991, с. 72). Результати його досліджень значно збагатили уявлення колег про археологію регіону, що на кін. 1890-х рр. став одним із найбільш вивчених у археологічному відношенні районів Лівобережжя (Ляскоронский 1903, с. 57; Рудинський 1928, с. 32–33). Матеріали досліджень Гінцівської стоянки були добре відомими завдяки численним публікаціям ряду авторів (Городцов 1923, с. 285–290; 1926; Burkitt 1925, р. 273; Šcerbakiwskij 1925, S. 21–22; 1926, S. 106; 1927, S. 27; Борисковський 1947, с. 85). Визначне відкриття у Гінцях спростувало теорії Іенса-Якоба Ворсо та К. І. Гревінгга про час першого заселення Східної Європи первісною людиною і спроби представити територію країни далекою окраїною, дуже пізно заселеною людиною (Каминский 1878, с. 149; Борисковський 1953, с. 13–14; Формозов 1983, с. 40, 42). Менш відомими, в силу хвороби і смерті Ф. І. Камінського, залишилися його розкопки курганів, зовсім забутими — розвідки вченого.

Крім досліджень у галузі первісної і давньоруської археології, лубенський археолог вивчав пам'ятки козацької історії. Так, 1876 р., обстежуючи «бурти» біля с. Карпилівка Лубенського пов., в ур. Дубина описав великий майдан діаметром понад 140 м. У його центрі Ф. І. Камінський відшукав рештки печі для виготовлення селітри, щоправда, не зрозумів призначення всієї споруди, пов'язавши її, за переказом, із залишками замчища початку XVIII ст. (Супруненко 2000, с. 117).

На сьогодні можна стверджувати про велике значення подвижницької пошукової діяльності Ф. І. Камінського. Він уперше в Україні виявив пам'ятки пізньопалеолітичної людини і не мав сумніву в їх наявності у значній кількості. Був першим дослідником ряду археологічних пам'яток Нижнього Посулля. Запропонував свою схему історичного розвитку регіону, передбачивши, що «по Сулі та її притоках були послідовно розвинуті й інші епохи», починаючи з «кам'яного періоду» (Каминский 1878, с. 150). Велика кількість археологічних об'єктів виявлена і, в основному, на той час правильно інтерпретована дослідником (Супруненко 1989а).

До відкриттів Ф. І. Камінського належать: поселення енеоліту-бронзи на Лисій Горі (Ляскоронский 1892, с. 277–278), перші поховальні пам'ятки доби бронзового віку в Посуллі, ряд досліджених курганів скіфського часу, перший опис городища скіфської доби та давньоруських некрополів в околицях Клепачів (Кулатова, 1991, с. 74; Моргу-

нов 1996, с. 94). Він же здійснив описи цих пам'яток, котрі не втратили свого наукового значення і до нашого часу (Супруненко 1991, с. 74).

Ф. І. Камінський, як природознавець за освітою, був послідовником еволюціонізму, притримувався власної «археологічної версії» історії суспільства і вивчав найдавнішу історію краю на конкретній території, сповідуючи громадівський принцип обласництва у вивченні минулого українських земель, залучав аналогії щодо атрибуції виявлених знахідок і був знайомий з ідеями антропогенезу, єдності розвитку суспільства і культури, за Е. Тайлором (Супруненко 2000, с. 119, 121). Він уявляв розвиток передісторичних суспільств у басейні Сули як поступальний, від первісних насельників палеолітичних стоянок до киево-руської доби та «малоросійського» періоду, виконуючи настанови В. Б. Антоновича та III археологічного з'їзду у створенні нових «культурно-хронологічних колонок» для конкретних територій України (Лебедев, 1992, с. 171). Мав уявлення про курганний «горизонт» пам'яток доби бронзи, асоційований у його побудовах з «фарбованими похованнями зі скорченими кістяками», до яких відносив кам'яні свердлені сокири, більшу частину лисогірської ліпної кераміки. Він уважав, що за доби бронзового віку у Посуллі «використовувалися бронзові знаряддя, ... вони були не тільки привізними, а й відливалися тут, на місці». Останнє його твердження спиралося на вивчення моделі відливки з ливарної форми для виготовлення серпа з околиць Березняків у пониззі Псла (Федір Камінський 1992, с. 102–103), що датувалася дослідником у межах II тис. до н. е. (ДАПО, ф. 222, спр. 13, арк. 23).

Вивчені пам'ятки скіфського часу Ф. І. Камінський, на відміну від багатьох своїх провінційних і столичних колег, відносив до VII–V ст. до н. е. ([Каминский] 1897, с. 238). Давньоруські знахідки, розкопані комплекси курганних некрополів лубенський археолог атрибутував «великокнязівською епохою» X–XIII ст. Але розкопуючи переважно кургани, Ф. І. Камінський тільки підходив до розуміння їх стратиграфії, наявності впускних й основних поховань тощо. Так сталося і з насипом в ур. Замок, де складний випадок порушеного грабіжниками комплексу основного та впускних поховань, змішання знахідок у лазі скарбошукачів утруднили можливість культурно-хронологічних атрибуцій (НА ПКМ, спр. 03-144/2, арк. 14; Кулатова, Супруненко 1999, с. 135–138).

Ф. І. Камінський знав зміст інструкцій з опису городищ і курганів, тогочасного ведення розкопок курганних пам'яток, прийнятих на III Археологічному з'їзді (Лебедев 1992, с. 160–161). Його дослідження не залишалися на описовому рівні; він прагнув ілюструвати результати своїх робіт, супроводжуючи їх таблицями, акварелями, малюнками олівцем у шоденниках (ДАПО, ф. 222, спр. 69, арк. 3 зв.; НА

ПКМ, *спр. 03-144/2, арк. 14, 16*). Відзначалися ретельністю виконання малюнки гінцівських речей з кременю і складена дослідником карта палеолітичних знахідок у Нижньому Посуллі (*Супруненко 2000, с. 122, 124*). Чимало новацій запропоновано дослідником й щодо методики ведення археологічних досліджень: пильний і детальний перегляд культурного шару комплексів, залучення спеціалістів природничих дисциплін до вивчення пам'яток, точна описова фіксація елементів поховальних споруд.

Ф. І. Камінський під час розкопок ретельно збирав остеологічні матеріали, прагнув отримати визначення по них, обов'язково документував ці знахідки в архіві музею К. М. Скаржинської та інвентарних описах (*КАВ, с. 34, 35; Махно 1965, с. 186, 187*). Це стосувалося й будь-яких геологічно визначених знахідок у складі комплексів. До речі, старанне проведення робіт дозволило не прогледіти під час розкопок на Лисій Горі перевідкладених матеріалів більш раннього поселення (*[Каминский] 1897, с. 238, табл. LXXVIII–LXXX*) — фрагментів кераміки і виробів з каменю. На відміну від більшості сучасників, що прагнули виявити атрактивні предмети старовини, учений уважно збирав і фіксував такі матеріали — уламки кераміки, кам'яних виробів, відщепи кременю, кістки, крейду, вугілля тощо.

Все це ставить лубенського археолога попереду багатьох його сучасників — польовиків-практиків. Зрозуміло, що більшість курганів була досліджена Ф. І. Камінським за тогочасною методикою — колодязним способом, із викиданням ґрунту навколо ям, причому часто не досягаючи материка (*Бочкарев 1901, с. 21*), що, безумовно, відбилося на результатах робіт. Відсутність ширших публікацій і звітів про розкопки зробила частину здобутих науковим секретарем Лубенського музею матеріалів невідомими для наступних дослідників. Це підсилилося й тим, що Федір Іванович був представником первісної археології і належав до числа природознавців, зближення яких з офіційною археологією лише почалося в останній чверті ХІХ ст. (*Формозов 1986, с. 66*). Певно, свою роль відіграла його репутація серед лідерів російської археологічної науки як «клопітної людини з семінаристів» (*Борисковский 1953, с. 12, 14*).

Сучасники називали Ф. І. Камінського «одним із тих людей, для яких вищі інтереси складають весь ... зміст і склад [життя], одним із небагатьох ідеалістів нашого часу», людиною «бездоганної чесності та душевного благородства» (*[Горленко] 1891, с. 314*). Своєю діяльністю завідувача Лубенського музею вчений заклав підвалини вивчення першої ланки первісної історії Східної Європи, був активним утілювачем широкої уварівської програми вивчення старожитностей країни. «Люди, які здійснювали ці напружені, трудомісткі й цілеспрямовані дослідження 1870-х рр., були не тільки висококваліфікованими,

а й добросовісними спеціалістами», та мали переважно ліберально-демократичні уподобання (*Лебедев 1992, с. 179*). Таким ученим і був Ф. І. Камінський.

Сьогодні його ім'я стоїть у ряду загальновідомих подвижників вивчення археології України, фундаторів національного музейництва. Тож доброю ознакою нашого часу є проведення у Лубнах наукової конференції, присвяченої світлій пам'яті Федора Івановича Камінського.

Джерела та література

- Аббасов А. М.** Историческое краеведение Лубенщины / А. М. Аббасов // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубни, 1988. — С. 54–55.
- Аббасов А. М.** Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. М. Аббасов. — К., 1980. — 16 с.
- Авсенко В.** Школьные годы: Отрывки из воспоминаний. 1862–1863 / В. Авсенко // Исторический вестник. — К., 1881. — № 4. — Апр. — С. 707–734.
- АЗ ПКМ.** Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — 98 с.
- Атлас к Трудам III Археологического съезда. — К.: Университетская тип., 1878. — 1 с., XXV табл.
- Береговая Н. А.** Палеолитические местонахождения СССР / Н. А. Береговая // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — 220 с.
- Білоусько О. А.** Давня історія Полтавщини. XX тисячоліття до н. е. — V століття: підручн. для 6 кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160, 4 с.
- Борисковский П. Й.** Обзор истории изучения палеолита Украины / П. Й. Борисковский // Археология. — К., 1947. — Т. 1. — С. 85–99.
- Борисковский П. И.** Палеолит Украины. Историко-археологические очерки / П. И. Борисковский // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — 464 с.
- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев. — М.: тип. Т-ва Скор. А. А. Левенсон, 1901. — Вып. 1. — 39 с., 2 табл.
- Брюсов А. Я.** Гонцовская стоянка / А. Я. Брюсов // СА. — М., 1940. — Т. 5. — С. 88–92.
- Ванцак Б. С.** Лубни: Путівник / Б. С. Ванцак. — Харків: Прапор, 1988. — 136 с.
- Ванцак Б. С.** Лубенський краєзнавчий музей і його історія / Б. С. Ванцак // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. докл. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 188–190.
- Ванцак Б. С.** Рідний край: навч. посібн. з істор. Лубенщини / Б. С. Ванцак, В. М. Козюра. — Лубни: газ. «Лубенщина», 1993. — 104 с.
- Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.
- Воспоминания о Тарасе Шевченко / [сост., прим. Бородина В. С., Павлюка Н. Н.]. — К.: Днипро, 1988. — 608 с.

- Гавриленко І. М.** Вадим Шербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки / І. М. Гавриленко // Кам'яна доба України: зб. наук. пр. — К.: Шлях, 2003. — Вип. 4. — С. 53–81.
- Горенко І. І.** Лубенський краєзнавчий музей: Путівник / Горенко І. І., Семенюта В. І. — Харків: Прапор, 1973. — 48 с.
- Горленко В. П.]** Лубенский музей Е. Н. Скаржинской / Г. // Киев. старина. — К., 1890. — Т. 31. — Окт. — № 10. — Док., изв. и зам. — С. 123–134.
- [Горленко В. П.]** Ф. И. Каминский: [Некролог] // Киев. старина. — К., 1891. — Т. 33. — Апр. — № 4. — Изв., док. и зам. — С. 313–314.
- Городцов В. А.** Археология. Каменный период / В. А. Городцов. — М.; Пг.: Госиздат, 1923. — Т. 1. — 397 с.
- Городцов В. А.** Исследования Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. / В. А. Городцов // Тр. отд. археол. РАНИОН. — М., 1926. — Т. I — С. 5–35, V табл.
- Грушевський М.** Історія України — Руси / Михайло Грушевський. — Вид. 3-те, доп. — К.: 3 Друк. Першої Спілки, 1913. — Т. 1. — 2, 649 с.
- Енциклопедія українознавства (ЕУ): Словникова частина. — Перевид. в Україні; НТШ; [гол. ред. проф. Володимир Кубійович]. — Львів, 1994. — С. 801–1200.
- Ефименко П. П.** Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П. П. Ефименко. — Изд. 3-е. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.
- Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. — К.: Наукова думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.
- Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / [укл. Зарецький І. А., Шербаківський В. М.], 1906-1912 // Фонди ПКМ ВК. — Т. 1. — 369 с. (арк.).
- Каминский Федор Иванович // Венгеров С., проф. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). — 2-е, сов. перераб., ил. изд. — Пг., 1915. — Т. I. — Вып. 1–3. — Аарон — Куликов. — С. 344.
- Каминский Федор Иванович // Источники словаря русских писателей / Собрал Венгеров С.А. — СПб., 1910. — Т. II. — Гогоцкая — Карамзин. — С. 568.
- Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / Ф. И. Каминского // Тр. III Археол. съезда. — К., 1878. — Т. I. — С. 147–152.
- Каминский Ф.** Еше шепотка на могилу Шевченка / Ф. Каминский // Киев. старина. — К., 1885. — Т. 11. — Март. — № 3. — С. 519–530.
- Каминский Ф. И.** Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 218.
- Каминский Ф.** К материалам, сообщенным г. Савичем о «семилетних» богатырях / Ф. Каминский // Киев. старина. — К., 1889. — Т. 25. — Апр., май и июнь. — № 4–6. — Док., изв. и зам. — С. 632–633.
- [Каминский Ф. И.** Каталог предметов из собрания г-жи Е. Н. Скаржинской, представленных на выставку к VIII Археол. съезду в Москве] // Тр. VIII Археол. съезда. — М., 1897. — Т. IV. — С. 238–239. — Табл. LXXVIII–LXXXII.
- Кафедральне «Вірую» Володимира Антоновича: З неопублікованої спадщини / Публ. та комент. Кияна Олександра // Київ. старовина. — К., 1992. — № 3. — С. 63–69.
- Киян О.** Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України / О. Киян // Академія пам'яті професора

- Володимира Антоновича (16–18 березня 1993 р., м. Київ): доп. та м-ли / Ін-т укр. археогр. АН України. — К., 1994. — С. 5–17.
- Коллекция древностей музея Е. Н. Скаржинской // Указатель выставки при VIII Археологическом съезде в Москве, 1890 года. — М., 1890. — С. 21–28.
- Кравченко О. В.** Сарматське поховання з хутора Хмільна / О. В. Кравченко, Є. В. Синиця // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: зб. наук. пр. — К.; Фастів, 2005. — С. 269–291.
- Курінний П.** Нариси з історії Української археології / Петро Курінний // Університетські Виклади / УВУ у Мюнхені. — Авгсбург, 1946. — 127 с.
- Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний, проф., д-р; УВУ у Мюнхені. — Мюнхен, 1970. — Скрипт, ч. 37. — 2, 138 с.; *Репринт*: Передмова Супруненко О.Б. — Вид. 2-е. / ЦОДПА. — Полтава, 1994. — VI, 140 с.
- Кулатова І. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 7–9.
- Кулатова І. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 54–58.
- Кулатова І. М.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів / І. М. Кулатова // Тез. доп. і повід. Другої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. — С. 73–75.
- Кулатова І. М.** Давньоруські некрополі поблизу с. Клепачі на Лубенщині / Кулатова І. М. // Християнські старожитності Лівобережної України: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.] — Полтава: Археологія, 1999. — С. 21–25.
- Кулатова І. Н.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ// НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф. е. — № 23173. — 102 арк.
- Кулатова І. Н.** Памятники времени проникновения сармат в Днепровское лесостепное Левобережье / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б. // ПАЗ — 1999: зб. наук. пр. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 134–161.
- Куріло О. Ю.** Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло. — К.: Стило, 2002. — 264 с.
- Кухарская Е. Н.** К вопросу об одном типе погребений зарубинецкого времени / Кухарская Е. Н., Битковский О. В. // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Ч. 2. — С. 113–120.
- Лебедев Г. С.** История отечественной археологии. 1700–1917 гг. / Г. С. Лебедев. — СПб.: Изд-во СПбУ, 1992. — 464 с.
- Левинсон-Лессинг Ф. Ю.** Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть: Отчет Полтавскому губернскому земству. Лубенский уезд / Сост. Ф. Ю. Левинсон-Лессингом; Полтав. губ. земство. — СПб., 1889. — Вып. II. — 90, 1 с.
- Лісничий К. Л.** На батьківщині М. Номиса / К. Л. Лісничий // НТЕ. — К., 1988. — № 5. — С. 93–95.
- Ляскоронский В. Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысяя Гора / В. Г. Ляскоронский // Киев. старина. — К., 1892. — Т. 39. — Март. — № 3. — С. 263–280, план, III табл.; *окр. відбитка*: К.: тип. Корчак-Новицкого Г. Т., 1892. — 18 с., план, III табл.

- Ляскоронський В. Г.** Городища, кургани и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404–457.
- Ляскоронський В.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия Василий Ляскоронский. — Изд. 2-е. — К.: тип. Гирича Н. А., 1903. — 422, III с., карта.
- Ляскоронський В. Г.** Невідані спогади за Володимира Боніфатійовича Антоновича як професора / В. Г. Ляскоронський // Україна. — К., 1928. — Кн. 6. — С. 70–82.
- Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185–188.
- Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — 205 с.
- Милованова Н. А.** Палеолит лесостепной зоны Левобережной Украины: история открытия и исследования / Н. А. Милованова // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 60–62.
- Мироненко К. М.** Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф. І. Камінського 1883 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 99–103.
- Мокляк В. О.** Книги із зібрання Ф. І. Камінського в Полтавському краєзнавчому музеї / Мокляк В. О. // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 20–22.
- Моргунов Ю. Ю.** Охранные мероприятия на городище летописного г. Снепорода // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 9–10.
- Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов; ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археол. — Курск, 1996. — 159 с.
- Нариси стародавньої історії Української РСР / АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. С. М. Бібіков]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 632 с.
- Н. Т. Рец.** Двадцатипятилетие Лубенской гимназии: краткая истор. записка / Сост. Сеферовский Н. Л. — Лубны, 1898. — 175 с. / Н. Т. // Киев. старина. — К., 1898. — Т. 62. — Июль-авг. — № 7–8. — С. 55–59.
- Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних міркувань при виданні 1890-х рр. // Україна. — К., 1924. — Кн. 3. — С. 77–99.
- Першовідкривач українського палеоліту, археолог, музеєзнавець і педагог: Від редактора / [Супруненко О. Б.] // АЗ ПКМ. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 3–8.
- Полонська-Василенко Н.** Історія України: У двох томах / Наталія Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1. — 591 с.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. Кудрицького А. В.]. — К.: Укр. енциклопедія, 1992. — 1024 с.
- Полтавщина: Короткий довідник-путівник (природа, історія краю) / Авт. Котлік О. П., Малюченко Н. М., Мовчан Є. Я. та ін. — Харків: Кн. вид-во, 1961. — 232 с.
- Полтавщина: Короткий довідник-путівник / Авт. Гузій Р. Ф., Сидоренко Г. О., Котлік О. П. та ін. — Вид.2-е. — Харків: Прапор, 1969. — 259 с.

Протоколы заседаний съезда // Тр. III Археол. съезда. — Т. 1. — К., 1878. — С. XVIII—LXXIV.

Ротач П. П. Шевченкознавчий «гостинець» Ф. І. Камінського // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 15–19.

Ротач П. Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії: у двох томах / Петро Ротач. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — Кн. 1. — 432 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка. — Полтава: І-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. — Т. 1. — С. 29–62.

Сеферовский Н. Н. Двадцатипятилетие Лубенской гимназии (1872–1897) / Н. Н. Сеферовский, сост. — Лубны: тип. Гордона А. Р., 1898. — 175 с.

Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.

Симонов М. Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записке / М. Симонов. — К.: Университ. тип., 1898. — 98 с.

Словник-довідник з археології / [ред., укл. та кер. авт. кол. Гаврилюк Н. А.]. — К.: Наукова думка, 1996. — 431 с.

Список членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства // Тр. III Археол. съезда. — Т. 1. — К., 1878. — С. X—XIII.

Спицын А. Курганы скифов-пахарей / А. Спицын // Изв. Археол. Комиссии. — Пг., 1918. — Вип. 65. — С. 87–143.

Ставровский Я. Ф. Историческія судьбы Малороссіи и культурные ея успехи / Я. Ф. Ставровский // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / [под ред. Семёнова В. П.]. — СПб.: изд. Девриена А. Ф., 1903. — Т. 7: Малороссія. — С. 63–89.

Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Степанович С. П., Супруненко О. Б. та ін.; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 4. — 56 с.

С[умцов] Н. Каминский (Федор Иванович) / С-в Н. // Энциклопедический словарь. — СПб.: изд. Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А., 1895. — Т. XIV. — С. 205.

Супруненко А. Б. Археологические исследования Ф. И. Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 12–15.

Супруненко А. Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель / А. Б. Супруненко. — Полтава: Облполиграфиздат, 1988а. — 16 с.

Супруненко А. Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 году (Поорелье и Посулье) / Супруненко А. Б. // НА ІА НАНУ. — 1989. — Ф. е.; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 42. — 95 арк.

Супруненко А. Б. Из новых материалов о Ф. И. Каминском // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989а. — С. 101–105.

Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. — Полтава, 1990. — С. 5–42.

Супруненко О. Б. Ф. І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С. 69–75.

- Супруненко О. Б.** Один з перших шевченкознавців (Ф. І. Камінський) / О. Б. Супруненко // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження (27-28 травня 1997 р., м. Канів): тез. доп. наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК. — К., 1997. — С. 61–64.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. П. П. Толочко]. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Супруненко О. Б.** Камінський Федір Іванович / О. Б. Супруненко // Полтавіка: полтавська енциклопедія в 12-ти т. — Т. 12: Релігія і церква. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 262.
- Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах / О. Б. Супруненко / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Упр. культ. і мист. виконкому Лубен. міськради. — Лубни, 2016. — 16 с.
- Толочко П. П.** Давня історія України: у 2-х кн. / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1. — 236 с.
- Уваров А. С.** Археология России: Каменный период / А. С. Уваров. — М.: В Синодальной тип. на Никольской ул., 1881. — Т. 1. — 440 с., 14 табл.
- Указатель выставки при III Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2-22 августа. — К.: В тип. Федорова Е. Я., 1874. — 91, 24 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Укл. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ; ПОО УТОПІК. — Полтава: Облстатвидав, 1992. — 180 с.
- Феофилакт К. М.** О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на реке Удае Лубенского уезда Полтавской губернии / К. М. Феофилакт // Тр. Общ-ва испытателей природы при Харьков. ун-те. — Харьков, 1875. — Т. IX. — С. 22–32.
- Феофилакт К. М.** О местонахождении кремневых орудий человека с костями мамонта в с. Гонцах на реке Удай, Лубенского уезда, Полтавской губернии / К. М. Феофилакт // Тр. III Археол. съезда. — К., 1878. — Т. I. — С. 153–159.
- Формозов А. А.** Начало изучения каменного века в России: Первые книги / А. А. Формозов. — М.: Наука, 1983. — 128 с.
- Формозов А. А.** Страницы истории русской археологии / А. А. Формозов. — М.: Наука, 1986. — 240 с.
- Формозов А. А.** Следопыты земли Московской / А. А. Формозов. — М.: Москов. рабочий, 1988. — 143 с.
- Черныш А. П.** Поздний палеолит / А. П. Черныш // Археология Украинской ССР. — Т. 1: Первобытная археология. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 54–83.
- Черняков І. Т.** Розвиток археології в Україні / І. Т. Черняков // Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — С. 24–40.
- Шовкопляс І. Г.** Основи археології / І. Г. Шовкопляс. — К.: Рад. школа, 1964. — 271, 1 с.
- Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. — К.: Наукова думка, 1969. — XXXV, 343 с.
- Шовкопляс І. Г.** Камінський Ф. І. / І. Г. Шовкопляс // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1970. — Т. 2. — С. 420.
- Шовкопляс І. Г.** Гінцівська палеолітична стоянка: (до 100-річчя її виявлення) / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. — К., 1971. — № 9. — С. 121–122.

- Шовкопляс І. Г.** Пізній палеоліт / І. Г. Шовкопляс // Археологія Української РСР. — Т. 1: Первісна археологія. — К.: Наукова думка, 1971а. — С. 39–64.
- Шовкопляс І. Г.** Вдалиї початок / І. Г. Шовкопляс // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 10–14.
- [Щербаківський В.]** Діяльність музеїв / [В. Щербаківський] // Зап. Укр. наук. Тов-ва дослідвання й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава: друк. Брауде Я. Е., 1919. — Вип. 1. — С. 96–97.
- Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гінцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. / В. Щербаківський // Зап. Укр. наук. Тов-ва дослідвання й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава: друк. Брауде Я. Е., 1919а. — Вип. 1. — С. 61–78.
- Щербина В.** Спомини колишнього студента про Київський університет 70-х років / В. Щербина // Наше минуле. — К., 1919. — Ч. 1–2. — С. 64–69.
- Яковлева Л. А.** Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) / Яковлева Л. А. // Кам'яна доба України: зб. наук. пр. — К.; Полтава: Шлях, 2003. — Вип. 4. — С. 18–42.
- Burkitt M. C.** Archeological work in Ukraine by Professor cerbakivskyi / M. C. Burkitt // The Antiquaries journal. — London, 1925. — Vol.V. — July. — № 3. — P. 273–277.
- Šcerbakiwskij W.** Die vorgeschichtliche archeologische Vorfungen in der Ukraine / W. Šcerbakiwskij // Mitt. Ukr. Wiss. Inst. in Berlin. — Berlin, 1925. — B. I. — S. 21–34.
- Šcerbakiwskij W.** Eine paläolithische Station in Honci / W. Šcerbakiwskij // Die Eiszeit. — Wien, 1926. — B. III. — S. 100–116.
- Šcerbakiwskij W.** Bemerkungen ber neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine / W. Šcerbakiwskij // Die Eiszeit. — Wien, 1927. — B. IV. — S. 27–32. — Abb.

ПОДВИЖНИЦТВО Ф. І. КАМІНСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ Й ОХОРОНИ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Робота присвячена деяким питанням біографії Ф. І. Камінського й оцінці його наукової діяльності у світлі сучасних реалій розвитку археології в Україні та охорони історико-культурної спадщини.

Ключові слова: Ф. І. Камінський, подвижництво, наукові відкриття, музейна справа, спадкоємність, сучасна археологія.

Історія археологічної науки, охорони та збереження історико-культурної спадщини України наповнена прикладами подвижництва багатьох учених, краєзнавців, збирачів і музейних працівників, усіх, хто був причетний до її великої скарбниці. Ім'я Федіра Івановича Камінського (1845–1891) посідає гідне місце серед найкращих представників цього великого осередку, зі всіма труднощами та негараздами життя, штучними завадами в його діяльності з боку чиновників і законодавчих перепон. Вони стояли на його шляху вже з освітянських років, коли майбутній археолог міг продовжити навчання лише вільним слухачем Київського університету, й коли йому заважали проводити розкопки із залученням слухачів Переяславського духовного училища, що нібито не узгоджувалося з нормами релігійної етики та моралі.

Але інтерес до історії, пошуку, дослідження археологічних пам'яток, який прокинувся у Ф. І. Камінського, попри всі негаразди життєвого шляху, привів його до професійного ставлення до справи. Тому, він уже в 25-річному віці отримав свідоцтво на право розкопок курганів у Полтавській та Мінській губерніях, здійснив дослідження кількох з них. Цей інтерес вів його і далі у житті. Тому не випадково, коли Ф. І. Камінський у 1872 р. розпочав викладацьку діяльність в гімназії у Лубнах, він став одним з ініціаторів створення першого на Полтавщині навчального краєзнавчого музею зі збірками нумізматики, археології та палеонтології.

Щодо загального клімату створення подібних музеїв, відмітимо, що це був час, підготовлений хвилею національного відродження

кінця XVIII – початку XIX ст., закономірного етапу зростання української нації, її інтересу до історії і культурної спадщини. Практично, після відкриття цілої групи музеїв у Північному Причорномор'ї, поряд з видатними античними пам'ятками Півдня України (Ольвії, Херсонесу, Пантикапею та ін.), інших музеїв різного профілю при провідних університетах Харкова і Києва, у другій половині XIX ст. відбувається по-суті другий етап музейного зростання — відкриття музеїв історичного та природничого спрямування у великих і малих містах в регіонах України. Насамперед, це Історичний музей у Катеринославі, заснований 1849 р., що був взірцем для подальшого розгортання музейної справи. Майже одночасними з музейними напрацюваннями Федора Івановича Камінського стали Зоологічний (1865 р.) та Палеонтологічний (1872 р.) музеї Одеського університету. Відзначимо, що міський історичний музей у Києві, Херсонський та Чернігівський музеї були відкриті набагато пізніше — наприкінці XIX — на початку XX ст. Ф. І. Камінський певним чином випередив і час масового створення музеїв у регіонах, що сталося на початку XX століття.

У започаткованому музейному кабінеті Лубенської гімназії з 1872 по 1882 рр. були створені зібрання документів, нумізматична колекція, збірка різночасової зброї та ін. речові зібрання. Значного наповнення зазнали колекції з археології і палеонтології (*Супруненко 2000, с. 53, 55*). Відзначимо, що це був приклад активної громадської позиції лубенців навколо створення й розвитку музейного кабінету, коли дарування з метою створення і поповнення громадських зібрань було масовим явищем. Збірка археологічних артефактів виявилася наповненою археологічними розвідками самого Ф. І. Камінського. Як одне з невеликих місцевих зібрань гімназію запросили представити колекцію на виставці III Археологічного з'їзду у Києві (*Супруненко 1995, с. 22*).

Відзначимо, що поєднання зусиль краєзнавців, меценатів (Б. І. Ханенко, М. А. Терещенко, О. О. Бобринський та ін.), колекціонерів (В. В. Тарновський, Б. та В. Ханенки, К. М. Скаржинська та ін.) і діяльності фахівців, по-суті, заклало підвалини створення багатьох сучасних музеїв України. У суспільно-політичному й етнологічному значенні період капіталістичних реформ другої половини XIX — початку XX ст. належав до переломних етапів української історії, в кінці-кінців спричинивши відновлення української державності навесні 1917 р., яка у різних формах та ідеологічних системах, від УНР до сучасної незалежної держави, пронесла спадкоємність крізь національні змагання 1917–1921 рр., ОУН і УПА, дисидентів 1960-х та національний Рух 80-х рр. XX ст. і далі — до незалежної України. Три Українські революції протягом століття — від 1917 р. до сьогодні — поставали важливими віхами національної історії.

Рис. 1. Лубенська жіноча гімназія, в якій викладав Ф. І. Камінський.
Поч. XX ст.

З точки зору збереження і розвитку державності у всі часи української історії, й особливо в її переломні моменти, культурна спадщина залишалася скарбницею національної ідентифікації, джерелом державотворення (*Колосок 2008, с. 5*). Тому, необхідність докорінних системних змін у державі вимагає й формування нової культурної політики, яка має забезпечити правові, інституційні, фінансові умови розвитку культури та її важливої складової – культурної спадщини (*Титова 2008, с. 99*).

Але, не дивлячись на наявність багатьох профільних законів і підзаконних актів, прийнятих від початку 90-х рр. XX ст., проблема збереження культурної спадщини залишається далекою до практичного вирішення, а подальший розвиток хижакських настроїв сучасних капіталістичних відносин, корупція у справі землевідведення і землекористування навіть у історичних містах, неякісна архітектурна експертиза або її нехтування, призводять до втрати національних культурних багатств (*Біляєва 2013, с. 12–17*).

Нам навіть неможливо уявити, наприклад, досвід фермерів Швеції, коли вони негайно сповіщають про випадкові знахідки артефактів на своїх ділянках, як спокійно там позначають місця археологічних поселень мотузками. Стенди с поясненнями і фотографіями

знахідок та комплексів там ніхто не трошить. Я вже на кажу про збереження археологічних пам'яток у музеях просто неба в багатьох країнах Європи, куди ми так намагаємося потрапити. А готові ми самі з такими «дикими» звичками відношення до культурної спадщини бути європейцями?

Навпаки, в Україні утворилася особлива галузь, так звана «чорна археологія», практично бандитська мережа, що працює без дозволених документів. За її розвитком ми значно випереджаємо всі інші країни світу. Ця галузь діє на замовлення приватних колекціонерів, стала окремою сферою отримання надприбутків (*Толочко 2007, с. 16–18*).

Згадуючи меценатів другої половини XIX – початку XX ст., конче потрібно створити реєстр меценатів кінця XX – початку XXI ст., імена яких вже є в новітній українській історії культури. Згадаємо засновників галереї сучасного мистецтва у Києві (В. та О. Пінчук), але тільки помріємо про час, коли зможемо відзначити їх в історії культури нашої країни. На тлі споживацьких інтересів до культурної спадщини, особливо в останні десятиліття, надзвичайних масштабів досягли грабіжницькі розкопки і передача їх матеріалів не у державні музеї, а в приватні збірки. З них історичні артефакти і твори стародавнього прикладного мистецтва перепродаються за кордон або тримаються «біля себе», у кращому випадку хоча б виставляються на публічний огляд. Але, як свідчить досвід, у переважній більшості ці зібрання чекає сумна доля втрат і розпорошення після смерті їх власників, якщо не повного знищення за якихось непередбачених обставин.

Ще один важливий бік проблеми музейної справи — відповідність експозицій подіям та змістовній суті української історії. І тут, безперечний приклад також надає досвід і прижиттєва позиція Федіра Івановича Камінського. Згадаємо, що відкриття Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, виявленої власником маєтку Г. С. Кир'яковим, її дослідження Ф. І. Камінським «спростувало помилкову теорію про час першого заселення Східної Європи первісною людиною» та спроби деяких західних дослідників представити нашу територію далекою окраїною світового історичного процесу, «дуже пізно заселеною людиною» (*Супруненко 1995, с. 28*).

Так само, коли лубенський музейник знайшов матрицю ливарної форми серпа зрубної культури у с. Березняки — чи не перший археологічний колекційний предмет на Полтавщині з часом зберігання від 1810 р., він відзначав, що ця річ має особливе значення, так як є доказом використання бронзових знарядь місцевого виробництва на Полтавщині (*Там само, с. 34, 37*).

Оцінюючи прискіпливий підхід Ф. І. Камінського до фіксації матеріалів, ретельність їх обробки, навіть з перевіркою кожного

факту знахідок, застосування геологічних обстежень, використання щоденникових записів з фіксацією стратиграфії, обмірних робіт з посиланнями на антропологічну літературу під час розкопок курганів, залучення аналогій й детальний опис усіх знахідок, безперечно, не можна не визнати непересічність наукової постаті цього на перший погляд «вузько регіонального» археолога.

На жаль, матеріали Гінцівської стоянки з розкопок І. Ф. Левицького та О. Я. Брюсова 1935 р. потрапили до Державного історичного музею в Москві (*Яневич 1997, с. 25*). Туди також надійшли і знахідки з розкопок Ф. І. Камінського великого кургану скіфської доби, що був досліджений поряд з будівлями Мгарського Спасо-Преображенського монастиря під Лубнами (*Супруненко 1995, с. 26–27*).

На відміну від Ф. І. Камінського, який намагався засвідчити і показати значення археологічних знахідок для розуміння історії рідного краю, у багатьох наших музеях, особливо Південної України, все ще зберігається тенденція подання подій історії країни з точки зору концепції історії сусідньої держави – Росії, навіть оспівування історичних особистостей імперії, що колонізувала Україну, знищила козацьку державність, використала її населення, насамперед, козаків у якості гарматного м'яса під час російсько-турецьких війн. Крім того, в нас все ще присутня, навіть у вузівських курсах, теоретична концепція історії, а факти підбираються під неї, часто-густо підтасовуються під зручну позицію. Саме так ми, наприклад, маємо зараз справу з підкинutoю нам штучною концепцією «Новоросії», за наявністю на Півдні України переважно українського населення з характерними етнокультурними компонентами. Це, до речі, засвідчили наші розкопки в Білгороді-Дністровському та Очакові. І навпаки, вони встановили повну відсутність російської етнічної культури до кінця XVIII – початку XIX ст. у цих місцях. Крім того, відомі факти саме ненасильницької, а суто історичної асиміляції руського населення в деяких селах Миколаївської області за час його перебування в українському етнічному та культурному середовищі.

З іншого боку, в історії України все ще відсутній інший підхід до концептуальних питань історії – «запозичення з археології»: йти від її фактів, і тоді вже будувати теоретичну концепцію (*Біляева 2014, с. 34*). Такий підхід, замість теорії марксизму XIX – початку XX ст., відомий з узагальнюючих праць європейських дослідників з 80-90-х рр. XX ст. (*Lukas 2014, p. 9*).

Вивчення творчого шляху фундаторів сучасної археології, музейництва та охорони культурної спадщини дозволяє провести певні паралелі та прийти до висновків, що мають першочергове значення у створенні історії археології та пам'яткознавства в цілому, засвідчують спадкоємність поколінь українських науковців. Виходячи з цих

позицій, не дивлячись на те, що життєвий і науковий шлях Ф. І. Камінського припадає на час становлення археологічної науки в Україні, його подвижництво є яскравим прикладом відданості науці і перекликається з досвідом сучасного покоління археологів у служінні історико-культурній спадщині українського народу.

Література

Біляєва С. О. Деякі аспекти пам'яткознавства в реаліях «українського варіанту» капіталізації та маскультури / С. О. Біляєва // Четверті Зарембівські читання. — К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2013. — С. 12–18.

Біляєва С. О. Внесок археології у дослідження історичного минулого Південної України / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 16-18 жовтня 2014 р., м. Коростень. — К., 2014. — С. 34–37.

Колосок Б. В. Про стан культурної спадщини України / Б. В. Колосок // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 5–6.

Супруненко О. Серед перших археологів України. Федір Іванович Камінський / Олександр Супруненко // Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — С. 17–40.

Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.

Титова О. М. Археологічна спадщина в сучасному українському суспільстві / О. М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 99–104.

Толочко П. П. Доповідь на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / П. П. Толочко // Збережена спадщина (Українському товариству охорони пам'яток історії та культури — 40 років): зб. мат-лів і док. [упорядн.: Титова О. М., Пархоменко М. Т., Демиденко О. О.] / УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК. — К., 2007. — С. 16–28.

Яневич О. О. Розділ I: Колекції пам'яток первісної доби / О. О. Яневич // Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. — К., 1997. — С. 23–35.

Lucas G. Theory Building. Theory Borrowing / G. Lucas // Keynote lecture abstract. XIV Nordic TAG, 22-23 April 2014. — Stokholm, 2014. — P. 9.

М. Г. Коваленко
(м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ І ЛУБЕНСЬКИЙ ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ФЕДОРА КАМІНСЬКОГО

Про діяльність на Полтавщині — у Переяславі та Лубнах — відомого археолога, музейника і педагога Федора Івановича Камінського (1845—1891).

Ключові слова: Ф. І. Камінський, археолог, педагог, Лубенський музей К. М. Скаржинської, Переяславське духовне училище, краєзнавство, дослідження.

Науковий захід, що відбувався навесні 2016 р. в м Лубни Полтавської обл., присвячений пам'яті музейника й археолога Федора Івановича Камінського (1845—1891). Ця людина — скромний педагог і талановитий дослідник, тісно пов'язаний з історією сучасного міста Переяслава-Хмельницького, де він провів молоді роки.

Народився Ф. І. Камінський у березні 1845 р. в містечку Кежан-Городок Мінської губ., в сім'ї священника — типово різночинській родині, там же закінчив духовне училище (*Федір Камінський 1992, с. 6; Супруненко, 2000, с. 51*).

Навчався у Переяславській духовній семінарії, а по її закінченні мріяв продовжити освіту в університеті. Останнє на той час було можливим лише будучи вільним слухачем. І таким чином він потрапив до природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету, де слухав лекції відомих учених К. М. Феофілактова, В. Б. Антоновича та ін. На останніх роках навчання, окрилений порадами проф. В. Б. Антоновича, розпочав самостійні археологічні пошуки (*Супруненко, 2000, с. 109*). По закінченні університету повернувся до Переяслава, де влаштувався до духовного училища вчителем російської мови, викладав також у приватному жіночому пансіоні (*Сеферовський, 1898, с. 165*).

Захоплюючись археологією, неодноразово звертався до Імператорської Археологічної комісії з проханням видачі на його ім'я відкритого листа на розкопки (*Супруненко, 2000, с. 52*). А 1870 р. отримав свідоцтво, видане Московським археологічним товариством, згідно якого йому надався право проведення розкопок курганів у Полтавській і Мінській губерніях. Такі роботи він провів поблизу Переяслава, де дослідив 4 кургани X—XIII ст. в ур. Ярмаківщина. Влітку того ж

Рис. 1. Переяслав-Хмельницький, м. Місце Борисо-Глібської церкви та її цвинтаря, де була похована М. В. Камінська. *Квітень 2016 р.*

року вів розкопки 2-х курганів X–XI ст. біля містечка Кежан-городок у сучасній Білорусі, знахідки з яких збереглися у музеях Полтавщини (*Ванцак, Супруненко, 1995, с. 20-21*). До робіт у Переяславі залучав слухачів училища і семінарії. У 1871 р. в одній з київських газет з'явилася стаття, написана переяславським учителем, де він викривав зловживання тодішніх переяславських чиновників (*Борисковський, 1953, с. 14*). Через невдоволення керівництва його переводять у Хорольське повітове училище, в якому Ф. І. Камінський проявив свій педагогічний і краєзнавчий хист (*Старожитності 1994, с. 5*). Ще в 1872 р. він продовжував розкопки одного з переяславських курганів та обстежував околиці міста, мав контакти з М. О. Максимовичем (*Супруненко, 2000, с. 109*).

Найвірогідніше, причиною перевodu до Хоролу все ж була смерть дружини Ф. І. Камінського — Марії Вікторівни, що сталася у 1871 р. (*Там само, 2000, с. 52*). До цього призвів туберкульоз і нелегкі умови тогочасного переяславського побуту. Ця ж хвороба спіткала і молодого археолога. М. В. Камінська похована у центрі сучасного м. Переяслав-Хмельницького, на цвинтарі Борисо-Глібської церкви. Правда, церкву за антирелігійної істерії 1930-х рр. знесли, а на місці цвинтаря влаштували майдан біля колишнього пам'ятника Леніну (рис. 1). Отже, про місце поховання, з-поміж інших, нагадує нещодавно встановлений тут дерев'яний хрест поряд зі ще не розібраним постаментом.

3 вересня 1872 р. відкрилася чоловіча гімназія у Лубнах, куди Ф. І. Камінського запросили вчителем підготовчого класу. Переїхавши у місто на Сулі, він викладав у гімназіях, працював у бібліотеці при Лубенській чоловічій гімназії, очолював навчальний музей краєзнавчого напрямку. Саме у цей час першим у межах України здійснив найвидатніше відкриття свого життя – виявив Гінцівське пізньопалеолітичне поселення (*Шовкопляс 1969, с. 12*), що підштовхнуло загал дослідників до пошуків стоянок палеолітичної епохи.

Наукова, педагогічна й археологічна діяльність Ф. І. Камінського сформувала коло учнів, майбутніх учених і меценатів, зацікавлених дослідженням старожитностей, краєзнавством та давньою історією. Лубенський археологічний та музейний осередок гідно представляли його вихованці — Катерина Скаржинська, Василь Ляскоронський, Кирило Бочкарьов, Олександр Кир'яков та ін. Найбільш плідний останній період свого життя (1882–1891) Ф. І. Камінський провів у маєтку своєї учениці К. М. Скаржинської, де продовжував наукові студії з археології, етнографії і музейництва, створив Лубенський музей меценатки, поблизу якого — на Круглицькому кладовищі — і був похований навесні 1891 р. (*[Горленко] 1891, с. 314*).

Література

- Борисковский П. И.** Палеолит Украины: Историко-археологические очерки / П. И. Борисковский // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — 464 с.
- Ванцак Б. С.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.
- [Горленко В. П.]** Ф. И. Каминский: [Некролог] // Киев. старина. — К., 1891. — Т. 33. — Апр. — № 4. — Изв., док. и заметки. — С. 313–314.
- Сеферовский Н. Н.** Двадцатипятилетие Лубенской гимназии (1872–1897) / Н. Н. Сеферовского. — Лубны: тип. Гордона А. Р., 1898. — 175 с.
- Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Степанович С. П., Супруненко О. Б. та ін. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.] — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 4. — 56 с.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Укл. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б. — Полтава: Облстатвидав, 1992. — 180 с.
- Шовкопляс І. Г.** Гінцівська стоянка / І. Г. Шовкопляс // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1969. — Т. 1. — С. 296.

РОЗКОПКИ Ф. І. КАМІНСЬКОГО 1881 і 1882 рр. НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ У ЛУБНАХ

Розглядаються курганні поховальні пам'ятки скіфської доби зі впускними комплексами ранньосарматського часу, що були досліджені Ф. І. Камінським у 1881 і 1882 рр. поблизу Лубен. В історіографії ці кургани розглядалися як єдиний комплекс. Уявний курган, на думку авторів, об'єднав два різні поховальні насипи, розкопані у різні роки. Наводиться аргументаційна база і характеристики поховальних комплексів.

Ключові слова: Ф. І. Камінський, скіфський час, ранньосарматський час, зарубинецька культура, ур. Замок, курган, курільниця, горщик, миска, вогнище, Лубни.

Археологічні дослідження Федора Камінського вдихнули якісно нове життя у діяльність Лубенського наукового осередку. Можна вважати, що Ф. І. Камінський став справжнім натхненником його діяльності. Результати досліджень вченого і музейника значно збагатили уявлення колег про археологічні пам'ятки регіону, який на кінець 1890-х рр. став одним з найбільш вивчених у археологічному відношенні районів Лівобережжя (*Ляскоронский 1992, с. 57; Рудинський 1928, с. 32-33; Супруненко 2000, с. 108*).

Цікавими результатами завершилися розкопки Ф. І. Камінського у Лубнах 1881–1882 рр. в ур. Замок. Частина знахідок з них експонувалася на виставці VIII Археологічного з'їзду і була опублікована у «Трудах» останнього (*Тр. VIII АС 1897*). Згодом матеріали з колекції музею К. М. Скаржинської були передані до Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства.

Неодноразово матеріали цих досліджень досить детально публікувались, аналізувались та інтерпретувались науковцями впродовж багатьох років (В. Г. Ляскоронський, М. Я. Рудинський, В. Б. Антонович, Є. В. Махно, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, О. В. Кравченко та Є. В. Синиця та ін.) (*Ляскоронский 1892; Тр. VIII АС 1897; Махно 1965; Рудинський 1928; Кулатова 1988; Федір Камінський 1992; Супруненко 2000*). Не будемо вкотре зупинятися на детальному описі історіографії, а відсилаємо всіх зацікавлених до її розбору, здійсненого у хронологічно останній за послідовністю статті О. В. Кравченко і Є. В. Синиці (*Кравченко, Синиця 2005*). Наведемо лише висновки, до яких цілком правомірно дійшли автори. «Спектр думок щодо визначення похо-

вання з Лубен містить щонайменше три гіпотези: сарматська інгумація з зарубинецькими компонентами в поховальному інвентарі; зарубинецька кремація з сарматськими компонентами в обряді (впускне підкурганне поховання та інвентар (ліпна курільниця); зарубинецьке або синкретичне зарубинецько-сарматське тілопокладення з ритуальним руйнуванням верхньої частини кістяка» (*Кравченко, Синиця 2005, с. 278*).

Дослідники докладно розглядають суперечності та неспівпадіння між першоджерелами, зауважуючи, що «публікація щоденникових записів Ф. І. Камінського про розкопки 1882 р. у Лубнах, здійснена Т. П. Пустовітом та О. Б. Супруненьком, швидше укландила, ніж спростила розуміння пам'ятки» (*Кравченко, Синиця 2005, с. 279*). На їх думку, ця ситуація унеможлиблює сприйняття пам'ятки та призводить до неможливості залучення знахідок в якості аналогій. До висновків про неправомірність хронологічної атрибуції курільниць з лубенських поховань дійшли й В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н. П. Тельнов у статті 2014 р. (*Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 81*).

Таким чином, останні спроби залучити лубенські матеріали до характеристики тих чи інших аспектів, наштовкуються на ряд суттєвих протиріч, які, по суті, виключають їх з наукового обігу. Нині ми можемо констатувати, що, в результаті невичерпності першоджерел, окремих недоліків в їх аналізі, виник своєрідний «історіографічний фантом» — уявний курган у книзі 2000 р. О. Б. Супруненька (*Супруненько 2000, с. 216–217*). Цей курган, на нашу думку, об'єднав два різні поховальні насипи, розкопані Ф. І. Камінським 1881 і 1882 рр. Наведемо свою аргументаційну базу.

Для з'ясування цього історіографічного феномену, автори вирішили вдатися до джерелознавчого аналізу документів, а саме:

1) записів першого тому «Каталогу Археологічного відділу музею» (далі — «КАВ»), здійснених, вірогідно, І. А. Зарецьким (*КАВ 1906-1912*);

2) «Каталогу собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской» (далі — «Каталог Скаржинської»), укладеному А. П. Зосимовичем, під редакцією В. Б. Антоновича (*Каталог 1892, арк. 24–26*);

3) щоденникових записів Ф. І. Камінського, опублікованих О. Б. Супруненьком і Т. П. Пустовітом (*Федір Камінський 1992, с. 74–79, 86–88*).

Після публікації щоденника Ф. І. Камінського записи в каталогах стали вважати першоджерелом. Проте, ми вважаємо, що це не так. Порівняльний аналіз двох каталогів показує, що вони, беззаперечно, написані на основі одного джерела, вірогідно, втраченого польового щоденника Ф. І. Камінського. Думки, що «КАВ» укладався на основі

звіту чи детального щоденника Ф. І. Камінського, дотримувалася й Є. В. Махно (*Махно 1965, с. 186*).

На це першоджерело вказують: співпадіння тексту на 90% та його взаємодоповнення. Це також відзначали О. В. Кравченко та Є. В. Синиця (*Кравченко, Синиця 2005, с. 278*). На «польовий характер» джерела—основи вказують розлогі описи, реакції найманих робітників на виявлення тих чи інших речей, ґрунтовний, детальний опис ґрунту, заповнень, вогнища тощо, які можливо здійснити лише у польових умовах. Ці характеристики цілком характерні для роботи саме Ф. І. Камінського й неодноразово відзначалися як сучасниками (*Махно 1965, с. 263*), так і наступними дослідниками (*Супруненко 2000, с. 108–124*), тому ми й припускаємо, вважаючи, що цим джерелом основою були саме польові записи Ф. І. Камінського, пізніше скопійовані науковцями Полтавського музею і А. П. Зосимовичем до каталогів. На те, що такий щоденник існував, вказує у своїх спогадах В. Г. Ляскоронський, зазначаючи, що він загинув у вогні (*Ляскоронський 1892, с. 264*).

Абсолютне співпадіння каталогів простежується у характеристичці поховального комплексу і речей, виявлених у ньому. Натомість, щоденник Ф. І. Камінського має значні відмінності. Цю різницю у попередніх публікаціях пов'язували із помилковим записом у «КАВ». Проте, ми вважаємо, що йдеться про два окремі документи та два різні кургани, досліджені Ф. І. Камінським у Лубнах. Щоденник відрізняється:

- датою розкопок (у ньому вказана дата 1882, а не 1881 р.);
- назвою місцевості (в каталогах — «в Замке, за левадой Жолудеве», в щоденнику — урочище Замковщина);
- у ньому не вказані розміри, форма насипу, висота кургану, проте зазначено, що він розораний;
- щоденник і каталог містять абсолютно різні описи знахідок та різний набір кісток тварин;
- у кургані, описаному в щоденнику, окрім центрального, були наявні ще 4 вогнища, які утворюють квадрат;
- наявний детальний опис ґрунту, з якого складений насип, відсутній в обох каталогах.

Спільного у цих комплексах лише три моменти: місцезнаходження у Лубнах (проте, з різним варіантом подання назви урочища — «Замок» та «Замковщина»), фіксування по центру кургану т. зв. «жертвовної частини» — вогнища; наявність у складі поховального інвентарю решток оплавлених намистин.

Ще одним аргументом на користь думки про окремішність цих комплексів є запис про них у «КАВ». Так, речі з кургану 1881 р. подані під номерами 263–276, а комплекс предметів з кургану 1882 р. — під

номерама 539–551. Вони розмішені не підряд, як би це було логічно і характерно для всіх інших розкопок, а розділені 264 (!) предметами, що походять з інших поховальних пам'яток та десятком сторінок тому.

Окремо слід зупинитися на назві урочища, яке наводить Ф. І. Камінський у щоденнику, — «Замківщина». В літературі стосовно цього питання їх розглядають як синоніми, проте, на наш погляд, це не зовсім так. Пошуки назви «Замківщина» в сучасних археологічних та краєзнавчих публікаціях показує, що вона зустрічається лише з посиланням на цей щоденник Ф. І. Камінського або на публікації цих матеріалів. Тоді, як назва «Замок» — на означення місця розташування колишньої фортеці Іеремії Вишневецького абсолютно домінує та має чітку локалізацію. Зважаючи, на урбаністичний контекст, терміни на «-щина» мають відносний характер, долучаючись до назв земельних ділянок, що змінили свого попереднього (або першого) власника (*Іваненко 2006, с. 5*). Тобто, у даному випадку, цей термін, вірогідно, позначав територію, колись належну «Замкові», а не сам Замок. Хоча, ми не маємо підстав стверджувати, що курган 1882 р. розміщувався не на Замковій горі.

Додаткові та опосередковані дані про можливість розкопок іншого кургану, наводить В. Г. Ляскоронський у публікації 1892 р. (*Махно 1965, с. 263–264*). З його, уривчастих спогадів дізнаємося про факт самостійних (без участі К. М. Скаржинської) розкопок 3–4 курганів північніше від Лисої Гори.

Таким чином, відкинувши тезу про помилковість запису у «КАВ», яка заперечується порівняльним аналізом документів та репутацією укладачів каталогу, доходимо висновку, що помилковим є ототожнення цих двох комплексів. Їх треба розглядати, як два окремих кургани, — курган 1881 та 1882 рр.

Курган 1881 р.

Курган овальної форми насипу, мав розміри: 2,9 м у висоту та діаметр близько 23 м. Досліджувався колодязем у центральній частині насипу. Даних про характер насипу і викид каталоги не містять.

Об'єкт 1 (поховання I-?) (впускне). Виявлене у центральній ділянці кургану, яка в «КАВ» названа «жертвеная часть», а саме, на прошарку попелу вогнища. Кістяк похованого (вірогідно, жінки) зберігся лише фрагментарно, у шарі попелу, ймовірно, у перевідкладеному стані, де виявлені: фрагмент лівої частини нижньої щелепи людини, уламок лівої скроневої кістки, зубоподібний відросток та тіло другого шийного хребця, суглобова поверхня правої лопатки, фрагмент лівої лопатки. Обидва каталоги перераховують кістки людини без слідів вогню. Пізніше твердження про кремаційний характер поховання

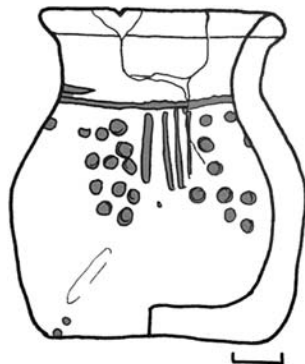

Рис. 2. Курильниця
з кургану 1881 р.
Глина, ліплення.

Рис. 1. Миска і горщик
з кургану 1881 р.
(Махно 1965, с. 186).

базується виключно на єдиному словосполученні в «КАВ»: «кости сожженного человека и вокруг них...», хоча пізніше, в записі каталогу не йдеться про обпалені кістки, немає згадок про них й у «Каталогу зібрання К. М. Скаржинської». Однак в антропологічній колекції наявні як обпалені кістки людини, так й без слідів вогню.

Між кістками людини зустрічалися кістки тварин (визначення професора Розенберга, 1887 р.): кісткова основа кігтя ведмедя, уламок кістяного стрижня правого рогу козла (*інв. № А 624*), рештки оплавленого зеленкуватого скла (намистин-?), перепалений до червоного кольору чорнозем – «рештки цегляної маси».

«Над головою, над левим плечом», у прошарку попелу, виявлено горщик (*інв. № А 409*) (рис. 1: 2). Ліплений, глекоподібної форми, з широко відігнутими вінцями, опукло-біконічним корпусом та плоским дном. На плечах прикрашений наліпними підковоподібними наліпами. Зовнішня поверхня лискована сіро-чорного кольору. Висота – 18,2 см; діаметр вінець – 14,1 см; діаметр тулубу – 17,0 см.

«Над правим плечом» стояла ліплена профільована миска відкритого типу, з конічно розведеними вінцями, з чітко виділеними плеча-

ми і пласким дном та лискованою зовнішньою поверхнею (рис. 1: 1). Висота – 9,5 см; діаметр вінець – 20 см, діаметр дна – 9 см. (інв. № А 373). В миску була покладена стегнова кістка коня (інв. № А 969).

«... В жертвенной части, над ногами покойника ...» виявлена ліплена курильниця (інв. № А 408) прикрашена складним орнаментом з ледь помітних прокреслених вертикальних ліній та ямок (рис. 2). Висота – 6,2–6,6 см, діаметр вінець – 4,7 см, діаметр тулубу – 6,1 см; діаметр дна – 5,3 см. Всередині курильниці, на стінках і дні, відзначалася наявність смолистих речовин.

Дослідники, починаючи з Є. В. Махно, прочитавши в «Каталогах» згадку про кістки людини та курильницю, «вміщали їх» до вогнища, буквально трактуючи вказівки на розміщення «над плечем», «над ногами» тощо. Проте, їх слід читати зі врахуванням проєкції, так як Ф. І. Камінський розглядав комплекс, як одне поховання, а не два окремих об'єкти, тому й описував місцезнаходження речей, проєктуючи їх відносно кісток людини з поховання 2.

Вірогідно, курильниця не пов'язана з похованням 2. На безпідставність її датування скіфським часом кінця VI – V ст. до н. е., вказують В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н. П. Тельнов у статті 2014 р. (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 81).

Поховання 2 (основне, скіфського часу). Після розчистки «жертвенной части», що була засипана чорноземом, зафіксована поховальна яма прямокутних пропорцій із заокругленими кутами, з приблизними розмірами 2,15 × 2,65 м. Глибина ями – 1,5 м. На дні виявлений кістяк людини зі зруйнованою грабіжниками верхньою частиною (до колекції було взято череп, плечові стегнові та гомілкові кістки і ребра, що свідчить про порівняно добре збереження частини кістяка). Грабіжницький хід, у вигляді округлої у перетині форми, розміром 1,1 м, проходив з північного боку насипу кургану. Нижня частина кістяка та поховальний інвентар залишилися *in situ*.

Біля правого коліна похованого була поставлена ліплена миска (інв. № А 903) (рис. 3), орнаментована по вінцю горизонтальним рядом наскрізних проколів. Висота – 10,0 см; діаметр вінець – 23,7 см.

Точне місцезнаходження всіх інших предметів, виявлених у могилі, в джерелах не зазначено. Тому подамо лише їх перелік та опис:

— горщик (інв. № А 372), ліплений, прикрашений рядом косих вдвлень по краю вінець, а під ними – горизонтальним рядом наскрізних проколів (рис. 4). Тулуб опуклобокий. Зовнішня поверхня чорно-сірого кольору. Висота – 12,7 см; діаметр вінець – 13 см; діаметр тулубу – 13 см; діаметр дна – 7,5 см;

— разок склопастового намиста зеленого кольору. Зафіксовано 27 намистин, виявлених біля перевернутого горщика. Внаслідок їх

Рис. 3. Миска з поховання 2 кургану 1881 р. *Глина, ліплення.*

Рис. 4. Горщик з поховання 2 кургану 1881 р. *Глина, ліплення.*

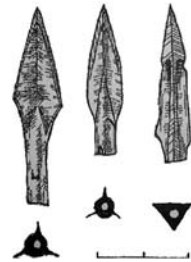

Рис. 5. Вістря стріл з поховання 2 кургану 1881 р. *Бронза.*
(Супруненко 2000, с. 218).

незадовільного стану збереження у колекції залишилось лише 2 од. (*інв. № А 719*). Намистини округлої форми з ребристою поверхнею;

— три бронзових вістря стріл (рис. 5): два трилопатеві з шипами; один баштовий (*інв. № А 381*);

— залізний гачок «в форме большой удочки, конец которой обмотан вдвое ссученой ниткою, пропитанной железной окисью», який О. Б. Супруненко вважав за уламок залізної лучкової фібули (Супруненко 2000, с. 217).

— залізний ніж із залізною ручкою (*інв. № А 709*);

— фрагмент точильного каменю з пісковика (*інв. № А 847*) (рис. 6);

— шматочки сірки, червоної фарби (реальгару) (*інв. № А 629*);

— кістки тварин: хребці й уламки зубів кози або вівці, частина з яких лежала у мисці, а частина — була знайдена у норах землеріїв (*інв. № А 704, 969*).

Таким чином, у кургані 1881 р. було виявлено два археологічні об'єкти — вогнище (вірогідно, поховання 1), яке, попередньо можна вважати зарубинецькою кремацією на стороні та поховання 2 — скіфського часу — кінця VI — V ст. до н. е.

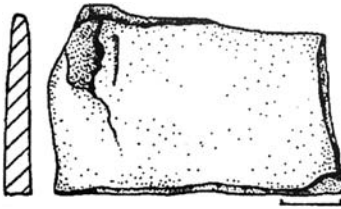

Рис. 6. Фрагмент точила.
Курган 1882 р. *Пісковик*
(Супруненко 2000, с. 217).

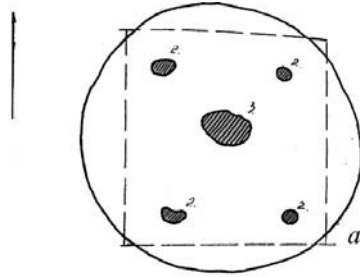
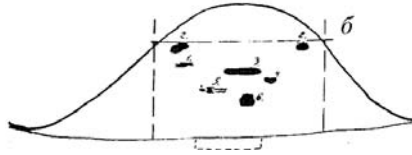

Рис. 7. Схема кургану 1882 р.
За Ф. І. Камінським (Федір
Камінський 1992, с. 74).

Курган 1882 р.

Дані про розміри і форму кургану відсутні. Схематичний малюнок дає уявлення про його близьку до конічної форму та достатньо велику висоту (рис. 7). Поверхня насипу розорювалася. Досліджувався колодязем. По центру насипу, виявлено вогнище: попіл і дубове вугілля, округлої форми, ще чотири вогнища округлої у плані форми, зафіксовані по чотирьох сторонах розкопу, утворюючи квадрат зі сторонами близько 1,5 м.

У стінці колодязя дослідник зафіксував викид з поховання із жовтої глини та відмітив, що насип складений з вальків.

У насипу виявлені: кістки тварин: коня, свині, фрагменти кераміки із жорствою у формувальній масі і курильницю (у колекції не збереглася) (рис. 8).

Ліплена курильниця мала широкий округло-біконічний тулуб, невисоку шию і розширені сплюснені вінця, пласке дно мало невелику закраїну. У місці переходу шиї в плечі нанесені дві горизонтальні ритовані лінії, між якими розміщено ряд ямок та наскрізних проколів. Тулуб орнаментовано ритованими вертикальними лініями, простір між якими заповнений рядами ямок, частина з яких були наскрізними. Висота – 16,7 см; діаметр вінець – 7,8 см; діаметр тулубу – 11,1 см; діаметр дна – 6,7 см. Курильниця неодноразово публікувалася (Махно 1965, с. 186; Федір Камінський 1992, с. 78). За О. Б. Супрунєнком, вона визначена, як «пізньоскіфського часу зі впускного поховання кургану» (Супруненко 2000, с. 118).

Рис. 8. Курильниця з кургану 1882 р.
Глина, ліплення. За Ф. І. Камінським
(Федір Камінський 1992, с. 78).

Рис. 9. Уламок наконечника на спис
з кургану 1882 р. Залізо, ковка
(Супруненко 2000, с. 216).

Вірогідно, курильниця не пов'язана з основним похованням скіфського часу, що й зазначав О. Б. Супруненко. В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н. П. Тельнов також вказують на хронологічну невідповідність цієї курильниці комплексу скіфської доби (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 81), зазначаючи, що подібний тип поширюється у кінці IV – I ст. до н. е. (Там же, с. 88). Відповісти, чи пов'язана вона з вогнищем, чи з якимось іншим впускним похованням, на підставі на сьогодні наявних джерел, неможливо.

Поховання (основне, скіфського часу). Зберігся кістяк похованого: череп, нижня щелепа, кістки рук та ніг. За визначеннями А. В. Артем'єва, здійсненими у 2002 р., залишки кістяка належать чоловікові близько 40 років. Положення випростане на спині, ноги витягнуті, складені разом, руки вздовж тулуба. З цим похованням пов'язані такі знахідки:

- горщик неорнаментований. Знайдений заповненим землею, перевернутим догори дном. Висота 27,5 см;
- скляні оплавлені намистини;
- шматочок мідної прикраси із сплющеним кінцем;

- уламок списа;
- залізний предмет у вигляді півмісяця (за припискою А. П. Зосимовича, що це кресало, ймовірно, козацької доби).
- уламок бронзового предмету зі сплосченим кінцем, можливо, прикраса;
- фрагмент залізного наконечника списа (рис. 9).

На жаль, на сьогодні, знахідки з цього кургану у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського не ідентифіковані.

Джерела та література

Іваненко О. В. Походження назв населених пунктів Сумської області: автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2006. — 30 с.

Каталог археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / [укл. Зарецький І. А., Щербаківський В. М.], 1906-1912 // Фонди ПКМВК. — Т. 1. — 369 арк.

Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост/ Зосимович А. П. — Под редакцией Антоновича В. Б. 1892 г. // ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1 — Спр. 2. — 125 арк.

Кравченко О. В. Сарматське поховання з хутора Хмільна / О. В. Кравченко, Є. В. Синиця // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. — К.; Фастів, 2005. — С. 269–291.

Кулатова И. Н. Памятники археологи территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.); тез. докл и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 7–9.

Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский // Киев. старина. — К., 1892. — Т. 39. — С. 263–278.

Махно Є. В. Поховання на Замковій горі в Лубнах (Розкопки Ф. Камінського 1881 р.) / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185–188.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. I. — С. 29–62.

Синика В. С. Лепные курильницы из памятников Северного Причерноморья IV — I вв. до н. э. / В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н. П. Тельнов // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 65–101.

Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.

Труды VIII Археологического съезда. — М., 1897. — Т. IV — 242 с.

Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Укл. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ; ПОО УТОПНК. — Полтава: Облстатвидав, 1992. — 180 с.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЕПІЗОД БІОГРАФІЇ ФЕДОРА КАМІНСЬКОГО

*Про єдину етнографічну наукову роботу Федора Івановича
Камінського народницького спрямування.*

Ключові слова: «семилітній богатир», Ф. Камінський,
О. Савич, Халепці, «Киевская старина».

Федір Іванович Камінський (1845–1891) увійшов до історії української та європейської історичної науки, передовсім, як археолог, відкривши і дослідивши ряд цікавих археологічних пам'яток.

Побіжно він цікавився й етнографічною проблематикою. Найперше, переїхавши до Круглика і передавши до колекції Катерини Скаржинської свої знахідки, він зайнявся упорядкуванням речей в ній. Здійснював також збирання етнографічних колекцій – предметів писанкарства, художнього шитва, ікон (*Федір Камінський 1992, с. 9–12*). Тим самим, перший завідувач музею заклав підвалини основних напрямків етнографічного колекціонування цього закладу.

Але в статті основну увагу приділено аналізу єдиної етнографічної публікації дослідника – замітці «К материалам, сообщенным г. Савичем о «семилетних» богатырях», опублікованій наприкінці життя (1889 р.) в найавторитетнішому на той час українському історичному часописі – «Киевской старине» (*Каминский 1889*). У невеликій, на дві сторінки, роботі міститься достатньо інформації для її герменевтичного дослідження.

Назва замітки свідчить про те, що ця робота була опублікована внаслідок реакції вченого на оприлюднену в попередньому номері часопису статтю лубенця О. Савича «Заметка о малорусских «семилетних» богатырях и близнецах» (*Савич 1889*), написану за результатами етнографічних розшуків у с. Богодухівка Золотоніського повіту. До речі, в одній з наведених розповідей інформаторів йдеться про богатирів-близнят з с. Іржавець Лубенського повіту (*Савич 1889, с. 736*). Відомостей про особисті стосунки двох лубенців в опублікованих працях віднайти не вдалося. Але зі статті Федора Камінського зрозуміло, що мотивом для її написання було доповнення оприлюднених О. Савичем відомостей новим цікавим сюжетом.

Автор не проводив спеціальної етнографічної експедиції, а зафіксував випадкову розповідь пастушка («років 12-ти»), зустрінутого у

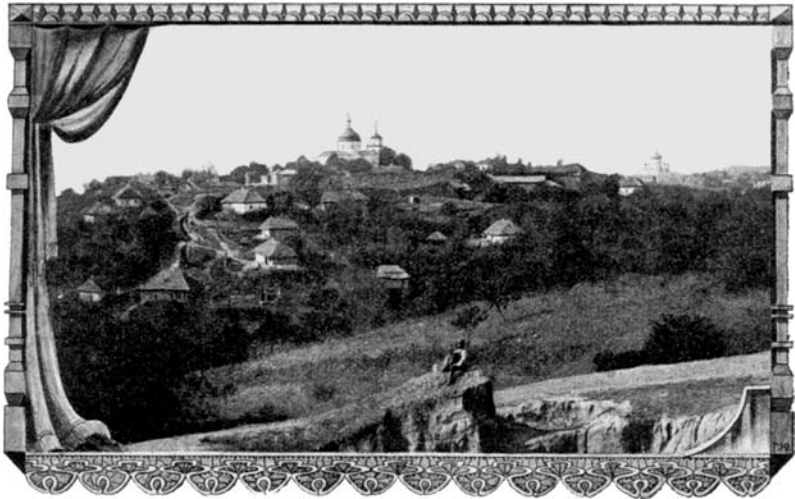

Рис. 1. Лубни. Загальний вигляд нагірної частини міста.
Фото М. Ходорківського. Поч. 1900-х рр.

степу неподалік Халепців. Його, очевидно, він розпитував про наявність в окрузі місцезнаходжень давніх артефактів. Повідомивши про «усіяні черепками» поля по дорозі до Єнківець, хлопчик розповів ще одну історію. Буцімто на цьому полі був льох і засипане поляками джерело, яке міг відкрити лише семилітній хлопчик на семилітньому коні, ударивши списом (*Каминский 1889*). Таким чином, проводячи археологічні розвідки неподалік с. Халепці і відкривши там місцезнаходження кераміки (*Супруненко 2000, с. 241*), вчений і почув розповідь про «семилітнього богатиря», яку визнав за необхідне опублікувати після виходу в світ статті О. Савича. Звісно ж, без будь-якого аналізу.

Коротко про сам сюжет. На 1880-ті роки він був актуальним. Часи історизму і народництва пробудили зацікавлення певного прошарку освічених мешканців Російської імперії спадщиною попередніх поколінь, пошуку в ній ідеалів мужності, героїзму. Одним із носіїв цих якостей був «семилітній богатир». Досить влучну характеристику цього образу за два десятиліття до появи статті Федора Камінського дав видатний російський історик Микола Костомаров. За його висновком, «семилітний богатирь – тип народної надєжди на грядущие поколения, идеал нестареющей, вечно – юной, всегда обновляющей силы народа». До того ж, у переказі, опублікованому М. Косто-

маровим, на відміну від наведених О. Савичем, образ «семилітнього богатира» майже ідентичний описаному Ф. Камінським. Він – вершник, що списом підняв Золоті Ворота (*Костомаров 1872, с. 229*). Очевидно, і О. Савич, і Ф. Камінський, які, безперечно, були знайомі з працями Миколи Костомарова, обрали теми для своїх повідомлень не випадково. Про це свідчить, зокрема, факт, що попередні, не археологічні публікації Федора Івановича (в тому числі, оприлюднені у «Київській Старовині») були присвячені Тарасу Шевченку. Це недвозначно вказує, принаймні, про його небайдужість до поглядів поміркованого народництва, як і, на той час, його покровительки – Катерини Скаржинської (*Супруненко 2000, с. 38*). Звичайно, відкрито висловлювати такі погляди у часи антинародницької реакції було неможливо. Але в завуальованому вигляді ці ідеї потрапляли на сторінки наукових видань. Уважаю, що ще одним мотивом для публікації Федором Камінським невеликої статті, свідомим чи підсвідомим, було висловлення власних народницьких уподобань.

Таким чином, публікація Федором Камінським випадково почутого переказу про «семилітнього богатира» є не лише введенням до наукового обігу цікавого фольклорного сюжету, а й надає сучасним дослідникам побіжні свідчення про останні роки життя і творчості цієї непересічної особи.

Література

- Каминский Ф. И.** К материалам, сообщенным г. Савичем о «семилетних» богатырях / Ф. И. Каминский // Киевская старина. – К., 1889. – Апрель, май и июнь. – № 4-6. – Докум., изв. и заметки. – С. 632–633.
- Костомаров Н.** Монографии и исследования / Николай Костомаров. – СПб.: Типогр. А. Траншеля, 1872. – Т. 1. – 488 с.
- Савич А.** Заметка о малорусских «семилетних» богатырях и близнецах / А. Савич // Киевская старина. – К., 1889. – Январь, февраль, март. – № 1-3. – Докум., изв. и заметки. – С. 733–739.
- Супруненко О. Б.** Археология в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. П. П. Толочко]. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392, 2 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина** / Уклад. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ; ПОО УТОПІК. – Полтава: Облстатвидав, 1992. – 180 с.

ДРІБОЧКА НА МОГИЛУ ФЕДОРА КАМІНСЬКОГО

Наводяться дані щодо місця проживання і поховання Федора Камінського та його спадкоємця на посту хранителя Лубенського музею К. М. Скаржинської – Сергія Кульжинського.

Ключові слова: Ф. І. Камінський, С. К. Кульжинський, К. М. Скаржинська, Круглик, Лубни, місце поховання.

В історії музейництва України унікальним явищем був і залишається Лубенський музей К. М. Скаржинської, відкритий 1885 р. у маєтку на хут. Круглик поблизу Лубен Полтавської губ. (*Полтавщина 1992, с. 869*). Найактивнішу роль у його організації та наповненні музейного зібрання відіграв великий подвижник – археолог, педагог, музейник Федір Іванович Камінський (1845–1891). Музей став не просто одним із перших приватних зібрань на теренах України (*Супруненко 2000, с. 23*), а й проводив широку наукову, культурно-просвітницьку і видавничу діяльність (*Ванцак, Козюра 1993, с. 52*). Його зібрання налічувало близько 20 тис. музейних предметів, їх можна було оглянути у спеціально побудованому приміщенні (*Полтавщина 1992, с. 870*). У статуті музею формулювалася його висока мета: «...так обставити і демонструвати науку, яка трактується музеєм, щоб кожний, хто виходить з цього святилища її, виносив розум, стурбований допитливістю, волю, наелектризовану оглянутими доказами сили людського духу, серце, розширене жадобю світити і підтримувати людину, що йде до кращого життя та еволюції добра» (*Ванцак, Супруненко 1995, с. 93*). Ця мета була підкріплена висотою духу як засновниці унікального музейного закладу – пізніше відомої культурної діячки й меценатки Катерини Скаржинської, так і його хранителів – Федора Камінського і Сергія Кульжинського (*АЗ ПКМ 1992*). Маючи всі задатки для наукової праці на найвищому рівні, вони кращі роки свого життя віддали процвітанню «хутірського» музею, прославляючи разом із Кругликом місто Лубни.

Саме на Лубенській землі знайшли місце свого останнього спочинку ці справжні «ратаї духу». На жаль, лубенці поки що не віддали належну їм шану, і місця поховань хранителів музею не позначені.

Федір Іванович Камінський помер 20 березня (1 квітня) 1891 р. в Круглику, де провів останні роки життя і був похований (*Супруненко*

2000, с. 60). Ці роки були насиченими і плідними. Саме він відіграв найголовнішу роль в організації і наповненні музейного зібрання, зробив його привабливим для науковців (*Ванцак, Супруненко 1995, с. 29–31*). Про справжню величину надзвичайно скромної особистості Ф. І. Камінського може розповісти, зокрема, його листування. Кореспондентами Федора Івановича були В. Б. Антонович, В. Г. Ляскоронський, С. К. Кульжинський, В. П. Горленко та ін. (*Супруненко 2000, с. 58*).

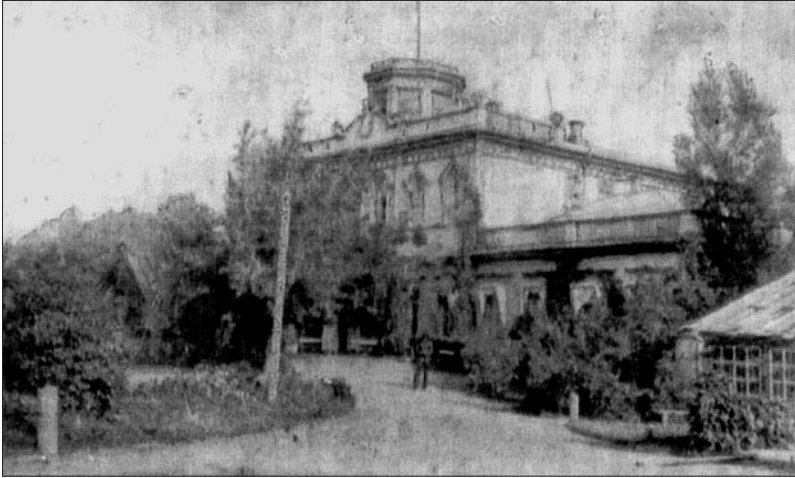
З епістолярної спадщини можна дізнатись про його наукову обізнаність, працелюбність, гордість за своє дітище – музей у Круглику. Тож звернемось до листів, у яких згадується цей незвичайний хутір Круглик під Лубнами – місце останнього спочинку археолога, педагога і музейника, першовідкривача Гінцівської стоянки (*Там само, с. 60*).

Будучи тяжко хворим, у 1883 р. він пише К. М. Скаржинській до Москви про опрацювання ним музейної колекції: «Робота йде не швидко, але прогресивно, рівно і докладно. Виходить все так вдало, по-науковому, пристойно, що я займаюсь просто із задоволенням і нерідко сам зворушуюсь результатами. Те, що опрацьовано, може мати інтерес для найкращого європейського вченого і без зусиль зайняти місце у найвитонченішому музеї» (*Федір Камінський 1992, с. 97*).

Ця наполегливість у праці була відзначена помітними досягненнями далеко за межами Круглика. Ось як описує С. Г. Кир'яков у листі до Ф. І. Камінського враження від представленої у 1890 р. на виставці до VIII Археологічного з'їзду в Москві частини Круглицького музейного зібрання: «... французькі вчені просили перезняти фотографію «Вазочка», яку Ви перемалювали і котра знадобилась для одного реферату; подобається мідний глечик – взагалі, «Круглик не ударил в грязь лицом» (*Там само, с. 116*).

Про останні роки життя першого хранителя Лубенського музею К. М. Скаржинської довідуємось з листування з письменником і фольклористом В. П. Горленком. В одному з перших листів, датованому 16 вересня 1889 р., він, дякуючи за запрошення відвідати музей, зазначає, що «та благородна справа», яка здійснюється в Круглику, і його надзвичайно цікавить, додаючи, що музею стануть в нагоді як його знання і досвід, так і посередництво у його друзів Лазаревського, Мартиновича та ін. (*Там само, с. 136*).

Листування виявилось досить плідним, і в одному з листів, датованих 16 вересня 1890 р., В. П. Горленко повідомляє Ф. І. Камінського щодо намірів публікації статті про музей К. М. Скаржинської у журналі «Киевская старина» (*Там само, с. 156*). Досить значну частину цього листа присвячено опису можливостей придбання для Круглицького музею портретів князів Вишневецьких з родового замку у

Будинок Скаржинських у Круглику.
Фото М. Ходорківського. Кін. 1890-х рр.
(ЛКМ, інв. Нг. 2165).

Вишневі на Тернопільщині: «Можливо, Катерина Миколаївна згодна на всі ці витрати (вірно загалом карбованців 200), але затримка ось де: Вишневецькі портрети Ієремії та Гризельди складають частину галереї портретів князів Вишневецьких, що залишилась у Вишнівці після всього розпродажу...» (*Там само*, с. 157).

Тема Вишневецьчини, безперечно, цікавила не тільки Ф. І. Камінського, а й освічену міську громаду загалом, була популярною в українському науковому середовищі кін. XIX – поч. XX ст. У 1896 р. журнал «Киевская старина» друкує наукове дослідження відомого українського історика О. Лазаревського «Лубенщина и князя Вишневецкие». У 1901 р. Лубенським музеєм К. М. Скаржинської було видано у Москві книгу Кирила Бочкарьова «Очерки Лубенской старины», в якій значну увагу приділено періоду Вишневецьчини загалом та історичній постаті Ієремії Вишневецького зокрема (*Бочкарёв 1901*, с. 70–100).

Ф. І. Камінський проводив свої археологічні дослідження в лубенському урочищі Замок (*Ванцак, Супруненко 1995*, с. 26–27) саме в місцях на Замковій горі, де знаходився князівський палац, а поруч були розташовані католицький бернардинський монастир і поля лікарських рослин, засаджені монахами (*Бочкарёв 2011*, с. 12–24).

Хоча знайомство В. П. Горленка і Ф. І. Камінського було не таким уже тривалим у часі, але з кожним листом усе більше відчувається теплота і щирість їхніх стосунків. В одному з останніх листів 25 січня 1891 р. В. П. Горленко з прикрістю пише: «Як не як, а музей у повітовому місті ще ніхто не створював, а наші кияни на Скаржинську зовсім не звернули уваги» (*Федір Камінський 1992, с. 173*). Висловлюючи надію навесні побувати в Лубнах, Василь Петрович в останніх рядках свого листа наводить теплі слова на адресу Ф. І. Камінського: «Прикро, що Ви хворієте. Кріпіться в ім'я вищих інтересів, яким Ви віддані. Не повірите, як радісно у наш продажний підлий час знати і бачити, що ще є ідеалізм, життя для краших цілей, безкорислива самовідданість» (*Там само, с. 174*). Це був один з останніх листів, отриманих Ф. І. Камінським. Упорядники книги «Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина» (Полтава, 1992) Тарас Пустовіт і Олександр Супруненко висловлюють впевненість, що саме В. П. Горленко був автором некрологу у «Киевской старине» на спомин про скромного археолога, педагога, музейника, який насправді виявився видатною особистістю (*Там само, с. 174*).

Круглицька земля, на якій Ф. І. Камінським було звершено стільки добрих справ, стала місцем останнього спочинку цього подвижника. Але точного місця поховання, на жаль, сьогодні не можна назвати. За спогадами старожилів Круглика, зібраними, зокрема, Павлом Батієвським (краєзнавцем, колишнім учителем географії і біології Круглицької, пізніше Лубенської восьмирічної школи № 9), Федір Камінський був похований біля каплички Скаржинських на Круглицькому цвинтарі. У своєму дослідженні з історії Круглицької школи П. І. Батієвський досить докладно описує культурно-просвітницьку діяльність Катерини Скаржинської та її доньки Ольги Климової (*Батієвський 1999, с. 1–3*).

Прикро, але донині на сучасному кладовищі у Круглику (на сьогодні — це мікрорайон міста Лубни), на горі, непогано збереглися лише залишки цегляної огорожі, за якою знаходилися давніші поховання. Очевидно, там і була могила Ф. І. Камінського. На кладовищі, як це водиться у селах, все дбайливо доглянуто. І там годиться увічнити пам'ять про тих, хто прославив для історії хутір Круглик, зокрема, родичів і саму Катерину Миколаївну Скаржинську. Адже місце її останнього спочинку також досі лишається невідомим.

Наступник Ф. І. Камінського — Сергій Климентійович Кульжинський в останні роки свого життя жив на вул. Гоголя в Лубнах, до смерті у 1932 р. підтримував К. М. Скаржинську, сам же помер навесні 1943 р. Похований неподалік, на тоді новому кладовищі, яке було відкрите у 1930-ті рр. (нині старий цвинтар по вул. Д. Сірика у Лубнах). У 2003 р., за ініціативи відомої громадської активістки, крає-

знавця В. С. Бутрим, силами Лубенського лісгоспу на могилі С. К. Кульжинського та його рідних були встановлені три дубових хрести (*Бутрим 1995, с. 73*). Та кілька років тому, під час масового випилювання дерев, вони безслідно зникли. І тепер, коли по всьому кладовищу зростає поросль від зрубаних дерев, навіть саму могилу важко знайти.

У 2017 р. виповниться 150 років від дня народження С. К. Кульжинського. Хочеться вірити, що до того часу лубенці віддадуть належну шану пам'яті обох хранителів одного з перших приватних музеїв України. «Еще шепотка на могилу Шевченка» — таку назву мала одна зі статей Ф. І. Камінського (*Федір Камінський 1992, с. 31*). Тож хай ця замітка також буде своєрідною дрібчочкою у справі гідного пошанування справжнього «працівника духу» Лубенського краю.

Література

- АЗ ПКМ. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ПКМ; [за ред. О. Б. Супруненка]. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — 128 с.
- Батієвський П. І.** Історія Круглицької школи № 9 міста Лубни Полтавської області / П. І. Батієвський. — Лубни, 1999.
- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев. — М.: тип. Т-ва Скор. А. А. Левенсон, 1901. — Вып. 1. — 39 с., 2 табл.
- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкарев; [под ред. И. В. Козюры, предисл. И. В. Козюра, В. Н. Козюра]. — Репр. перевид. — Миргород: ПП Вид-во «Миргород», 2011. — 120 с.
- Бутрим В. С.** Історичні постаті Лубенщини / В. С. Бутрим. — Лубни, 1995.
- Ванцак Б. С.** Рідний край: навч. посібн. з істор. Лубенщини / Б. С. Ванцак, В. М. Козюра. — Лубни: газ. «Лубенщина», 1993. — 104 с.
- Ванцак Б. С.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко; ПКМ. — Полтава, 1992. — 180 с.
- Полтавшина: Енциклопедичний довідник / [за ред. Кудрицького А. В.]. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 398, II с.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЛУБНИ

Наводиться огляд історії археологічних досліджень території міста Лубни Полтавської обл. та його округи за останні 130 років. Аналізується внесок дослідників у справу вивчення об'єктів найдавнішої культурної спадщини історичного центру на Сулі.

Ключові слова: археологічні дослідження, Лубни, Посулля, Ф. Камінський, К. Бочкарьов, Г. Стеллецький, О. Сухобоков, Ю. Моргунов.

У контексті вивчення об'єктів культурної спадщини міста Лубни на Полтавщині доволі важливими й актуальними виступають результати археологічних досліджень території та округи колишнього полкового і повітового, а на сьогодні — районного центру та міста обласного підпорядкування. Їх аналіз і вивчення етапів дослідницьких робіт до певної міри сприятимуть формуванню уявлень про старожитності різних епох і козацького часу, наразі менш відомих, на відміну, наприклад, від пам'яток скіфської чи яскравої та звитязної киево-руської епох.

Спробам вивчення окремих проблем історико-археологічних досліджень Лубен і Лубенщини присвячено кілька публікацій, що з'явилися напередодні відзначення 1000-літнього ювілею посульського міста (*Аббасов 1988, с. 54–55; Сухобоков 1988, с. 3*). Проте й досі ще не існує історіографічного нарису вивчення пам'яток археології лубенського мікрорегіону. Спробою заповнити цю тематичну лакуну є пропонована читачеві робота.

Територія тисячолітнього міста Лубни здавна привертала увагу дослідників. Ще до археологів її описували й оглядали автори литовських люстрацій середини XVI ст. (*Архив 1890, с. 45–46; Супруненко 1994, с. 133*), військовий топограф та інженер Гійом Левассер де Боплан (*Боплан 1990, карта*), турецький мандрівник і шпигун Евлія Челебі (*Челебі 1961, с. 61*). Останній залишив опис укріплень полкового центру сер. XVII ст. (*Тимченко 2005, с. 3–5*). Не «забули» про Лубни й укладачі описів Київського намісництва та Лівобережної України останньої чв. XVIII – поч. XIX ст. (*Описи 1989, с. 68–69, 214–215 та ін.; Описи 1997, с. 77–80, 205; Супруненко 2007, с. 14–15*). Залишив літературні і графічні свідчення свого перебування у місті рисувальник Київської Археографічної комісії, геніальний український поет і, за

«суміснитвом», рисувальник установи – Тарас Шевченко (*Шовкопляс 1988; Супруненко 2000, с. 92*).

Перші розвідки й обстеження в окрузі Лубен, у правобережному і лівобережному Посуллі, були здійснені в 1880-х рр. співробітниками Лубенського музею Катерини Скаржинської — Григорієм Кир'яковим, Федором Камінським, Кирилом Бочкарьовим, Василем Ляскоронським та ін. (*Супруненко 2000, с. 102–149*). Їх увага була прикута до решток поселень і курганів між сс. Засулля та Солониця (*Бочкар'єв 1901, с. 24; Ляскоронский 1903, с. 59*), а також пам'яток на правобережному плато корінного берега Сули (*Супруненко 1991, с. 71–74*), зокрема, до залишків замчища Іеремії Вишневецького та укріплень Лубенської полкової фортеці на Верхньому Валу (*Ваницак, Супруненко 1995, с. 11, 23, 55*). Саме там на поч. 1880-х рр. здійснив кілька спроб проведення розкопок Григорій Кир'яков, які, проте, завершилися лише зборами окремих знахідок чи наглядом за земляними роботами. Виявлені предмети згодом потрапили до колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської (*Супруненко 1989, с. 20; 1990; 2000, с. 267, 292*).

На Замковій горі у Лубнах проводив розкопки курганів у складі великої групи археолог і педагог, фундатор Лубенського археологічного осередку Федір Камінський (*Федір Камінський 1992, с. 74–79, 86–89*). 1881 і 1882 рр. він розкопав кілька курганів, в т. ч. великий, зі впускним похованням із зарубинецькими ліпними посудинами – горщиком і мискою (*Махно 1965, с. 185–187; Супруненко 1991, с. 72–73; Кулатова 1999, с. 150–151*). Нижче, в основі насипу знаходилося пограбоване основне захоронення скіфського часу V – IV ст. до н. е. з типовою для цієї доби ліпною керамікою і знахідками (*Супруненко 2000, с. 117, 118, 217–218*). До стихійної забудови на Замковій горі кін. 1990–2000-х рр. рештки кургану ще були помітні, а неподалік знаходилося два десятки розтягнутих існуванням військових огорож насипів скіфської доби. Отже, перша спроба археологічних досліджень на Замковій горі не мала на меті вивчення історичних старожитностей кол. «міста» Олександрова – лівобережної резиденції Іеремії Вишневецького. Вона стосувалася сучасних поховальних пам'яток раннього залізного віку.

Більш детально кургани поріччя Сули були описані вихованцем Лубенського археологічного осередку і Лубенської гімназії, а на той час – уже відомим київським археологом, приват-доцентом Василем Ляскоронським (*Ляскоронский 1901; Супруненко 1999, с. 221–222*). Ним же підготовлені до друку в науковому журналі «Київська старовина» й матеріали розкопок Федора Камінського на Лисій горі, що включали опис 16 досліджених насипів і решток енеолітичного поселення, впускних поховань (*Ляскоронский 1892*) давньоруського конфедератокочівника – «свого ковуя», який ніс службу на посульському кордоні Русі в кінці XI – на початку XII ст. (*Мироненко 2002, с. 99–102*).

Перший опис й аналіз наявних даних щодо археологічних пам'яток території міста Лубен уклав наприкінці XIX ст. ще один вихованець Лубенського археологічного осередку та учень Федора Камінського – журналіст і юрист Кирило Бочкар'єв (*Супруненко 2000, с. 125–127*). Він підготував досить детальний краєзнавчий нарис з найдавнішого минулого міста, виданий коштом Катерини Скаржинської двома тиражами у Москві 1899 та 1901 рр. (*Бочкар'єв 1899; 1901*). Робота нещодавно відтворена друком у Лубнах зусиллями ратаїв лубенського краєзнавства – Володимира й Ігоря Козюр (*Бочкар'єв 2011, с. 3–6*). У праці Кирила Бочкар'єва міститься не тільки детальний опис решток замчища Вишневецьких, його план, а й відомі на час підготовки дані щодо провалів підземель, численні факти з приводу решток фортифікаційних споруд і знахідок, доступні автору відомості з історії цього замку-фортеці, аналіз виявлених до 1890-х рр. артефактів (*Бочкар'єв 1901, с. 5–24*). Багато в чому робота К. Бочкар'єва є своєрідним першоджерелом з вивчення території та історичної долі Олександрівського замку і всього міста.

Зауважимо, що невеликі дослідження насипів кількох курганів біля Мгарського монастиря і на Тернівській толоці у межах сучасного міста проведені влітку 1912 р. уродженкою Лубен Наталією Шмиткіною (*Шмыткіна 1913*).

Етап більш детального вивчення старожитностей околиць Замкової гори настав у першій чверті XX ст., коли фундатором Лубенського музею – відомим пам'яткоохоронцем й археологом Гнатом Стеллецьким були розпочаті розвідкові обстеження цієї місцини (*Колибенко 2012, с. 123–124*). Розвідки 1918–1920 і 1922 рр. в окрузі Замкової гори, а також на Зміїному острові і вздовж правого берега Сули надали чимало цікавих фактів щодо історичної топографії Лубен козацького часу, а також відомості про археологічні пам'ятки околиць Лубен (*Ванцак, Супруненко 1995, с. 76–80*). Г. Стеллецький здійснив кілька спроб розкопок рову, решток підземель та споруд замку, а також повертався до цих робіт впродовж 1920–1930-х рр. (*Ванцак 1989, с. 107; Ванцак, Супруненко 1992, с. 80–81*). Він також у роки визвольних змагань здійснював спроби розкопок кількох курганів, зокрема, Гаркушиної могили.

Оповита таємничістю контактів Гната Стеллецького з Йосифом Сталіним діяльність ученого – «штатного» дослідника підземель Московського Кремля (*Амосов 1993, с. 245, 258*) – і досі не дозволяє повномасштабно вивчати внесок археолога у вивчення Олександрівського замку, а часом, до його діяльності долучається чимало легенд, неправдивих припущень і просто здогадок. Отже, тема наукової діяльності Гната Стеллецького у Лубнах ще потребує для опанування чималих зусиль дослідників і розвіювання «туману» легенд з цього приводу.

Напередодні Другої світової війни північна частина мису-останця корінного берега в ур. Вал над кутком Олійницею, на місці городища літописного «міста» Лубен (*Супруненко 2000, с. 214–215*), досліджувалася шляхом розкопок молодим київським ученим Михайлом Кузнецовим. Результатом його робіт стала констатація факту руйнування на цій ділянці нашарувань більш пізнім будівництвом і посмертна їх публікація у науковому збірнику «Археологія» (*Кузнецов 1948*). Перевірити це чи не згодитися з опублікованими даними ні в кого з колег не піднімалася рука, адже вчений загинув на фронті 1941 р.

Уже після Другої світової війни околиці Лубен стали місцем проведення археологічних розвідок 1945–1947 рр. Посульської експедиції ІА АН УРСР у складі київського археолога Федора Копилова (*Копилов 1945–1947 зв.*), а також його помічника – лубенського музейника Івана Горенка. Саме завдяки цим роботам відомі більшість поселень у безпосередній близькості від міста, обстежені археологічні пункти знахідок на території Лубен і на результати цих розвідок пізніше неодноразово спиралося чимало дослідників (напр.: *Ляпушкин 1961, с. 363–364; Ильинская 1968; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 68*). З описів Ф. Копилова добре відомі поселення енеолітичної доби на Лисій Горі і Верхньому Валу, отримані відомості про культурні нашарування слов'яно-руського часу на тому ж таки Валу і в його окрузі. Ним же охарактеризовані навколишні поселення більшості епох – від неолітичної до пізньосередньовічної (*Копилов 1949; 1952*). Щоправда, Замкова гора не входила до кола наукових зацікавлень Ф. Копилова. Вірніше, колишній комсомольський працівник добре розумів кон'юнктуру наукової діяльності і не звертався у складний сталінський час до «слизких» в історичному плані тем, від яких «віяло» так званім «буржуазним націоналізмом».

Відвідини Лубен археологами Євгенією Махно, Іваном Ляпушкиним, навіть знаним фахівцем Михайлом Кучерою, мало чого доповнили до рівня вивченості міської території. Не виявив решток пам'яток доби пізнього палеоліту у Лубнах і наш археолог-земляк Іван Шовкопляс, який неодноразово бував тут упродовж 1945–1988 рр., в т. ч. в 1945 р. разом із колишнім директором Інституту археології АН УРСР академіком Петром Єфіменком (*Супруненко 2006, с. 265–266*). Фахівці констатували стан збереження пам'яток, які вони вивчали, і до іншого їм, так би мовити, діла не було. Правда, результатів і не могло бути, адже Лубни інтенсивно забудовувалися, а Замкова гора, в силу розташування на ній складських та інших об'єктів Лубенської Чапаєвської дивізії, перетворилася на зовсім «закриту» для вчених зону.

У ході науково-пошукової діяльності Посульської експедиції інститутів археології АН СРСР і АН УРСР та Полтавського краєзнав-

чого музею 1982–1987 рр. заплавне і надзаплавне узбережжя Сули в околицях Лубен обстежувалося цілою групою дослідників у складі Валентини Непріної, Олени Титової, Олександра Супруненка, Ірини Кулатової, Ігора Гавриленка, Віктора Степаненка й ін. (*Непріна 1980, с. 313; Непріна, Коен 1985; Моргунов 1986, с. 275–276; Супруненко 1986; Супруненко 1990, с. 38–39; 1989; Кулатова 1988; 1991, с. 73–75; 1992; Непріна, Гавриленко, Супруненко 1991; Кулатова 1992, с. 144; Гавриленко 2002*), і внаслідок цього був укладений перший реєстр старожитностей околиць міста. Його короткий виклад був оприлюднений друком автором 1988 р. (*Кулатова 1988а, с. 7–9*).

В околицях Лубен у 1980-ті рр. велися досить масштабні археологічні дослідження, в т. ч. розкопки давньоруського міста Сніпорада, Олександрівського городища, Снігинського давньоруського курганного некрополю, посульських змійових валів та ін. пам'яток (*Моргунов 1981, с. 287; Моргунов 1985; 1986; 1988; 1988а; 1990; 1990а, 1991, с. 96, 104–105; Непріна 1988*). Молодий московський археолог, наразі доктор історичних наук Юрій Моргунов, доклав чимало зусиль для вкорінення у свідомості лубенців думки щодо можливого відзначення 1000-літнього ювілею міста Лубен, хоча й не став апологетом цієї ідеї. З його та Івана Шовкопляса подання, справою ювілею почав займатися відомий лубенський краєзнавець і журналіст, унікальний організатор й ентузіаст цієї справи Борис Ванцак (*Лобурець 2001*). Саме вони – Борис Ванцак і Юрій Моргунов – зініціювали проведення цілеспрямованих науково-рятивних археологічних досліджень на Верхньому Валі у Лубнах, які здійснив у 1980-1981 рр. відомий київський археолог, згодом доктор історичних наук Олег Сухобоков і полтавка Світлана Юренко (*Сухобоков 1981 зв.; 1987*).

Археологічні дослідження на території Лубен в контексті встановлення віку міста за даними археологічних досліджень здійснювалися не надто великими площами, проте була вивчена ділянка культурних нашарувань давньоруського та козацького міста з феноменальною їх потужністю – у 5 метрів, розкопана частина масиву валу, а під ним – житло початку XI ст. та кілька господарських ям XII ст. (*Сухобоков 1988, с. 3–4*). У засульській околиці Лубен знайдені рештки поселення і ґрунтового могильника пеньківської культури VII ст. (*Сухобоков, Юренко 1990, с. 156–157; Приходнюк 1998, с. 146*). Ці факти та результати археологічних досліджень, з певною долею наукових припущень, лягли в основу очевидного й на сьогодні висновку про 1000-літній вік Лубен й освоєння цієї території Давньоруською державою в кінці X ст. в ході спорудження Посульської оборонної лінії, а, відтак, стали приводом загальнодержавного відзначення 1000-літнього ювілею твердині на Сулі восени 1988 р. (*Ванцак 1988, с. 10–13*). Це підтвердило й вивчення змійових валів округи, яке провів відомий український

археолог, доктор історичних наук Михайло Кучера та його вихованці — Ірина Вітрик, Євген Гороховський, Олена Кухарська, Олег Бітковський (*Кучера 1987; 1988*).

У 1988 р. район околиць міста у черговий раз був обстежений з метою здійснення обліку пам'яток під час підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Полтавській області полтавцями Іриною Кулатовою й Олександром Супруненьком, що знайшло відображення в науково-звітній документації (*Кулатова, Супруненько 1988 зв.*) та кількох публікаціях (*Кулатова 1988а; 1989; 1995; Супруненько 1995, с. 6; 1997*). До певної міри ці роботи були продовжені Олександром Супруненьком для району об'їздного шосе у 1989 р., коли в ході розкопок курганів скіфського часу біля Мгарського монастиря (*Кулатова 1991; Кулатова, Супруненько 1996*) здійснювалися розвідки в околицях с. Засулля (*Супруненько 1995, с. 5–6; Кулатова, Супруненько 1996, с. 318–319*).

Після 1990 р. невеликі обстеження в окрузі сс. Солониця і Засулля проводилися відомими українськими археологами Дмитром Телегіним (*Телегін 1993*) та Леонідом Залізняком, за участі лубенця Олександра Сидоренка (*Мокляк 1993; Сидоренко 1991, с. 110, рис.*). Останній у 1992–2002 рр. регулярно оглядав заплаву Сули в околицях Лубен, наслідком чого стала поява в світ чималої кількості публікацій (*Сидоренко 1999; 1999а; 2000; 2001*), яких на сьогодні нараховується вже більше десятка.

У 2008 р. полтавськими археологами проведені обстеження ділянки під розробку покладів піску поряд із с. Засулля, виконані на замовлення Служби автомобільних доріг у Полтавській області. Вони здійснювалися фахівцями Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Умовою проведення гідрозмиву русла стариці й навколишніх ділянок стали археологічні наглядові дослідження під час очищення русла й днопоглиблення, які й були виконані влітку 2011 р. (*Супруненько 2011 зв.*).

Площа певною мірою збережених археологічних об'єктів, що потрапили до зони будівництва, складала близько 0,2 га. На зруйнованих гідророзмивом об'єктах, відкритих поряд зі старицею Сули, проводилося зняття поверхневих нашарувань і металодетекторне сканування вибитого гідронасосами ґрунту, обстеження найближчих ділянок. Надзвичайно виразна колекція знахідок, зібрана Олександром Сидоренком, що надійшла до Полтавського краєзнавчого музею, налічувала 172 предмети і включала вироби з міді-бронзи, заліза, кераміки та каменю (*Супруненько 2012, с. 134–136*). Вона стала вагомим поповненням збірок Музейного Фонду України в області, репрезентуючи старожитності Посулля ряду епох — доби бронзового віку, скіфської епохи, пізньоримського та ранньослов'янського часу, періоду Київської Русі тощо (*Сидоренко, Супруненько 2012; Супруненько, Скорий, Сидоренко 2012*).

Археологічні обстеження в Лубнах, у правобережній заплаві Сули, проводилися й восени 2013 р., будучи пов'язані з вибором місця для днопоглиблення ріки та наміву піску в районі міського пляжу. Щоправда, археологічних знахідок вони не виявили.

Чергові обстеження території міста й околиць здійснені восени 2015 р. Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Результати цих робіт, підтверджені не тільки науковою звітністю, а й виготовленням облікової документації, наведені у цій збірці наукових праць.

Констатуючи факти, маємо засвідчити, що майже всі археологічні дослідження практично не стосувалися території Замчища Вишневецьких, яке упродовж 70 років було «terra incognita» для вчених, тоді — перекрите парканами військової частини, а пізніше — огорожами власників, які зайняли ділянки для бізнесу і розміщення складів майна. Таким ур. Замкова гора залишається і досі. І цей стан речей варто змінити на краще... Замкова гора повинна стати пам'яткою археології хоча б у тій частині, що ще не пошкоджена забудовою. Це — визначна історична ландшафтна домінанта Лубен та осередок міського життя першої пол. XVII ст.

У Лубнах в 1988, 1990 і 2001 рр. проходила робота трьох наукових археологічних конференцій (*Ванцак, Супруненко 1988, с. 159–160; 1000-летие 1988; Охорона 1990; Матеріали 2002*). До їх проведення доклали зусилля лубенці, Полтавський краєзнавчий музей і обласний Центр охорони та досліджень пам'яток археології. Наукова «найдавніша складова» історії Лубен має близько сотні фахових публікацій, дотично і прямо — шість монографічних досліджень відомих археологів — Юрія Моргунова (*Моргунов 1996; 1998; 2012*), Михайла Кучери (*Кучера 1987*), Ігоря Гавриленка (*Гавриленко 2000; 2002*), роботи про діяльність археологів Лубенського музею Катерини Скаржинської (*Ванцак, Супруненко 1995; Супруненко 2000*). Оприлюднений друком шкільний підручник з історії Лубен (*Ванцак, Козюра 1993*). Напевне, через 25 років варто замислитися й про видання матеріалів розкопок Олега Сухобокова на Верхньому Валу, результатів досліджень полтавців в околицях міста. Адже це — історія тисячолітнього міста, яку варто примножувати і популяризувати.

А ще обов'язково треба провести археологічне вивчення території Замкової гори, виявити на ній рештки укріплень і палацу Ієремії Вишневецького й оберігати його як єдиний на теренах Полтавщини замок очільника величезних феодальних володінь козацької епохи. Перший етап пошукових робіт на Замковій горі вже здійснений у квітні 2015 р. 16 шурфів і пошукових траншей перерізали південно-східну частину узвишшя і лише в одному випадку (з боку долини Луб'янки) натрапили на рів навколо невеликої укріпленої садиби кін. XVII ст.,

розташованої у надхиллі. У всіх інших випадках шурфи засвідчили відсутність культурних нашарувань на глосісу поряд із замком.

Таким чином, усі етапи проведення археологічних досліджень у Лубнах та їх окрузі заклали передумови й окреслили досить реальні перспективи для наступного дослідження старожитностей козацької епохи у межах полкового центру та на місці колишнього Олександрівського замку. До речі, у нещодавно затвердженому історико-архітектурному опорному плані Лубен (2013 р.) нашарування козацької доби виділені як археологічні, як пам'ятка археології. До їх меж належить і північно-східна частина Замкової гори. Можемо сподіватися, що це сприятиме укоріненню в Лубнах і впровадженню в життя заходів з проведення обов'язкових науково-рятивних досліджень у зонах новобудов та земляних робіт, принаймні, в історичному центрі міста.

Джерела та література

Аббасов А. М. Историческое краеведение Лубенщины / А. М. Аббасов // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конференция (26-28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 54–55.

Амосов А. А. Слово о Великом искоме / А. А. Амосов // Стеллецкий И. Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М.: Москов. рабочий, 1993. — С. 243–268.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной Росии. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. II. — С. 45–46.

Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К.: Наукова думка, 1990. — 256 с. — Карта.

Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев. — М.: тип. Т-ва Скоропечати А. А. Левенсон, 1901. — Вып. 1. — 39 с., 2 табл.

Бочкарёв К. П. Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкарёв; [под ред. И. В. Козюры, предисл. И. В. Козюра, В. Н. Козюра]. — Репр. перевод. — Миргород: ПП Вид-во «Миргород», 2011. — 120 с.

Ванцак Б. С. Лубни: Путівник / Б. С. Ванцак. — Харків: Прапор, 1988. — 136 с.

Ванцак Б. С. И. Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик / Б. С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (18-19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 106–108.

Ванцак Б. С. Конференція, присвячена 1000-літтю Лубен / Б. С. Ванцак, О. Б. Супруненко // Укр. іст. журнал. — К., 1988. — № 10. — С. 159–160.

Ванцак Б. С. Рідний край: навч. посібн. з істор. Лубенщини / Б. С. Ванцак, В. М. Козюра. — Лубни: газ. «Лубенщина», 1993. — 104 с.

Ванцак Б. С. Подвижники українського музейництва: Григорій Кири'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.

Гавриленко І. М. Зимівниківська археологічна культура: (До історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України) / І. М. Гавриленко. — Полтава: АСМІ, 2000. — 129 с.

- Гавриленко І. М.** В'язівська мезолітична стоянка: Первісне населення України / І. М. Гавриленко; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава: Археологія, 2002. — 56 с.
- Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. — К.: Наукова думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.
- Колибенко О. В.** Українська спадщина Гната Стеллецького / О. В. Колибенко // Історія археології: дослідники та наукові центри: зб. наук. статей. — К.: Стародавній світ, 2012. — (Археологія і давня історія України: вип. 9). — С. 123–130.
- Копилов Ф. Б.** Відчит про розвідку археологічних пам'яток середнього Посулля, від Лохвиці до м. Горошина в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. — 1945/8. — Ф. е. — № 507. — 29 арк.
- Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. — 1946/22. — Ф. е. — № 431. — 42 арк.
- Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції в 1947 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. — 1947/31. — Ф. е. — № 712. — 23, 5 арк.
- Копилов Ф.** Посульська експедиція 1945–1946 рр. / Ф. Копилов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 246–253.
- Копилов Ф. Б.** Посульська експедиція / Ф. Б. Копилов // АП УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 307–311.
- Кузнецов М.** Розвідувальні розкопки в Лубнах / М. Кузнецов // Археологія. — К.: Вид-во АН УРСР, 1948. — Т. 2. — С. 145–151.
- Кулатова І. Н.** Находки из погребения скифского времени в Посулье / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 28–30.
- Кулатова І. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988а. — С. 7–9.
- Кулатова І. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. научн.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 54–58.
- Кулатова І. Н.** Новые исследования курганов скифского времени в Посулье / И. Н. Кулатова // Тез. докл. и сообщ. первой Сумской обл. научн. истор.-краеведч. Конф. (5–6 апреля 1990 г.). — Сумы, 1990. — С. 17–18.
- Кулатова І. М.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів / І. М. Кулатова // Тез. доп. і повідомл. другої Полтавської наук. конф. з історичн. краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. — С. 73–75.
- Кулатова І. М.** Світильник із В'язівка [на Лубенщині] / І. М. Кулатова // Археол. зб. Полтав. краєзнавч. музею: зб. наук. праць. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 144–145.
- Кулатова І. Н.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б. // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф. е. — № 23173. — 102 арк.
- Кулатова І. М.** Хрестовидна бляха скіфської доби з Єнківців у Посуллі / Кулатова І. М. // ПАЗ: зб. наук. ст. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Ч. 3. — Кол. музеїв. — С. 139–147.

- Кулатова И. Н.** Первый Мгарский курган / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 318–338.
- Кулатова И. Н.** Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): сб. науч. ст. — Запорожье, 1999. — С. 148–154.
- Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.
- Кучера М. П.** Посульский змиев вал / М. П. Кучера // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 38–39.
- Лобурець В. Є.** Вандак Борис Сидорович (1929–1999) / Лобурець В. Є., Нестуля О. О., Пустовіт Т. П. та ін. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1 (9). — С. 116.
- Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.
- Ляскоронский В. Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский // Киев. старина. — К., 1892. — Т. 39. — Март. — № 3. — С. 263–280. — План, III табл.
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404–457.
- Ляскоронский В.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / Василия Ляскоронского. — Изд. 2-е. — К.: тип. Гирича Н.А., 1903. — 422, III с., карта.
- Матеріали регіональної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження К. М. Скаржинської (Лубни, 12-13 березня 2002 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 5–50.
- Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185–188.
- Мироненко К. М.** Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф. І. Камінського 1883 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 99–103.
- Мокляк В. О.** Речі з Солоницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / В. О. Мокляк // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. — К.: ЦП НАНУ і УТОПК, 1993. — Бібл. «Часи козацькі», вип. 2. — С. 55–58.
- Моргунов Ю. Ю.** Работы Посульской разведочной группы / Ю. Ю. Моргунов // АО 1980 г.: сб. ст. — М.: Наука, 1981. — С. 286–287.
- Моргунов Ю.** Розкопки літописного Сніпороду / Ю. Моргунов, В. Непріна, О. Супруненко // ПУ. — К., 1985. — № 1 (63). — С. 49–50.
- Моргунов Ю. Ю.** Круглые городища Левобережья Днепра / Ю. Ю. Моргунов // СА. — М.: Наука, 1986. — № 2. — С. 110–121.
- Моргунов Ю. Ю.** Лубенский участок Посульской границы в XI – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов // 1000-летие города Лубны. Обл. научн.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 9–11.
- Моргунов Ю. Ю.** Охранные мероприятия на городище летописного г. Снепорода / Ю. Ю. Моргунов // Охрана и исследование памятников архео-

логии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 9–10.

Моргунов Ю. Ю. Раскопки городища летописного г. Снепорода / Ю. Ю. Моргунов // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988а. — С. 37–38.

Моргунов Ю. Ю. Новые исследования летописного г. Снепорода // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 164–166.

Моргунов Ю. Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси / Моргунов Ю. Ю. // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. — Полтава, 1990а. — С. 95–109.

Моргунов Ю. Ю. Летописный город Княтин и его некрополь // КСИА. — М., 1991. — Вып. 205. — С. 39–43.

Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. — Курск, 1996. — 159 с.

Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов. — Курск, 1998. — 160 с.

Моргунов Ю. Ю. Летописный город Снепород и его округа X — XIII в. / Ю. Ю. Моргунов. — СПб.: Филолог. факультет, 2012. — 252, 24 с.

Моргунов Ю. Ю. Работы в Лубенском районе Полтавской области / Ю. Ю. Моргунов, В. И. Неприна, А. Б. Супруненко // АО 1984 г.: сб. ст. — М.: Наука, 1986. — С. 274–276.

Неприна В. И. Раскопки неолитических поселений у с. Лукомье / В. И. Неприна // АО 1979 г.: сб. ст. — М.: Наука, 1980. — С. 312–313.

Неприна В. И. Мастерская и стоянка эпохи мезолита в Посулье / В. И. Неприна // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 21–22.

Неприна В. И. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4а / В. И. Неприна, И. Н. Гавриленко, А. Б. Супруненко // РА. — М.: Наука, 1991. — № 3. — С. 136–146.

Неприна В. И. Местонахождение каменного века на городище Снепород в Посулье / В. И. Неприна, В. Ю. Косен // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. ст. — Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1986. — С. 48–55.

Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Відп. ред. Сохань П. С. — К.: Наукова думка, 1989. — 390, 2 с.

Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / Відп. ред. Сохань П. С. — К.: Наукова думка, 1997. — 325, 64 с.

Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар. (Квітень, 1990 р.): тез. доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — 200, 24 с.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура: Культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. — Воронеж: Воронеж. ун-т, 1998. — 170 с.

Сидоренко А. В. Разведка в ур. Солоница / А. В. Сидоренко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 110.

Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.

- Сидоренко О. В.** Нова знахідка із Засулля / Сидоренко О. В. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2 (6). — С. 75–76.
- Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля / Сидоренко О. В. // ПАЗ — 1999: зб. наук. пр. до 1100-річчя м. Полтави за результатами археологічних досліджень. — Полтава: Археологія, 1999а. — С. 84–96.
- Сидоренко О. В.** Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII–XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) / Сидоренко О. В., Коваленко О. В. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 (7-8). — С. 84–89.
- Сидоренко О. В.** Нові знахідки на поселенні в ур. Ляшівка під Лубнами / Сидоренко О. В., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 98.
- Сидоренко О. В.** Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині / О. В. Сидоренко, О. Б. Супруненко // АДУ — 2011: зб. наук. ст. — К.; Луцьк: Волин. старожитності, 2012. — С. 372–373.
- Супруненко А. Б.** Работы Полтавского музея / А. Б. Супруненко // АО 1984 г.: сб. ст. — М.: Наука, 1986. — С. 312.
- Супруненко А. Б.** Археологические изыскания и собрание Г. С. Кирьякова / А. Б. Супруненко // Проблемы археологии Сумщины: тез. докл. обл. научн.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 19–21.
- Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) / Супруненко А. Б. // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. — Полтава, 1990. — С. 5–42.
- Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1989. — № 1. — С. 149–153.
- Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження і зібрання Г.С. Кир'якова / О. Б. Супруненко // Питання археології Сумщини: зб. наук. ст. — Сумы, 1990. — С. 10–17.
- Супруненко О. Б.** Ф.І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С. 69–75.
- Супруненко О.** Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI – XVII ст. / Олександр Супруненко // КСП: зб. наук. пр. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 133–141.
- Супруненко О. Б.** Найдавніші поселення на Мгарській землі / О. Б. Супруненко // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: тез. доп. конф., присвяч. 375-літтю монастиря. — Лубни, 1995. — С. 5–6.
- Супруненко О. Б.** Про змійові вали в пониззі Удаю / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С. 70–71.
- Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки В. Г. Ляскоронського в Посуллі / Супруненко О. Б. // ПАЗ — 1999: зб. наук. пр. до 1100-річчя м. Полтави за результатами археологічних досліджень. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 221–247.
- Супруненко О. Б.** Археологічні студії Тараса Шевченка на Полтавщині / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 (7-8). — С. 90–95.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М. Скаржинської / Супруненко О. Б. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 398, II с.
- Супруненко О.** Іван Гаврилович Шовкопляс — археолог, історик та бібліограф (до 80-річчя від дня народження) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона

пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. — Полтава: Дивосвіт, 2006. — [Вип. II]. — С. 259–290.

Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О. Б. Супруненко. — К.; Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — 124, XII с.

Супруненко О. Б. Звіт за проведення обстежень ділянки розчищення з днопоглибленням існуючої водойми та місць тимчасового складування ґрунту для проведення робіт з реконструкції автомобільної дороги Київ — Харків — Довжанський (км 197+000 — 213+000) на території Воїніхівської сільської ради Лубенського р-ну Полтавської обл. в 2011 р. / Супруненко О. Б. // НА ЦОДПА. — Фе. — Спр. 654. — 126 арк.

Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула навпроти Лубен / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. статей. — Полтава: Дивосвіт, 2012. — Вип. VII. — С. 131–183.

Супруненко О. Б. Сліди стійбища скіфської доби у заплаві Сули біля Лубен / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, О. В. Сидоренко // АДУ — 2011: зб. наук. ст. — К.; Луцьк: Волин. старожитності, 2012. — С. 384–386.

Сухобоков О. В. Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979–1981 гг. / Сухобоков О. В. // НА ІА НАНУ. — 1981/2. — Фе. е. — № 9822. — 99 арк., 27, 28, 97 табл.

Сухобоков О. В. Археологические исследования к юбилею г. Лубны / О. В. Сухобоков // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 3–5.

Сухобоков О. В. Археологические памятники Полтавщины / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Историко-культурное наследие Полтавщины: мат-лы к «Своду памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. — К., 1987. — Вып. 5. — С. 135–162.

Сухобоков О. В. Предволыньцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. науч.-практ. семінар: тез. доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 155–157.

Телегін Д. Я. Солоничя: в пошуках табору Наливайка / Д. Я. Телегін // КСП: зб. наук. пр. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 45–47.

Тимченко В. М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. / Тимченко В. М. — Полтава: Техсервіс, Археологія, 2005. — 16 с.

1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 года): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — 64 с.

Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко. — Полтава, 1992. — 180 с.

Челебі Э. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Эвлия Челеби / Пер. и комм. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — 280 с.

Шовкопляс А. М. Т. Г. Шевченко и Лубенщина / А. М. Шовкопляс, И. Г. Шовкопляс // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 года): тез. докл. и сообщ. — Лубны, 1988. — С. 26–28.

Шмыткина Н. Раскопки близ г. Лубен Полтавской губ. летом 1912 г. / Н. Шмыткина // Древности: Тр. МАО. — М., 1914. — Т. XXIV. — С. 318–322.

КОЗАЦЬКА СТАРОВИНА У ЗІБРАННІ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ: ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ КОЛЕКЦІЇ

У публікації подається короткий огляд колекції відомої лубенської меценатки і колекціонерки К. М. Скаржинської, характеризується частина зібрання, що відноситься до козацької доби.

Ключові слова: К. М. Скаржинська, козацькі старожитності, зброя, документи, живопис, портрети, шабля, гармата, предмети побуту.

Друга пол. XIX ст. стала для української культури знаковою. Саме у цей час з небувалою силою відроджується інтерес до української минувшини. Видаються історичні джерела, пишуться наукові монографії, з'являються художні твори з історичного минулого України.

На фоні цього виникає непідробний інтерес до української старовини. Колекції Г. П. Алексеева, В. Б. Антоновича, О. О. Бобринського, О. М. Поля, В. В. Тарновського здобули визнання серед знавців української старовини. Далеко не останнє місце серед приватних збірок старої України належить колекції Круглицького музею лубенської поміщиці і меценатки К. М. Скаржинської – першого приватного музею України (*Супруненко 2000*).

Катерина Миколаївна Скаржинська, уроджена Райзер, народилася 7 (19) лютого 1852 р. в м. Лубни. На жаль, про дитячі роки її життя відомостей збереглося небагато. Виховання вона отримала вдома, росла в Лубнах та с. Постава-Муці. Володіла, освоївши самостійно, французькою та німецькою мовами. Очевидно, зацікавлення минувшиною виникло після знайомства з раритетами родинного архіву і дідівської бібліотеки, де зберігалося чимало унікальних документів, пов'язаних з іменами Г. С. Сковороди, О. В. Суворова, Г. О. Потьомкіна і діячів вітчизняної історії та культури. В майбутньому саме вони склали основу круглицького зібрання.

Ще до заміжжя розпочався її шлях збиральниці. Першим наставником на цій ниві став професор К. М. Феофілактів, який неодноразово гостив у маєтку її батьків.

Родинна спорідненість та близьке знайомство музейниці з багатьма українськими родинами, що були нащадками відомих представників козацької старшини, не могли не накласти відбиток і на фор-

мування її колекції. Вже з самого початку її цікавить українська («Малоруська») старовина. В першу чергу, це — родинні реліквії та архів, де зберігалося чимало унікальних речей і документів.

Уже в першій значній публікації матеріалів про колекцію В. П. Горленко 1890 р. чітко виділяє українознавчу збірку К. М. Скаржинської (*Горленко 1891*). Окремо виділена вона і під час експонування предметів колекції в Круглику. Каталог збірки старожитностей музею К. М. Скаржинської фіксує кілька окремих розділів: [Предмети] «польско-литовские[,] найденные в Лубенском уезде Полтавской губернии», «Малорусский панский отдел», «Малорусская старина простого быта козаков Полтавской гебернии», «Малорусская старина запорожского быта», «Малорусская старина. Церковный отдел», «Портреты малороссийских деятелей и картины», де експонувалися козацькі реліквії (*Каталог 1892*).

Загалом козацькі старожитності у зібранні можна поділити на дві великі групи — речову і документальну.

Речова група складається з предметів домашнього побуту, культового призначення й озброєння. Документальна включала в себе друковані і рукописні матеріали — книги, грамоти царів, гетьманські універсали, купчі та ін., що в загальній своїй масі походили з родинних архівів української старшини. Ряд предметів за своєю сукупністю становили меморіальні комплекси.

Побут. До першої групи необхідно віднести одяг, прикраси, посуд та ін. предмети щоденного вжитку. Серед жіночого одягу були наявні записка (*Каталог 1892, № Ск-619* — далі лише номери каталогу), плахти (*Ск-621, 622*), платки (*Ск-623, 624*). І, звичайно ж, — запорізький жупан червоного сукна з блакитною обшивкою — копія з придбаного Д. І. Яворницьким на Запоріжжі в 1880 р. (*Ск-631*). Як неодмінний елемент козацького побуту в колекції знаходилися три бандури, придбані у с. Хомуць Миргородського пов. (*Ск-638–640*). Із прикрас цього часу до колекції потрапили кілька дукачів із зображенням імператриці Катерини II та релігійними сюжетами (*Ск-599–606*). Були також люльки: череп'яна, вкрита зеленою поливою, знайдена у масиві лубенського Валу (*Ск-591*), отримана від козака с. Ромодан велика дерев'яна з такою ж покришкою (*Ск-592*) та «старинная запорожская «люлька» большой величины, окрашенная масляной краской, без крышки и чубука», придбана у Миргородському пов. (*Ск-632*). Серед речей домашнього вжитку, як старшини, так і рядових козаків, зберігався різноманітний посуд: майоліковий глек 1670 р. (*Ск-450*); гутні пляшки — так званий «ведмедик» (*Ск-610*) та штофи, в т. ч. з вензелем імператриці Катерини I; великий, у срібній із позолотою та зі вставками з різноколірного скла і покришкою кубок з написом по вінцю «Благороднейшей государыне и Императрице Екатерине Алек-

сеевне многа лета» (Ск-447); ніж з датою «1728» (Ск-467); звичайно ж кахлі, без яких не обходилася жодна грубка в козацькому будинку, а саме з с. Тишки і м. Лубни (Ск-625–630).

Живопис. В окрему підгрупу необхідно виділити такі обов'язкові прикраси козацьких, особливо старшинських будинків, як зображення Козака Мамає (4 од.) та старшинські портрети (18 од.), яких у зібранні налічувалося 22. Жоден із Мамаїв до сьогодні не зберігся, але є їх детальні описи та фотознімок зали Музею українського мистецтва в Полтаві, де вони розміщені в експозиції. Перший з Мамаїв мав розмір 1,42 × 1,10 м. На ньому зображено козака, що сидів під дубом, схрестивши ноги, з відкритою головою й оселедцем на лобі, поряд, до увіткнутого в землю списа, прив'язано коня, а навколо козака на дереві розвішані чи розкладені на землі дорогі цінні зброя: шабля, пістоль, ріжок, лук, сагайдак зі стрілами, різноманітні прикраси, як-то персні, сережки, намисто з перлів, гроші, червона шапка та стояла пляшка з чаркою. Картина мала також чотири написи, два з яких розміщено на білому сувої на дереві, а два — на білому нижньому полі (Ск-1125). Друга, такого ж розміру і сюжету. Відрізнялася від попередньої тим, що тут у козака за спиною були лук та рушниця, а перед ним лише бандура, пістоль і шабля. Вірші написані зверху на темному тлі та внизу картини (Ск-1126). Третя картина розміром 68 × 71 см зображувала сидячого, з підігнутими ногами запорожця без сорочки, але в довгому, підбитому дорогим хутром кунтуші, в якому він ловив та давив блох. За спиною стояв кінь, а збоку на гілках знаходилися шабля і шапка, біля ніг — рушниця й бандура, внизу на білому полі розміщувалися вірші (Ск-1127). Остання, четверта, також на полотні, розміром 76 × 52,8 см, зображувала запорожця у червоному кунтуші і шароварах, що сидів, підігнувши ноги, курич люльку та грав на бандурі. З лівого боку прив'язано коня, а над ним, на гілках дерева, висів ріжок з порохом та «гаман» — кiset з тютюном. З правого боку висіли також шапка і сумка, а на передньому плані — стояли пляшка та чарка, тут же — шабля і пістоль. У нижній частині картини на білому полі містився підпис (Ск-1128). На жаль, у жодному випадку автори каталога колекції не наводили згаданих написів. Придбані картини були: перша — у Лубнах, третя і четверта — в Хорольському повіті. Серед старшинських портретів «Портреты малороссийских деятелей», у першу чергу, слід назвати портрети родини Вишневецьких — Ієремії та Раїни (Ск-1089–1090). Це копії з оригіналів, що їх придбав під час розпродажу родинної галереї Вишневецьких із замку в Вишневеці О. М. Лазаревський для Київського музею. Копії виконані на замовлення К. М. Скаржинської для її музею відомим українським живописцем М. Мурашком. Серед козацьких гетьманів у колекції були представлені два портрети Б. Хмельницького —

«старинный поясной портрет масляными красками..., писанный по гравюре Гондиуса», куплений у м. Миргород у М. Я. Кирпотенка (Ск-1100) та «поясной портрет масляными красками», придбаний зусиллями С. М. Остроградського 1887 р. (Ск-1101); Юрія Хмельницького (Ск-1103); два Івана Самойловича (Ск-1102, 1104); Івана Скоропадського (Ск-1106); Івана Мазепи (Ск-1105); Павла Полуботка (Ск-1107); Кирила Розумовського (Ск-1108); Данила Апостола (Ск-1109). Кілька з них — Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Полуботка та К. Розумовського також були виконані на замовлення С. М. Остроградського і надійшли до музею 1887 р. Стосовно портрета І. Мазепи, то необхідно зауважити, що це був один із варіантів т. зв. портрету «напольного гетьмана». Ряд портретів козацької старшини було придбано у їх нащадків чи родичів, як-то сотника золотоніської сотні Наркіза Леонтовича, у його нащадків у с. Сотниківка (інакше — хутір Леонтовича); охочеокомонного полковника Іллі Федоровича Новицького (Ск-1113) та його сина Якова (Ск-1114), в онуки останнього М. М. Бузановської у с. Снітин Лохвицького пов. Копія з аналогічного портрету І. Ф. Новицького із зібрання В. В. Тарновського в свій час була репродукована у часописі «Киевская старина» (*К портрету 1886*). В. П. Родзянком музею К. М. Скаржинської були принесені в дар портрети його предків — великий, розміром 141 × 105 см поясний портрет обозного миргородського полку Василя Роздянка (Ск-1115) та такий же за розміром поясний портрет іншого обозного Миргородського полку Стефана Роздянка (Ск-1116). Останній, крім зображення портретованого, згідно каталога (подано частково) мав напис: «1736 г. августа... дня преставися Стефан Родзянко обозный полку Миргородского, прожив от роду 49 лет». Аналогічні портрети й досьогодні зберігаються у Національному художньому музеї України, а їх зменшені копії — в Дніпропетровському історичному музеї. Частина цих портретів, а саме Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола і К. Розумовського збереглися та експонуються в постійній експозиції Полтавського краєзнавчого музею.

Зброя. Звичайно, що жодна тогочасна колекція козацьких старожитностей не обходилася без зброї — шабель, пістолів, рушниць, келепів, гармат, порохівниць та ін. Хоч і небагато, але окремі зразки як вогнепальної, так і холодної були й у музеї К. М. Скаржинської. Перш за все, це взірці козацької артилерії — п'ять гармат. Одна з них, відлита з чавуну, довжиною 69 см з с. Литвяки Лубенського пов. (Ск-654). Дві інших, також чавунних, «малих», довжиною 41 см, були викопані 1880 р. у Хорольському повіті в т. зв. «Чайчиній могилі» (Ск-652–653), а ще дві — «старые чугунные пушки» були знайдені «как остатки казацкой артиллерии Лубенского полка «Лубенской гармат-

ной шопы», были вытасканы... из реки Войнихи (на месте битвы Наливайка...)» (Ск-650–651). Мала вогнепальна зброя козацького часу була представлена лише двома зразками. Це круглий залізний «ствол» (Ск-658) та «крепостное ружье, кованное, длина ствола 2 аршина и 1 вершок (146,6 см), толщина у дула 1 1/2 вершка (5,5 см) и отверстия 3/4 вершка (3,3 см), имеет внизу стержень для вставки и укрепления в ложу... Найдено на месте битвы Гет[мана] Наливайка с Поляками в реке Войнихе...» (Ск-655).

Стосовно іншої вогнепальної зброї, то, як видно з її каталожних описів, вона відноситься до більш пізнього часу.

До групи вогнепальної зброї необхідно також зарахувати дві свинцеві кулі з р. Войнихи (Ск-648), чавунну картеч із місця, як вважалося, останнього бою повсталих козаків під керівництвом Наливайка (Ск-649) та кілька порохівниць XVIII ст. Всього у колекції їх нараховувалося п'ять одиниць — одна срібна та чотири з рогу.

Перша, срібна, у вигляді рогу, була прикрашена рельєфними узорами по боках та мала металевий затвор, тривалий час зберігалась як пам'ять про запорозьких козаків у колишнього станового пристава Я. В. Смокревського (Ск-646). Друга, — прикрашена орнаментом у вигляді гілок з квітами і птицями, потрапила до музею від ротмістра Л. Г. Кудрявцева 1890 р. (Ск-647), третя — з лосиного рогу, з різьбленим з одного боку двоголовим орлом та зображенням церкви під ним, а з іншого — зображенням оточеного квітами запорожця (Ск-644). Четверта, вкрита різьбленими зображеннями «солдат і wokруг в бордюре по бокам орнаменты с одной стороны и оленя с вырезанными словами «Je Lein Roku 1753» с другой», зберігалася як «запорізький ріг» у О. В. Богдановича, якому дісталася від прадіда — запорізького отамана Заблоцького (Ск-643). Нарешті, остання, п'ята, також виготовлена з лосиного рогу і прикрашена різьбленням. З одного її боку містилися квіти й під ними зображення козака, що веде за повід коня, на іншому — напис в'яззю «Сія тавличка раба б[і]ш[ж]о[г]о Нич[и]пора Кузомі зделалася в Судаце 1727 году іюля 27». Вона була придбана в с. Тишки Лубенського повіту і подарована до музею в 1893 р. Г. А. Кратом (Ск-645; Супруненко 1997).

Група холодної зброї у колекції представлена лише кількома зразками келепів та двома шабель. Клепів два. Один у вигляді молотка з довгою ручкою, з різьбленим по металу орнаментом, в заглибленнях якого з одного боку збереглися залишки інкрустації міддю (Ск-641). Інший, що й досьогодні знаходиться в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, з довгим гострим ударним кінцем, був знайдений «на месте битвы Наливайка с Поляками, близ г. Лубен на речке Войнихе в 1875 году» (Ск-642). Перша з шабель, власне сам клинок, був вимитий р. Дніпро біля Дорогобужа, пізніше

до нього було виготовлено нові руків'я та піхви; мав з одного боку зображення сонця, півмісяця і зірок, а з іншого напис «FRINGIA» (Ск-676). Другий зразок відноситься до т. зв. нагородної зброї. Виготовлена зі сталі, з кістяним руків'я та золоченням шабля, на одному боці леза мала зображення герба Російської імперії — двоголового орла — та виконаний насічкою напис «По оуказу Ея Величества Гдрни Императрицы Елисаветы Петровны самодержицы всероссийской прл... саблею малороссийскаго гадяцкаго полку старшине селитерного кампанейшика Павла Федорова сна Неженц... в ползу государственную в немаломъ размножени селитерныхъ заводовъ радение в Санктъпетербурге = 1748 году». Цією шаблею в 1748 р. було нагороджено старшину Гадяцького козацького полку Павла Федоровича Ніженця за розвиток селітроварного виробництва на Полтавщині. Шабля має дерев'яні, обтягнуті шкірою і прикрашені накладними металевими накладками з рельєфним рослинним орнаментом, піхви (Ск-675). Вона і сьогодні представлена у постійній експозиції козацького розділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Документи. Пошастило, як ніякій іншій, документальній збірці К. М. Скаржинської. Спочатку вона знаходилася у колекції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (пізніше Центральний Пролетарський музей Полтавщини), а в 1939 р. влилася до фондів Державного архіву Полтавської області, де знаходиться і сьогодні. Кілька документів перебувають на зберіганні в Полтавському краєзнавчому музеї, а дещо все ж таки було втрачено за роки Другої світової війни. Загалом документальне зібрання К. М. Скаржинської охоплює період з 1557 по 1905 рр. Якщо не брати до уваги діловодчої документації музею, то це — документи релігійного змісту, автографи відомих особистостей, у т. ч. Г. С. Сковороди, кн. Г. Потьомкіна та ін., полкових Полтавської та Лубенської канцелярій, родинні архіви Скаржинських, Райзерів, Огроновичів тощо. Всі документи, що мають безпосереднє відношення до козацької епохи, можна розділити на кілька груп: маніфести й укази російських царів, універсали гетьманів та донесення їм, документи малоросійської колегії, Генеральної та полкових канцелярій, а також документи духовних установ, купчі, документи на земельні володіння, літописи та ін.

До першої групи входять документи, що стосуються історії України за період правління від Олексія Михайловича до Катерини II. Це — копії документів про приєднання України до Московського царства, маніфесту Петра I про козака Данила Забілу за «лживий донос» на гетьмана Івана Скоропадського від 17 листопада 1718 р. Кілька — стосується розвитку господарства в Україні. Перш за все, друкований

маніфест Петра I про розмноження овець в Малоросії від 15 червня 1724 р. та указ Анни Іоаннівни про обробку конопель від 27 липня 1735 р. До цієї ж групи можна приєднати й ті, що знаходяться у фондах Полтавського краєзнавчого музею — дарчі грамоти царів Івана та Петра Олексійовичів на земельні володіння, видані на прохання гетьмана Івана Мазепи лубенським старшинам Власу Сомашку на село Корнілівку з людьми від 30 квітня 1699 р. та Степану Гречаному, друкована відозва Петра I до українського народу про «зраду» гетьмана І. Мазепи 1709 р.

Другу групу склали гетьманські документи: підтвержувальний універсал гетьмана І. Мазепи значковому товаришу Василю Свічці на володіння млинами на Горобіївській греблі біля м. Лубни, документ гетьмана Данила Апостола переяславському полковнику Томарі про розбудову млина біля греблі Воришевської, універсал Д. Апостола чернігівському полковнику від 20 квітня 1729 р. з повідомленням про підписання імператором Петром II «просительних пунктів» та виклад їх, грамоти гетьмана Кирила Розумовського про надання звання військового товариша Григорію, Павлу та Якову Огроновичам» та Максиму Значку про затвердження його в званні військового товариша від 18 жовтня 1764 р.

Кілька справ фонду стосуються діяльності Малоросійської колегії. Це — рапорти, скарги про призначення нових комісарів для розбору судових справ 1771—1779 рр; рапорт Лубенського міського суду до Малоросійської колегії про розгляд справи про крадіжку коней людьми миргородського земського судді Семена Родзянка у полковника Крижанівського від 4 вересня 1773 р. та копія записки Катерини II графу О. П. Рум'янцеву-Задунайському, президенту Малоросійської колегії, з рядом питань про адміністративний поділ України до Б. Хмельницького та про доцільність нового адміністративно-територіального поділу на повіти.

Документи Генеральної військової канцелярії у зібранні К. М. Скаржинської представлені лише кількома од. зберігання. Це — чолобитна козака села Бубни Пирятинської сотні про покарання військового товариша Федора Македонського, який захопив у нього худобу, датована жовтнем 1744 р.; письмове прохання до канцелярії від шляхтичів Ханенка і Бутовича про дозвіл піднести в подарунок новому гетьману К. Розумовському срібний сервіз та жіночий убір загальною вартістю 20 000 карбованців від 3 лютого 1751 р.; представлення канцелярії гетьману про порядок купівлі та продажу козацьких земель за листопад 1757 р.; копія універсалу про призначення Михайла Скаржинського сотником Лубенської полкової канцелярії.

Стосовно полкових канцелярій, у музеї К. М. Скаржинської були документи лише двох з них — Лубенської і Полтавської. Серед паперів

Лубенської – указ до сотенних отаманів про обмір аптечної комори від 3 лютого 1778 р., не датований універсал лубенського полковника Леонтія Свічки; універсал іншого лубенського полковника Андрія Марковича значковому товаришу Корнію Григоровичу на маєтність в сотні Лукімській біля урочища Бочки від 30 травня 1719 р.; копія універсала полковника Петра Апостола з підтвердженням умов примирення Павла Огроновича з лукімськими козаками у суперечці про землю біля хутора Бочки від 30 листопада 1732 р.; рішення Лубенського полкового суду по позову значкового товариша Андрія Опанасовича до Корнієвичів-Огроновичів 21 березня 1754 р.; укази канцелярії до Пирятинського сотника Григорія Корнієвича про підсудність духовних осіб у справах «вотчин» військовим судам; сотенному отаману Н. Огроновичу прибути до курінної сотні для заміни отамана Івана Шостака; указ яблунівському сотнику Стороженку про повернення вола, насильно забраного у Тараса Васильєва від 18 липня 1746 р.; указ з полкового суду про арешт колишнього яблунівського сотника Стороженка за потрапу посівів і забрання вола в Тараса Васильєва від 28 жовтня 1749 р. та ін. Набагато менший комплекс документів стосується діяльності Полтавської полкової канцелярії. Вона представлена лише двома документами – указом Генеральної військової канцелярії полковій Полтавській канцелярії від 27 грудня 1747 р. та указом Полтавської полкової канцелярії сотникам першої полкової та великобудишанської сотень від 27 січня 1748 р. про надсилання реєстрів.

Значну частину козацьких паперів, зібраних колекціонеркою, становлять документи на земельні володіння. В основному, це – купчі. Значна їх кількість зосереджена серед паперів родин Огроновичів, Скаржинських та ін., які влилися до складу колекції. Усі вони датовані XVIII ст.

Цікавими пам'ятками козацької доби є виписка з книг міських лубенських про розмежування земель Лубенського та Миргородського полків, датована 24 червням 1683 р., список промови писаря Війська Запорозького, виголошеної перед імператрицею Катериною II на аудієнції в 1762 р. та список літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки.

Ряд документів козацької доби висвітлюють історію релігійних закладів Полтавщини XVII–XVIII ст. – церков, монастирів, духовних правлінь.

Загалом, релігійна тематика і козацтво надзвичайно тісно пов'язані між собою, що відобразилося і на формуванні зібрання К. М. Скаржинської. Окремим розділом у каталозі музею виділений розділ «Малорусская старина. Церковный отдел». Звичайно, що статус православ'я, як державної релігії Російської імперії, накладав свій

відбиток на формування цього розділу, й до колекції потрапляло лише те, що вже повністю виходило зі вжитку, як культова річ. Саме після того такий предмет надходив до музею. Але й у цьому випадку Круглицький музей сконцентрував у собі кращі зразки церковного мистецтва козацької епохи.

Таким чином, зібрання К. М. Скаржинської, завдяки його власниці та співробітникам музею, особливо Ф. І. Камінському, сконцентрувало в собі значний масив старожитностей козацької доби, що дає змогу більш повно дослідити історію козацтва на Полтавщині. До речі, частина цих предметів неодноразово публікувалася, вміщувалася в описах і каталогах (напр.: *Ульяновский 1989; Пам'ятки 1991; Мокляк 1992; 1993; 2000*).

Джерела та література

Горленко В. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской: Отд. оттиск из окт. книжки «Киев. старины» за 1890 г. — К., 1891. — 12 с.

К портрету Ильи Федоровича Новицкого // Киев. старина. — 1886. — № 9. — С. 194—198.

Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Под ред. В. Б. Антоновича, сост. А. П. Зосимович. — Лубни, 1892 // ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 2. — 125 арк.

Мокляк В. О. Речі з Солоницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / В. О. Мокляк // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, 1993. — Вип. 2. — С. 55—58.

Мокляк В. О. Українські, козацькі старожитності в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / Мокляк В. О. // Музеї. Меценати. Колекції: зб. наук. пр. / ЦОДПА. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — С. 28—32.

Мокляк В. О. Українські старожитності у зібранні К. М. Скаржинської / В. О. Мокляк // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 41—44.

Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки / ПКМ; [укл. Мокляк В. О., Супруненко О. Б.]. — Полтава, 1991. — 12 с.

Супруненко О. Козацька натруська із зібрання К. М. Скаржинської / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 74—78.

Ульяновский В. И. Уникальные старопечатные книги и документы из Лубенского музея Е. Н. Скаржинской / В. И. Ульяновский // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 111—114.

**МАТЕРІАЛИ РОЗКОПОК
Ф. І. КАМІНСЬКОГО У ЗІБРАННІ
ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО
(за матеріалами виставки у м. Лубни)**

Огляд предметів з колекцій із розкопок Ф. І. Камінського, представлених на тимчасовій виставці у Лубенському краєзнавчому музеї (травень – червень 2016 р.).

Ключові слова: Ф. І. Камінський, Замок, Лиса Гора, знахідки з розкопок, експонати.

У 1906 р. відома меценатка К. М. Скаржинська, засновниця першого в Україні приватного музею у с. Круглик поблизу Лубен, передала його зібрання у дар Природничо-історичному Музею Полтавського губернського земства. Завдяки цьому щедрому дарунку Полтавський музей за багатством своїх колекцій зайняв на той час одне з провідних місць серед провінційних музейних закладів колишньої Російської імперії (*Ежегодник 1915, с. 49*). Зібрання К. М. Скаржинської і донині лежить в основі сучасних колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Колекція К. М. Скаржинської нараховувала понад 20 тисяч експонатів, в числі яких було понад 3 тисяч археологічних знахідок (*Путеводитель 1915, с. 5*). Більшість з них походила з розкопок лубенського археолога Ф. І. Камінського (1845–1891).

На жаль, у роки Другої світової війни значна частина цієї колекції, як і всього музейного зібрання, була втрачена, пошкоджена пожежею або депаспортизована. Однак, в результаті роботи з фондovими колекціями, архівними джерелами і публікаціями на сьогодні відреставровано, проведено ідентифікацію й атрибуцію чималі кількості окремих знахідок, відновлено склад ряду археологічних комплексів, зокрема, з досліджень Ф. І. Камінського у Посуллі, — в урочищах Лиса Гора та Замок в околицях Лубен.

В експозиції археологічного відділу музею і сьогодні чільне місце посідають знахідки дослідника, серед яких: кам'яний човник та фрагменти кераміки доби енеоліту, глиняна покрішка скіфського часу, підвіска з черепашки, ліпні миска і горщик з поховання заруби-

нецького типу, торксько-половецькі кістяні орнаментовані пластили-накладки до лука і сагайдака тощо. Значна кількість археологічних матеріалів з розкопок Ф. І. Камінського була експонована 2002 р. на музейній виставці, присвяченій 150-річчю від дня народження К. М. Скаржинської (Лугова 2002, с. 47).

У пам'ять про відомого українського музейника й археолога Ф. І. Камінського (з приводу 125-річчя від дня його смерті) у м. Лубни, в стінах Лубенського краєзнавчого музею, репрезентована виставка, підготовлена за матеріалами музейної колекції. В ній представлені археологічні артефакти з досліджень 1881 і 1883 рр.

на Лисій Горі та в ур. Замок. Зазначимо, що всі ці предмети експонуються у XXI ст. вперше, а деякі з них — взагалі повторно атрибутовані в ході підготовки до конференції.

Всього до експозиції виставки увійшло 57 предметів. Із розкопок курганів епохи бронзи та скіфського часу на Лисій Горі подається точильний камінь (курган № 5) і залізне стремено з кочівницького поховання (курган № 7), а також фрагменти кераміки енеолітичної пори з насипів курганів №№ 4, 6, 9 і 11.

Останні представляють частину великої колекції, що, згідно з рукописним «Каталогом Музею К. М. Скаржинської» (ДАПО, ф. 222, оп. 1, спр. 2) й «Каталогом Археологічного відділу» Земського музею (Фонди ПКМВК, т. 1), нараховувала 1262 фрагменти ліпного посуду. Шкода, що до нашого часу з її складу збереглося лише 154 уламки.

Дослідженнями Ф. І. Камінського було відкрито, по-суті, перше з відомих поселень епохи енеоліту-ранньої бронзи з керамікою пиви-

Рис. 1. Уламки ліпного енеолітичного посуду з Лисогірського поселення.
За В. Г. Ляскоронським, 1892.

хинського типу, на місці якого в епоху бронзового віку та за скіфського часу споруджений курганний некрополь. Отже, в археологічній колекції музею зберігаються перші знахідки матеріалів пивихинської культури на території Середнього Подніпров'я (зр.: *Лазоренко 2000, с. 3*) і поки що єдині, що походять з Лисогірського поселення. Зауважимо, що пізніше ця пам'ятка неодноразово ставала об'єктом невеликих досліджень археологів (*Копилов 1945 зв.; Бондарь 1974, с. 136–137; Чередніченко 1988, с. 22–23; Супруненко 2000, с. 219–230; 2016*), проте матеріалів з нього до Полтавського краєзнавчого музею не надходило.

Однак, незважаючи на значний науковий інтерес до пам'яток пивихинської культури, на сьогодні ця колекція ще потребує додаткового вивчення і систематизації.

Із розкопок Ф. І. Камінського кургану в ур. Замок на виставці представлені миска, фрагменти горщика, залізний ніж, три бронзових наконечника стріл, уламок точильного каменю, дві намистини зі склоподібної маси, шматочки сірки та реальгару з основного поховання скіфської доби. Репрезентовано також ліпну глиняну курильницю. Як вважається, з кургану походять ліпні миска і горщик, що є широковідомими в археологічній літературі як зарубинецькі старожитності з околиць Лубен.

Виставка експонуватиметься у м. Лубни впродовж літа 2016 р.

Джерела та література

- Бондарь Н. Н.** Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Вища школа, 1974. — 176 с.
- Ежегодник музея Полтавского Губернского Земства. 1913 год. — Полтава: Типогр. И. Л. Фришберга, 1915.
- Копилов Ф. Б.** Відчит про розвідку археологічних пам'яток Середнього Посулля, від Лохвиці до м. Горошина в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. — 1945/8. — Ф. е. — № 507. — 29 арк.
- Лазоренко А. В.** Пивихинська культура Середнього Подніпров'я / А. В. Лазоренко // Археологія. — К., 2000. — № 3. — С. 3–10.
- Лугова Л. М.** Про відкриття виставки «К. М. Скаржинська та її колекція» / Лугова Л. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 47.
- Путеводитель по Музею Полтавского Губернского Земства. — Полтава: Типогр. И. Л. Фришберга, 1915.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 398, II с.
- Чередніченко Н. Н.** О пивихинской культуре Днепровского Левобережья / Н. Н. Чередніченко // [Первый] Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УОПИК; [ред. кол.: Онипко М. Д., Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. и др.] — Полтава, 1988. — С. 22–23.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПОСУЛЛЯ (за матеріалами Чернігівщини)

Про археологічне вивчення давньоруських пам'яток Верхнього і Середнього Посулля в кін. XVIII – на поч. XX ст.

Ключові слова: давньоруський час, В. Б. Антонович, П. В. Голубовський, Т. В. Кибальчич, В. Г. Ляскоронський, С. А. Мазаракі, М. О. Макаренко, Д. Я. Самоквасов, Філарет (Д. Г. Гумілевський), О. Ф. Шафонський, В. М. Щербаківський, городища, кургани, могильники.

Територія Посулля входила до складу Давньоруської держави, що обумовлює інтерес науковців до її історії, висвітленої на сторінках літописів і літературних творів давньоруської доби, та підтверджується «живими» свідками тієї епохи – городищами, поселеннями, курганами й архітектурними спорудами. За визначенням В. Ф. Генінга і В. М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах (*Генінг, Левченко 1992, с. 8*). На сьогодні на території Посулля, що охоплює і південну частину Чернігівщини (Бахмацький, Прилуцький, Варвинський, Срібнянський та Талалаївський р-ни), виявлено чимало пам'яток IX–XIII ст., у вивченні яких можна виділити кілька етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на першопочаткових етапах, назвати імена істориків та археологів, які проводили тут розвідки і розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали.

Етап початкового накопичення інформації про старожитності для території Посулля припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст., коли в центрі уваги дослідників опинилися літописні міста регіону.

Особливе місце у регіональній історіографії Північного Лівобережжя належить «Черниговского наместничества топографическому описанию» О. Ф. Шафонського (1786 р.). Автор не задовольнився традиційною програмою тогочасних описів і розробив власну анкету, за якою повітові справники повинні були збирати на місцях матеріали (*Шафонский 1851, с. XV–XXII*). Протягом 1784–1785 рр. він особисто

об'їхав кілька повітів, відвідав чимало міст, щоб «все нужное для сведения осмотреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит» (*Там же, с. 137*). На відміну від своїх попередників, О. Ф. Шафонський ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу (літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синопис). Особливу увагу дослідник приділив архітектурним та археологічним старожитностям, пам'ятним місцям й урочищам, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям» (*Стороженко 1886, с. 139*), а «из сего числа особенного примечания заслуживают по своей древности города: Чернигов, Нежин и Прилук» (*Шафонский 1851, с. 197*). Причому, він намагався критично аналізувати інформацію, співставляти різні точки зору на ту чи іншу подію.

У поле зору дослідника потрапила й південна частина Чернігівського намісництва, яка у давньоруський час входила до складу Переяславського князівства. Перш за все, О. Ф. Шафонський звернув увагу на літописний Прилук, описавши залишки його валів, а також залишив свідчення про існування городищ з валами і ровами біля сіл Іванківці, Дігтярі, укріплень пізньосередньовічного Край-Города під Прилуками та городищ літописних міст у Срібному (Срібне) та Красному Колядині (Глебль) (*Шафонский 1851, с. 492, 505, 509, 512, 527, 536, 554*).

На початок 50-х рр. ХІХ ст. припадає формування церковно-історичного напрямку в регіональних студіях, яскравим представником якого був чернігівський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). Протягом 1860–1866 рр. він працював над історико-статистичним описом Чернігівської єпархії (*Коваленко 1997, с. 196*).

Нариси архієпископа Філарета насичені археологічними, етнографічними, статистичними матеріалами, містять опис численних культових споруд, ікон, церковного начиння. Саме Філарет здійснив одну з перших спроб поєднати археологічні та писемні свідчення про давньоруські старожитності Чернігівщини. Зібрані ним відомості можна розподілити на кілька груп: відомості про населені пункти, які згадуються в літописах; городища, селища та кургани; скарби й окремі знахідки. Зокрема, на території Чернігівської єпархії Філарет врахував близько 30 літописних топонімів, що дозволяє вважати його працю одним із найповніших реєстрів ХІХ – початку ХХ ст. Так, він описав городища в басейні р. Ромен біля сіл Гайворон та Грицівка в ур. Городок (*ИСОЧЕ 1874, с. 383, 406–408*) та городище біля с. Красний Колядин в ур. Замок (*ИСОЧЕ 1874, с. 382–395*).

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. історики у своїх працях використовували лише письмові джерела, обмежуючись проблемами географічної локалізації літописних міст за принципом простої співзвучності назв.

Лише у 70-х рр. XIX ст. дослідники вперше серйозно звернулися до речових пам'яток як до джерела вивчення початкових періодів вітчизняної історії. Саме у цей час і були розпочаті археологічні дослідження давньоруських міст на території Посулля.

Так, Д. Я. Самоквасову поталанило локалізувати літописні Всеволож біля с. Сиволож та Глебль поблизу с. Глібовка у межиріччі Десни й Остра. На цій же території він виявив городища біля сс. Біловежі та Гайворона.

Дослідження на території Чернігівщини протягом 1876 р. проводив колекціонер і археолог, член-кореспондент ІМАТ, представник Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії Т. В. Кибальчич. Він, за дорученням Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ), дослідив городище поблизу містечка Красний Колядин та оглянув кургани біля с. Липове (*Кибальчич 1876, с. 10–13; Протоколи 1878, с. 58*).

Особливе місце серед давньоруських історико-археологічних пам'яток регіону посідає унікальний курганний некрополь біля с. Липове (сучасний Талалаївський р-н Чернігівської обл.), дослідження якого започаткував Д. Я. Самоквасов, а продовжили в червні 1893 р. В. Б. Антонович і С. А. Мазаракі. Як зазначається у звіті В. Б. Антоновича, направленому до Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), вони розкопали два кургани з похованнями за обрядом трупоспалення.

До вивчення некрополя біля Липового згодом звернувся співробітник Археологічного інституту та Єрмітажу М. О. Макаренко. Влітку 1906 р. він розкопав у трьох різних групах 9 курганів за обрядом трупопокладення в ямах та у зрубі. Крім того, М. О. Макаренко звернув увагу ІАК на руйнацію кількох десятків насипів на території, виділений, за дозволом місцевої влади, під будівництво нової церкви. У відповідь на запит ІАК місцева влада послалася на клопотання Синоду, що стало підставою для виділення земельної ділянки (*РА ПМКРА, ф. 1, оп. 1916, спр. 69, арк. 12–14; Макаренко 1907, с. 38–42*). М. О. Макаренко також обстежив городище, розташоване на північній околиці села й зафіксував знищення валів землевласниками.

Згодом, у 1916 р., розкопки курганного некрополя біля с. Липове провів В. М. Щербаківський (*РА ПМКРА, ф. 1, оп. 1916, спр. 124, арк. 15*). Він дослідив 6 курганів з похованнями за обрядом інгумації в ямах, одне з яких виявилось парним. Завдяки поховальному інвентарю, виявленому у 4-х курганах, поховальні пам'ятки було датовано X–XIII ст. (*Моця 1988; Щербаківський 1920*).

Відомий історик О. М. Лазаревський ще напередодні XI Археологічного з'їзду 1899 р. порушив питання про створення історичних карт. Так, на XIII Археологічному з'їзді П. В. Голубовський оприлюд-

нив, використовуючи літописні свідчення, актові матеріали та результати археологічних розшуків, «Историческую карту Черниговской губ. до 1300 г.», зауваживши, що це «первый опыт, подлежащий усовершенствованию по мере открытия новых материалов», а для подальшої плідної роботи над картою необхідно, щоб «местные интеллигентные силы своими сообщениями пришли на помощь людям науки» (*Голубовский 1908, с. 1*). До карти П. В. Голубовським було додано «Объяснительный словарь», в якому він навів вичерпну інформацію про літописні міста. Дослідник визначив місцезнаходження літописного Глебля біля Красного Колядина (*Голубовский 1908, с. 19–20*).

Археологічні студії на цьому етапі продовжив В. Г. Ляскоронський, який беручи участь в експедиціях та підготовчій роботі до XII–XIV Археологічних з'їздів, опублікував нові матеріали з археології – «Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы». Він описав оборонні споруди городищ Красного Колядина, Грицівки, Липового, Срібного, Варви (*Ляскоронский 1901, с. 406–407, 409–410, 449, 453*).

Завдяки проведеним розвідкам в ур. Замок вперше з'явився план Варви й опис знайдених артефактів – фрагментів кераміки, кісток, вугілля тощо. В. Г. Ляскоронський вважав, що це не літописний Варин, а місто Баруч (*Ляскоронский, 1901, с. 448–449*). В околицях с. Грицівка в ур. Городок дослідник уклав план городища, описав його укріплення і зафіксував уламки печини, фрагменти ліпного посуду, шиферні пряслиця (*Там же, с. 408–409*).

В. Г. Ляскоронський зняв детальний план укріплень давньоруських городищ в ур. Замок та Гуляй-город у Красному Колядині. Його опис і план стали першоджерелом для дослідників. Він перший запропонував ототожнити городище з літописним Красном, але на той час побутувала версія про місцезнаходження у Красному Колядині літописного Глебля (*Ляскоронский, 1901, с. 452–453*). Крім того, дослідник залишив детальний план валів і ровів літописного Срібного (*Там же, с. 449–450*).

Разом з С. А. Мазаракі В. Г. Ляскоронський провів археологічні дослідження по долинах річок Сули, Псла та Ворскли на Полтавщині, в сучасних Харківській і Сумській обл. Результатом обстежень стала укладена ним своєрідна археологічна мапа Східної України, якою довгий час зі вдячністю користувалися археологи.

Таким чином, матеріали, отримані під час обстежень і розкопок давньоруських старожитностей на території північної частини Посулля, що охоплює південь Чернігівщини, в другій половині XVIII – на початку XX ст. були введені до наукового обігу у ряді видань і публікацій в науковій періодиці. Це сприяло зростанню інтересу до

історичного минулого, популяризації історико-культурної спадщини Посулля.

Література

- Бережков М. А. Ф.** Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание” (Заметки к истории Черниговской губернии и Малоросии вообще) / М. Бережков. — Нежин, 1910. — 120 с.
- Генинг В. Ф.** Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII в. — 70-е гг. XIX в.) / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко. — К., 1992. — 24 с.
- Голубовский П. В.** Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. / П. В. Голубовский // Тр. XIII Археол. съезда в Екатеринославе в 1905 г. / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. — М., 1908. — Т. 2. — С. 1—50.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии (ИСОЧЕ). — Чернигов, 1874. — Кн. 4. — 444 с.
- Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУ). — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 7861. — 2 арк.
- Кибальчич Т. В.** Древности (Указатель к археологическим находкам 1875—1876 года) / Т. В. Кибальчич. — К., 1876. — 45 с.
- Коваленко О. Б.** До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” / О. Б. Коваленко, О. Ф. Тарасенко // Україна і Росія в панорамі століть: зб. наук. пр. на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. — Чернігів, 1997. — С. 195—206.
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404—457.
- Макаренко Н.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Макаренко // Изв. Имп. Археол. комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.
- Моця О. П.** Курганный могильник в с. Липове / О. П. Моця // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичн. краєзнавства: тез. доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 21—22.
- Протоколы // Древности. Тр. МАО. — М., 1878. — Т. VII. — Вып. 2. — С. 1—98.
- Рукописн. архів ПМК РАН. — Ф. 1. — Оп. 1916. — Спр. 69. — 16 арк.
- Рукописн. архів ПМК РАН. — Ф. 1. — Оп. 1916. — Спр. 124. — 56 арк.
- Стороженко Н. В.** История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” А. Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) / Н. В. Стороженко // Университ. известия. — К., 1886. — № 10. — С. 135—168.
- Шафонский А. Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонского. — К., 1851. — 697 с.
- Щербаківський В.** Розкопки в с. Липовому Роменського пов. / В. Щербаківський // Зап. Укр. наук. Тов-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1920. — Вип. II. — С. 13—16.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ГІНЦІ ЗА ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

Стаття висвітлює початковий період досліджень палеолітичної стоянки Гінці, обставини її наукового відкриття Ф. Камінським, значення наукового доробку К. Феофілактова, В. Щербаківського, В. Вернадського.

Ключові слова: Гінці, льодовикова теорія, палеоліт, палеолітичне домобудівництво, стратиграфічні дослідження.

Гінці – символ вітчизняного палеолітознавства. Достатньо зазначити, що з відкриттям цієї пам'ятки у 1873 р. почалося дослідження палеоліту всієї Східної Європи.

Історія вивчення стоянки – довга і доволі цікава. У розлозі переліку вчених, які своїми польовими роботами і теоретичними узагальненнями наповнювали різнобарв'ям картину етнокультурного та соціально-економічного розвитку регіону, особливостей проявів матеріальної та духовної культури його населення, найвні імена багатьох відомих дослідників.

Наукове відкриття пам'ятки відбулося у зв'язку зі здійсненням 1871 р. земельних робіт у маєтку поміщика Г. Кир'якова. Під час копання господарської ями були виявлені кістки мамута й окремі вироби з кременю. Проте останні не привернули уваги власника маєтку. Частину остеологічних решток за 2 роки він доставив у Лубенську чоловічу гімназію.

Окремі фахівці першовідкривачем пам'ятки схильні вважати саме Г. Кир'якова. Та хто знає, як довго гінцівські знахідки залишалися б невідомими для науки, якби дарунком поміщика не зацікавився викладач гімназії Ф. Камінський, який відразу, за сприяння Г. Кир'якова, здійснив кількадекільні візити до Гінців.

Ф. Камінський оглянув і обкопав стінки ще однієї ями та на площі не більше 18 м² знайшов 47 виробів з кременю, кістяні шило та вістря, а також 14 кісток мамута. Виявлені речі були забрані до гімназії, де стали експонатами археологічного кабінету (1).

Прибулий невдовзі на запрошення Ф. Камінського професор геології Київського університету К. Феофілакт обстежив геологічні умови залягання культурних решток на пам'ятці (2).

Наслідки цих робіт оцінювали по-різному. М. Рудинський стверджував, що вони «не виявляли картини палеолітичної стації з належною повнотою й не давали правильної характеристики гонцівської палеолітичної культури». І. Шовкопляс вказав на обмежені завдання дослідників – отримати якомога більше речових знахідок і з'ясувати геологічні умови. Натомість П. Борисковський, з огляду на тогочасний рівень розвитку науки, наголосив, що перша палеолітична пам'ятка України була ретельно вивчена як археологічно, так і геологічно (3).

У вітчизняній літературі також неодноразово відзначалося, що роботи Ф. Камінського та К. Феофілактова у Гінцях спростували хибні твердження авторитетних західних фахівців, таких як І.-Я. Ворсо, начебто територія Східної Європи не була заселеною за доби палеоліту (4).

Дослідження пам'ятки справило вплив і на розвиток інших гуманітарних та природничих наук. Зокрема, виявлення К. Феофілактовим двох горизонтів морени, відділених один від одного шаром лесу, відіграло велику роль у формуванні льодовикової теорії та надало докази неодноразовості зледеніння у Європі (5).

Наукова громадськість про відкриття палеолітичної стоянки дізналася з доповіді Ф. Камінського, надісланої III Археологічному з'їзду (м. Київ, 1874 р.) і зачитаної Д. Самоквасовим, а також доповіді К. Феофілактова, проілюстрованих безпосередньо знахідками. У 1878 р. матеріали з'їзду з обома статтями та альбомом ілюстрацій вийшли друком.

Утім, фурору не сталося. Обговорення доповідей обмежилося єдиним запитанням – яким чином мешканці стоянки розбивали кістки мамута? Представників тодішньої «офіційної» археології (Імператорська Археологічна комісія) здебільшого цікавило вивчення античних міст Північного Причорномор'я і степових скіфських курганів з метою поповнення ермітажних колекцій витворами давнього ювелірного мистецтва (6).

Хоча 1870-ті рр. відзначалися виявленням ще кількох палеолітичних пам'яток (1877 р., О. Уваров – Карачарове; 1879 р., І. Поляков – комплекс стоянок у Костенках, К. Мережковський – Вовчий Грот у Криму), наступні два десятиліття у Російській імперії характеризувалися занепадом уваги до вивчення палеоліту. Поодинокі стоянки, виявлені раніше, не піддавалися детальнішим польовим археологічним дослідженням, жодна з колекцій не була вивчена і видана відповідно до вимог, які висувала провідна на той час західноєвропейська наука (7). Відтак і в Гінцях траплялися час від часу тільки аматорські розшуки.

Після знайомства з Ф. Камінським Г. Кир'яков до самої смерті, тобто з 1873 по 1883 рр., збирав крем'яні вироби та кістки тварин, що знаходили при господарських роботах на пам'ятці. У 1891 р. нагляд за ходом земельних робіт здійснила нова власниця маєтку – лубенська поміщиця й меценатка К. Скаржинська. Знайдені кістки й кремені (нуклеуси та кілька десятків знарядь) надійшли до збірки її приватного музею (8).

Щоправда у 1902 р. поселення оглянув геолог М. Криштафович, зацікавлений у з'ясуванні геологічного віку палеолітичних стацій (9), та його обстеження самостійної археологічної мети не мало.

Водночас гінцівські матеріали широко використовували при написанні узагальнюючих праць про кам'яну добу Східної Європи. Звітками про знахідки крем'яних знарядь в одному шарі з кістками мамута біля «Хонтцовь на р. Удай» одним із перших зацікавився Д. Анучін. Відповідну інформацію він подав у коментарях до російського перекладу книги Д. Леббока «Доісторичні часи» (10).

Належне місце знайшлося Гінцям і в капітальному дослідженні О. Уварова «Археология России. Каменный период» та в російському виданні книги професора Празького університету Л. Нідерле «Людство в доісторичні часи». У 1915 р. стоянка ввійшла до першого зводу палеолітичних пам'яток території Російської імперії (11).

У межах материкової частини України Гінці довгий час зоставалися однією з шести безсумнівно достовірних палеолітичних стоянок, разом з Кирилівкою і Мізином (досить повно в дореволюційний період досліджених), а також менш знаними – Врублівцями, Студеницею та Бакотою (12). Саме таким колом пам'яток оперували іноземні автори у своїх розмірковуваннях про спосіб життя і природне оточення палеолітичної людини цієї частини Європи (13).

На жаль, відомість давнього поселення обернулася для нього аматорськими пошуками хижачького спрямування. Як непрофесійні, і навіть грабіжницькі, браконьєрські чи варварські, кваліфіковані розкопки Р. Гельвіга, тодішнього приват-доцента медичного факультету університету св. Володимира, здійснені протягом 1904–1906 рр. з розкриттям досить великої площі. Про результати робіт майбутній ректор Таврійського університету не залишив ніяких відомостей і навіть не подбав про збереження знахідок (14).

Після того, як писав В. Щербаківський, «селище розкопувано було усяким, хто тільки хотів», аж до якихось студентів, котрі копали ночами і «розігрівали себе горілкою» (15).

Отже, вслід за П. Єфименком констатуємо: чотири десятиріччя, що минули з моменту відкриття Гінців, не були плідними – професійними археологами пам'ятка безпосередньо «в полі» не вивчалася, а любительські розкопки тільки зіпсували значну частину її площі (16).

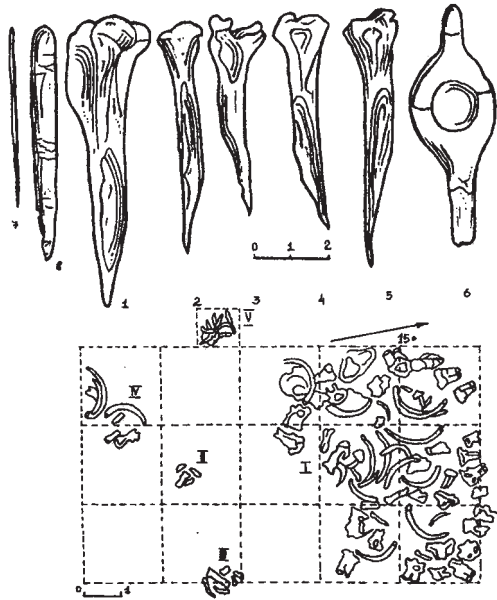

Рис. 1.
Гінцівська стоянка.
Вироби з кістки і рогу,
план розкопу 1915 р.
За В. М. Щербаківським,
1919.

Першими масштабними й комплексними дослідженнями, здійсненими на належному науковому рівні, стали роботи В. Щербаківського, завідуючого Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, згодом відомого археолога, мистецтвознавця, етнолога та музейного діяча (17).

Загалом упродовж 1914–1916 рр. було розкрито 80 м². Площа нового розкопу з півночі примикала до розкопу Р. Гельвіга, який, у свою чергу, межував з ямами, раніше обстеженими Ф. Камінським і К. Скаржинською, та господарськими ямами поміщиків Кир'якових (18).

Вдале розташування розкопу дозволило відразу ж виявити, а в наступному році розкрити кілька об'єктів у вигляді скупчень кісток та інших матеріалів: один, як з'ясувалося згодом, був рештками стаціонарного житла з кісток мамута (купа I, за позначеннями дослідника), чотири інших – ямами господарського призначення (купи II–V). Усі вони були ретельно розчищені й зафіксовані на планах, при цьому значна увага приділялася просторовому розташуванню кісток. Задля подальшого перевезення й експонування скупчень монолітами у музеї залишені на своїх місцях найбільші кістки були законсервовані й засипані ґрунтом (19).

Для огляду пам'ятки, вивчення її матеріалів *in situ* й отримання наукових консультацій В. Щербаківський запросив відомих археологів (В. Городцов, Л. Чикаленко), а також представників природничих наук (геологи В. Вернадський, О. Павлов, Г. Мірчинк, палеонтолог М. Павлова). З матеріалами розкопок у Полтавському музеї ознайомився Ф. Вовк (20).

1919 р. була здійснена інструментальна топографічна зйомка пам'ятки та навколишньої місцевості, суттєво уточнений геологічний розріз у районі поселення, чому сприяла гарна оснащеність експедиції технічними засобами та картографічними матеріалами.

Фахівці, чий авторитет у галузі первісної історії був безперечним, з урахуванням вимог і можливостей часу атестували роботи 1914–1916 рр. як зразкові, досконалі у методичному відношенні. Завдяки ретельності, залученню багатьох видатних спеціалістів, ґрунтовності описів вони значною мірою прояснили особливості давнього поселення. Саме розкопки Ф. Вовком Мізинської стоянки, а невдовзі Гінців В. Щербаківським, вивели вітчизняну науку про палеоліт з тривалого стану животіння (21).

Значущість внеску В. Щербаківського підкреслив і В. Сергін, один із провідних знавців палеоліту Середньодніпровського регіону: попри те, що ні полтавський дослідник, ні учасник розкопок 1915 р. В. Городцов, який здійснив власний огляд частини здобутих матеріалів (22), не зрозуміли сутності виявлених об'єктів, їхня документація виявилася настільки якісною, що згодом дозволила іншим археологам віднайти ключ до розуміння пам'ятки. Фактична публікація цими вченими першого плану «кістяного» житла відіграла важливу роль у формуванні уявлень про характер та форми палеолітичного домобудівництва (23).

Визначити характер розкритого скупчення кісток мамута й інших крупних тварин як руїн житла обом дослідникам завадили вузькі рамки вкоріненої на той час парадигми – мешканців рівнинних верхньопалеолітичних стоянок уважали номадами, чий кочовий спосіб життя робив непотрібним спорудження довготривалих помешкань (24).

Продовжити розпочаті дослідження й опрацювати належним чином здобуті колекції В. Щербаківському не дозволила вимушена еміграція. Та інтерес до палеолітичних студій він зберігав і на чужині, про що свідчать дві його публікації німецькою мовою в журналі «Die Eiszeit», органі віденського Інституту досліджень льодовикового періоду (25).

У західноєвропейській археологічній періодиці повідомлення про роботи В. Щербаківського у Гінцях (26) з'явилися раніше – на підставі його полтавської публікації 1919 р.

Результативність польових робіт В. Щербаківського довгий час залишалася неперевершеною.

Окремою історіографічною проблемою тривалий час зоставалося питання причетності до польових досліджень Гінців видатного природознавця В. Вернадського, майбутнього основоположника вчення про біосферу та ноосферу. Нині достовірно відомим і підтвердженим різними джерелами може вважатися тільки дворазове відвідання ним стоянки у 1915 р. Наслідком стала підготовка спеціальної праці геолого-стратиграфічного змісту, котра своєчасно не вийшла друком і вважалася її автором втраченою. Гінцівськими матеріалами В. Вернадський цікавився практично до кінця свого життя. З'ясувати всі ці обставини вдалося завдяки виявленню, вивченню та публікації рукопису вченого (27).

Гінцівська стоянка з моменту її наукового відкриття неодноразово ставала об'єктом розкопок та обстежень, у результаті чого розкрита значна частина площі пам'ятки, отримано чимало археологічних і фауністичних матеріалів. Дослідження решток поселення дали фахівцям численні дані для узагальнень та реконструкції історії верхньопалеолітичного населення Середньої Наддніпряни. Матеріали пам'ятки неодноразово публікувалися й аналізувалися у вітчизняній та закордонній фаховій літературі. Водночас завдяки значенню її виявлення для розвитку палеолітознавства в Україні, вагомості здобутих матеріалів Гінцівська стоянка стала широко відомою й увійшла практично до всіх узагальнюючих та оглядових праць про кам'яну добу Східної Європи, підручники і довідники з палеоліту та перших історії. Інформація про пам'ятку наводиться у багатьох масових й енциклопедичних виданнях.

Література

1. **Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 147–152; **Супруненко О. Б.** Археология в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – К.; Полтава: Археологія, 2000. – С. 53, 103, 291, 292.
2. **Феофилактов К. М.** О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губ. // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 153–159.
3. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 33; **Шовкопляс І. Г.** Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху). – К.: Наук. думка, 1965. – С. 7–8; **Борисковский П. И.** Палеолит Украины: (Историко-археологические очерки) // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – С. 15.
4. **Борисковский П. И.** Обзор истории изучения палеолита Украины // Археология. – К., 1947. – Т. 1. – С. 85; **Борисковский П. И.** Палеолит Украины. Историко-археологические очерки: Автореф. дис... докт. ист.

- наук. – Л., 1951. – С. 6; **Шовкопляс И. Г.** Указ. соч. – С. 6; **Он же.** Из истории изучения палеолита Полтавщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею // Мат-ли ювілейн. наук. конф. – Полтава, 1991. – Ч. II: Археологія Полтавщини. – С. 7.
5. **Имбри Дж., Имбри К. П.** Тайны ледниковых эпох: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – С. 62.
 6. **Радиевская Т. Н., Беленко Н. Н.** Первый археологический опыт Викентия Хвойки // История археологии: личности и школы: Мат-лы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В. В.Хвойки. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 32, 34.
 7. **Бонч-Осмоловский Г. А.** 10 лет советских работ по палеолиту // Природа. – 1934. – № 2. – С. 60; **Ефименко П. П.** Дородовое общество: Очерки по истории первобытно-коммунистического общества // Изв. ГАИМК. – М.; Л.: Соцэжгиз, 1934. – № 79. – С. 344.
 8. **Супруненко А. Б.** Археологические изыскания и собрание Г. С. Кирьякова // Проблемы археологии Сумщины: тез. докл. обл. науч.-практич. конф. – Сумы, 1989. – С. 20; **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності... – С. 25, 50, 73, 103, 105, 209.
 9. **Криштафович Н. И.** Стации древнейшего палеолитического человека на территории Европейской России и их геологический возраст // Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей. – СПб., 1902. – № 4. – С. 133–134; **Городцов В. А.** Исследование Гонцовой палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археол. РАНИОН. – М., 1926. – Вып. I. – С. 8.
 10. **Леббок Д.** Доисторические времена: Пер. под ред. Д. Н. Анучина. – М., 1876. – С. 484.
 11. **Уваров А. С.** Археология России. Каменный период. – М.: В Синодальной тип., 1881. – Т. I. – С. 111; **Нидерле Л.** Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель: Пер. с чеш. **Ф. К. Волкова**, под ред. Д. Н. Анучина. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1898. – С. 54; **Спицын А. А.** Русский палеолит // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – СПб., 1915. – Т. XI. – С. 151–153.
 12. **Volkov Th.** Découvertes archéologiques en Ukraine et en Russie Blanche // L'Anthropologie. – Paris, 1894. – Т. V. – № 4. – Р. 506; **Підоплічка І. Г.** Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т. I. – С. 7.
 13. **Vau J.** Note sur l'âge de la pierre en Ukraine // L'Anthropologie. – Paris, 1895. – Т. VI. – № 1. – Р. 1–2; **Hoernes M.** Der diluviale Mensch in Europa: die Kulturstufen der Iteren Steinzeit. – Braunschweig: F. Vieweg und sohn, 1903. – Р. 183–184.
 14. **Городцов В. А.** Указ. соч. – С. 9; **Сергин В. Я.** Раскопки Гонцовского поселения // 1000-летие города Лубны: тез. докл. и сообщ. обл. науч.-практич. конф. – Лубны, 1988. – С. 5; **Он же.** Гонцовское палеолитическое поселение // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практич. семинар. – Полтава, 1989. – С. 10.
 15. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 61.
 16. **Ефименко П. П.** Указ. соч. – С. 440.

17. **Гавриленко І. М.** Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С. 53–81.
18. **Щербаківський В.** Зазн. праця. – С. 65; **Городцов В. А.** Указ. соч. – С. 20.
19. **Щербаківський В.** Зазн. праця. – С. 66–67; **Scerbakiwskij V.** Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. – Leipzig, 1926. – Band III., Н. 2. – S. 100–116; **Сергин В. Я.** Исследование палеолитического жилища в Гонцах // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 20.
20. **Щербаківський В.** Зазн. праця. – С. 62–63.
21. **Ефименко П. П.** Указ. соч. – С. 345, 440; **Борисковський П. Й.** Зазн. праця. – С. 91.
22. **Городцов В. А.** Археология. Т. 1. Каменный период. – М., Пг.: Госиздат, 1923. – С. 285–290; **Он же.** Исследование...
23. **Сергин В. Я.** Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА. – М.: Наука, 1981. – Вып. 165. – С. 43; **Он же.** Раскопки Гонцовского поселения. – С. 5; **Он же.** Гонцовское палеолитическое поселение. – С. 10.
24. **Гавриленко І. М. В.** Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава; Опішне, 2002. – С. 29–39; **Його ж.** Дослідження Вадимом Щербаківським решток палеолітичного житла в Гінцях: нездійснене відкриття // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2011. – Вип. 14. – С. 133–140.
25. **Scerbakiwskij V.** Op. cit.; **Sčerbakiwskij V.** Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. – Leipzig, 1927. – Band IV. – S. 27–30; **Гавриленко І. М.** Стаття В. Щербаківського про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002. – С. 106–111.
26. **Breuil H. Chtcherbakivsky (W.).** Les fouilles de la station paléolithique (Magdalénien) dans le village de Hentzi, district de Loubni, gouv. de Poltava (Ukraine), en 1914 et 1915 // L'Anthropologie. – Paris, 1924. – T. XXXIV. – № 5. – P. 427; **Burkitt M. C.** Archaeological Work in Ukrain by Professor Sčerbakiwskij // The Antiquaries journal. – July 1925 (Vol. V, № 3). – P. 273–277.
27. **Вернадський В. И.** [Стаття] О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда и материалы к ней 1914–1915 / Публ., текстол. та археогр. обробка тексту, прим. С. Кигим, І. Гавриленко // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 108–124; **Гавриленко И. Н.** Участие Владимира Вернадского в исследованиях палеолитической стоянки Гонцы // История археологии: личности и школы: мат-лы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 134–140; **Гавриленко І., Кигим С.** Участь Володимира Вернадського в дослідженнях Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 125–143; **Гавриленко И. Н., Кигим С. Л.** Участие В. И. Вернадского в исследованиях поселения палеолитического человека в Гонцах // Биосфера. – СПб., 2011. – Т. 3, № 2. – С. 276–293; **Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського.** – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Кн. 2: Вибрані праці / Авт.-укл.: І. М. Гавриленко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. – К.: Друкарня НБУВ, 2011. – С. 117–128, 310–314.

ПЛАНІДА МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ ЗІБРАННЯ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ

Проаналізована доля творів образотворчого мистецтва, зокрема, збірки «Портретів Малоросійських діячів», що зберігалися у Лубенському музеї К. М. Скаржинської. Увага зосереджена на цій колекції, як культурних цінностях з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що були знищені або переміщені з території України у роки Другої світової війни.

Ключові слова: К. М. Скаржинська, портрет, колекція, культурні цінності.

У Лубенському музеї Катерини Миколаївни Скаржинської (1852–1932), першим завідувачем якого протягом 1882–1890 рр. був Федір Іванович Камінський (1845–1891), зберігалися значні історико-етнографічні, мистецькі та природничі збірки, які були менш відомі загалу, ніж археологічні.

Колекція творів образотворчого мистецтва була сформована з родинних збірок Скаржинських і Райзерів та мистецьких робіт з маєтків її родичів. В основі колекції – кілька мініатюр рідних власниці музею, портрети князів Вишневецьких, гетьманів, представників козацької старшини і поміщиків з різних куточків Полтавщини – Леонтовичів, Новицьких, Родзянок, Полетик, Чечелів. Усього 24 портрети (*Каталог 1892, арк. 130–135*). Відомою була й серія копій портретів гетьманів – від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського. Вони були виконані київськими митцями у 1887 р. олією на полотні на замовлення К. М. Скаржинської (*Супруненко 2000, с. 81*). Для здійснення цього починання значних зусиль доклали колекціонер живопису і збирач старожитностей, землевласник Сергій Матвійович Остроградський (1836 – після 1912), через посередництво якого і було зроблене замовлення (*Супруненко 2000, с. 68*). Згодом, київський археолог та антиквар А. П. Зосимович, укладаючи «Каталог археологічних та історичних старожитностей музею К. М. Скаржинської», об'єднав ці живописні твори у розділ «Портрети Малоросійських діячів» (*Каталог 1892*).

Значний науковий інтерес складає подальша доля згаданих художніх полотен, адже з Круглицького музею вони, разом з іншими раритетами, у 1906 р. потрапили до Природничо-історичного музею

Полтавського губернського земства (*Отчѣм 1907*), а з плином часу — у повній мірі розділили всі перипетії, які траплялися з музеєм протягом його більш ніж столітньої історії.

Одним з найбільших потрясінь для Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського стала Друга світова війна. На той час у фондах музею (що мав назву Полтавський державний історико-краєзнавчий музей) налічувалося понад 117 900 музейних предметів (*Стадник 1991, с. 115*). Не зважаючи на те, що з наближенням фронту до Полтави обласний виконавчий комітет прийняв рішення про евакуацію музейних цінностей, втрати були вражаючими — з довоєнної збірки вціліли лише 37 200 музейних предметів (*НА ПКМВК, ф. 11, спр. 14, арк. 18*). На сьогодні відсутні джерела, які можуть пролити світло на ту обставину, що більшість полотен зі збірки К. М. Скаржинської залишилися в окупованій Полтаві.

Майже з перших днів окупаційна влада почала систематичний грабунок музею. Німецькі офіцери та солдати брали речі під розписку із зобов'язанням їх повернути. Однак, на практиці траплялось інше: цінними музейними меблями, скульптурами, картинами, килимами вони прикрашали свої кімнати та кабінети (*Стадник 1991, с. 116*). Жодних документів про ці предмети не збереглося, тому вони втрачені безповоротно.

Значну частину художніх і культурних цінностей музею було вивезено до Німеччини. У вересні 1943 р. жителі Полтави стали свідками справжнього пограбування закладу: солдати завантажували музейними предметами цілі вантажівки. З художнього відділу вивезли 110 картин, 66 одиниць меблів з цінних порід дерев (червоного, горіхового та чорного), 40 ікон XVIII ст., 32 од. виробів зі скла, велику кількість килимів, рушників, сорочок, плахт тощо (*Стадник 1991, с. 116*). Інша група вилучила 32 картини, наступна — 36 картин, більше 100 одиниць виробів з фарфору тощо. У невідомому напрямку зникли великі скатертини, витримані в українському стилі, декоровані вишитими гербами Полтавських повітів (*НА ПКМВК, ф. 11, спр. 399, арк. 11*). Серед згаданих картин, ймовірно, були і портрети гетьманів та козацької старшини.

Експонатам, що вціліли після пограбування, як і самій будівлі музею, 21–22 вересня 1943 р. довелося пережити організовану відступаючими фашистами пожежу. Очевидці свідчать, що «температура [полум'я] була настільки висока, що потрапилися навіть гранітні стіни фундаменту, а залізні перекриття погнулися і оплавилися» (*Стадник 1991, с. 116*). Співробітникам музею вдалося врятувати з вогню частину музейних цінностей, більшість експонатів загинули.

Лише у 1948 р. з Німеччини до Полтави повернувся один ящик з творами образотворчого мистецтва – 16 портретів українських гетьманів, значна кількість графічних робіт, дещо з малюнків, акварелей та репродукцій відомих художників, 4 гравюри виконані І. С. Стадлером за малюнками О. М. Кунавіна тощо (*НА ПКМВК, ф. 11, спр. 399, арк. 13*). Серед портретів гетьманів – 5 походили із зібрання К. М. Скаржинської: Юрія Хмельницького (*Ж-44, ПКМВК-11325*), Івана Самойловича (*Ж-48, ПКМВК-11329*), Павла Полуботка (*Ж-40, ПКМВК-11321*), Кирила Розумовського (*Ж-45, ПКМВК-11326*), Данила Апостола (*Ж-36, ПКМВК-11316*).

Отже, доля художніх полотен з розділу «Портрети Малоросійських діячів» музею К. М. Скаржинської, до отримання яких у свій час доклав руку і Ф. І. Камінський, подібна до заплутаних та нелегких життєвих стежок портретованих історичних постатей. Подолавши довгий шлях через пожежу, розграбування окупантами та повернення до фондів музею, портрети гетьманів зайняли достойне місце у музейному просторі. У сучасній експозиції музею вони прикрашають та наповнюють справжнім духом епохи залу № 10 «Полтавщина в кінці XVII – XVIII столітті».

Джерела та література

Довідка про експонати Полтавського краєзнавчого музею, що загинули в роки Великої вітчизняної війни // *НА ПКМ імені Василя Кричевського* (далі *НА ПКМВК*). – Ф. 11. – Спр. 399. – 13 арк.

Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської / Під ред. В. Б. Антоновича. – Лубни, 1892: [машинопис. копія з оригіналу ДАПО] // *Архів фондів ПКМВК*. – 196 арк.

Отчетъ о Естественно-историческом музее Полтавского губернскаго земства за 1906 годъ. – Полтава: Типо-литогр. Торг. дома И. Фришбергъ и С. Зохоровичъ, 1907. – 36 с.

Стадник С. М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб. наук. праць / ПКМ*; [відп. ред. Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава, 1991. – С. 115–117.

Статті до газет. Матеріали до 75–80-річчя музею // *НА ПКМВК*. – Ф. 11. – Спр. 14. – 26 арк.

Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / *НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА*; [відп. ред. Толочко П. П.]. – К.; Полтава : Археологія, 2000. – 392, 2 с.

ГОДИННИК ФРАНЦУЗЬКОГО МАЙСТРА З КОЛЕКЦІЇ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ

Про камінний годинник з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, переданий до музею К. М. Скаржинською.

Ключові слова: годинник, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, К. М. Скаржинська, експонування, зберігання.

Формування колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського тісно пов'язане з іменем однієї з його фундаторок — Катерини Миколаївни Скаржинської (1852–1932), власниці першого в Україні приватного музею у с. Круглик Лубенського повіту (Супруненко 2000). До роботи над попередньою систематизацією зібрання цього музею доклав чимало зусиль знаний археолог та один з перших музеєзнавців Полтавщини Федір Іванович Камінський (1845–1891) (Федір Камінський 1992).

Саме це історичне зібрання свого часу стало наріжним каменем у створенні археологічної й етнографічної збірок Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. З цього джерела до музею потрапило чимало перлин західноєвропейського мистецтва. Окрему групу серед них складають антикварні інтер'єрні годинники, які, без сумніву, є витворами мистецтва, що поєднують красу, стиль та функціональність. Вони захоплюють увагу і приємно вражають уяву тих, хто їх бачить сьогодні, так само, як це було і в попередні часи (Гурьев 2006).

Для музею годинник має особливе значення. З одного боку — це складний для збереження предмет, що має багато функціональних особливостей і потребує окремої уваги музейників. З іншого боку, саме годинник здатен самостійно рухатись і звучати, створюючи своєрідний хронотоп в інтер'єрних куточках експозиції, вступаючи у діалог з відвідувачем (Мінжулін 2007; Шемаханская 1980).

Історія годинникарства своїм корінням сягає сивої давнини. Потреба вимірювати час виникла у людей давно. Вже у найдавніших цивілізаціях використовували сонячні, водяні та пісочні годинники. Сучасний поділ діб на 24 години походить із Давнього Єгипту, а «секунди» і «хвилини» як категорія з'явилася у Вавилоні. Перші

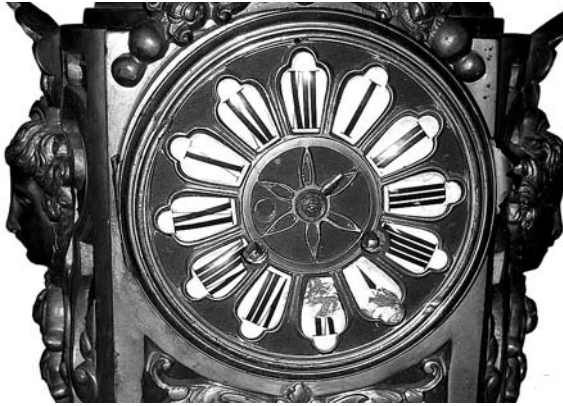

Рис. 1.
Камінний
годинник фірми
«Vincenti & Cie».
Франція.
3-тя чв. XIX ст.
ПКМВК.
Фрагмент.

механічні годинники сконструйовані у Західній Європі в XII – XIII ст. Це були баштові годинники, які кілька століть міцно утримували монополію у вимірюванні часу. Однак люди прагнули зробити їх складний механізм мініатюрним, кімнатним, вписати цей витвір технічного генія в інтер'єр оселі, зробити його окрасою власної домівки. Звідси походить і назва цілого годинникового класу, що виникає у відповідь на це бажання, – «інтер'єрні годинники», до яких традиційно відносять напільні, консольні, настінні і камінні (*Старинные... часы, с. 3*).

Перші інтер'єрні годинники з'явилися в будинках заможних городян у XV ст. Передові позиції у промисловому й економічному розвитку на той час займали Франція, Англія і Німеччина. Вони й стали головними законодавцями моди у виробництві годинників. Варто зазначити, що саме національне походження – у ту пору й до цього дня – справляло першочерговий вплив на зовнішній вигляд годинників (*Старинные... часы, с. 3*).

Французькі майстри на весь світ славилися витонченістю свого литва, детальністю прочеканок, живописністю золочіння й патинування, їхні декоративні вироби з бронзи, у тому числі й годинники, були одними з найпопулярніших предметів інтер'єру на світовому ринку XVIII – XIX ст. З-поміж європейських країн саме Франції належить першість у запровадженні промислового виробництва годинників.

У середині XIX ст. пошуки нових стильових рішень у європейському декоративно-вжитковому мистецтві торкнулись і годинникових корпусів. Це призвело до відтворення, часто еkleктичного, еле-

ментів різних стилів – готики, бароко, рококо – в одній корпусній формі (*Mose 1956; Мінжулін 1998*).

Прикладом такого еклектичного поєднання у музейному зібранні є годинник за номером ПКМВК-4999, М-1083, що належить до групи зберігання «Метал». Це предмет із довоєнного зібрання музею, а до колекції він був переданий, разом з іншими речами у 1906 р. Катериною Миколаівною Скаржинською (*Каталог 1892, арк. 116*). В роки Другої світової війни його було евакуйовано до м. Уфи в Росії, а в 1948 р. (*Акт 1948*) – повернено до Полтави (*Стадник 1991, с. 43*). Звернемося до опису музейного, предмету:

«Годинник камінний механічний. Франція, м. Монбельярд, фірма Vincenti & Cie». 1855–1870 рр. Корпус виконано у вигляді стилізованої годинникової вежі з дерева, декорованої філігранними бронзовими елементами, що поєднують готичні та барокові мотиви. Торці прикрашають барельєфи у вигляді античних людських облич. Циферблат круглий, центральна його частина змодельована у формі шести-пелюсткової квітки, наявні отвори для заводу ключем. Маятник з регульованим підвісом. Римські цифри розміщені на окремих порцелянових платівках. Стрілки відсутні. Механізм у неробочому стані, вбудований у корпус. На задній стінці механізму штамп медалі з написом: «VINCENTI & CIE / MEDAILLE D'ARGENT 1855» та серійний номер «9833». Висота футляра складає 33 см, діаметр циферблата – 11 см» (*Каталог 1892, арк. 116*).

Фірма «Vincenti & Cie» була правонаступницею справи талановитого годинникового майстра Жана Вінсенті, корсиканця за походженням, який у 1791 р. осів у Франції в м. Монбельярд. У 1822 р. тут він заснував артіль з виробництва годинникових механізмів, де всі операції здійснювались на станках його власного винаходу. Однак, через фінансові труднощі у 1828 р. фірма збанкрутувала. Контрольний пакет акцій викупив один з працівників артілі Жан Ру, і вже у 1829 р. зміг відновити роботу підприємства під назвою «Vincenti & Cie». У 1834 і 1855 рр. продукція фірми була відзначена срібними медалями на Паризькій всесвітній виставці, що знайшло своє відображення у клеймах, якими відтепер позначались усі годинникові механізми. Сам Жан Вінсенті помер у 1833 р., так і не побачивши триумфу свого дітища, однак свою назву «Vincenti & Cie» зберігали аж до 1870-х рр. (*French Empire*).

Наразі згаданий камінний годинник знаходиться в експозиції музею у розділі «Сторінки історії музею», а у січні 2016 р. був включений до виставкової акції «ЕкспоМ» («Експонат місяця») у рамках масштабного проекту «Музей+», що проводиться з нагоди відзначення 125-річчя від дня заснування Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Не зважаючи на всі складнощі, пов'язані з атрибуцією, збереженням, реставрацією та експонуванням, варто пам'ятати, що годинники не лише показують, фіксують час, а й відображають його, ілюструючи життя епохи. Це надає особливого значення антикварним годинникам як музейним предметам.

Джерела та література

Акт повернення речей, евакуйованих до м. Уфа від 29.05.1948 р. // Архів фондів ПКМВК.

Гурьев М. Часы в музее // Реставрация и консервация музейных предметов: мат-лы междунар. научн.-практ. конф. – СПб., 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.art-con.ru/node/520>.

Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської / Під ред. В. Б. Антоновича. – Лубни, 1892: [машиннопис. копія з оригіналу ДАПО] // Архів фондів ПКМВК. – 196 арк.

Мінжулін О. І. Метали. Методичні рекомендації для зберігачів музеїв України // Екстремальна ситуація в музеях та заповідниках (пожежа, аварії інженерно-технічних комунікацій, порушення температурно-вологісного режиму, біологічні пошкодження, паводки, акти вандалізму та крадіжки): метод. мат-ли семінару-практикуму (17–22 вересня 2007 р.). – К., 2007. – С. 101–112.

Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.

Старинные бронзовые каминные часы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1939.ru/catalog-2523.html>

Стадник С. М. Музей в роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 43–45.

Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Упор. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ. – Полтава, 1992. – 180 с.

Шемаханская М. С. Проблемы сохранности предметов из металла в музейных условиях // Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей: науч. реф. сб. – М.: Информкультура, 1980. – С. 3–6.

French Empire mantel clock [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/French_Empire_mantel_clock

Mose A. A. The identification of metals // Handbook for museum curators. – 1956. – Vol. 13. – N 8. – P. 8.

ВНЕСОК О. В. СУХОБОКОВА У ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО «ГРАДУ» ЛУБЕН

*Висвітлено дослідження О. В. Сухобокова городища в ур.
Верхній Вал у м. Лубни, результати яких дозволили встано-
вити дату заснування міста.*

Ключові слова: О. В. Сухобоков, Лубѣнь, Засулля, Посулля,
археологічні дослідження.

Серед імен дослідників тисячолітньої минувшини Лубен і Лубенщини, викарбуваних вдячними лубенцями на меморіальній дошці з нагоди 1025-річного ювілею міста, є й ім'я Олега Васильовича Сухобокова, завдяки праці якого значною мірою стало можливим відзначення 1000-річчя Лубен у 1988 році.

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України Олег Васильович Сухобоков (1937–2008) – добре знаний у науковому світі як учений-славист, дослідник слов'янської і давньоруської історії. Його праці є основою сучасного наукового розуміння етнокультурних процесів населення Лівобережної України другої половини I – початку II тис. н. е., зокрема, східнослов'янського племені сіверян, народів Хозарського каганату, взаємовідносин хозарів, аланів лісостепового Подоння і східних слов'ян. Фундаментальна археологічна спадщина вченого ще довго залишатиметься детермінуючою у дослідженнях історії Лівобережної України (рис. 1).

За понад 40-річний період своїх польових досліджень О. В. Сухобоков, очолюючи Лівобережну слов'яно-руську експедицію ІА АН УРСР / НАН України, виявив та дослідив значну кількість археологічних пам'яток: Курган-Азак (1968 р.), волинцевське поселення Ходосівка (1972 р.), роменсько-давньоруське городище і селище Ніцаха (1973–1974, 1976, 1986–1988 рр.), роменське городище біля селища Опішне (1974–1975 рр.), ранньороменське городище, селище і могильник поблизу с. Кам'яне (1976–1978 рр.), літописні давньоруські міста Путивль (1979–1982, 2006 рр.), Лубен (1980–1981 рр.) та Ромен (1992, 1999 рр.), ранньослов'янське поселення Засулля (1981 р.), роменське городище Лухтівка (1983 р.), роменсько-давньоруський комплекс біля с. Зелений Гай (1983 р.), ранньосіверянське городище у с. Битиця

(1985–1992 рр.), давньоруське поселення Цибли (1995 р.), епонімне роменське городище «Монастирище» (1999 р.) та ін. У процесі цих досліджень О. В. Сухобоковим було встановлено дати заснування міст Путивль, Лубни, Ромни. Також у складі Міжнародної українсько-турецької Південної середньовічної експедиції (1997–2004 рр.) Олег Васильович брав участь у дослідженнях середньовічних турецьких пам'яток у мм. Очаків і Білгород-Дністровський (Акерман).

Рис. 1. О. В. Сухобоков під час доповіді на науково-практичній конференції, присвяченій 1000-літтю м. Лубни.
27 травня 1988 р.

Долучився Олег Васильович і до досліджень археологічних пам'яток Посулля. Так, у 1971 р. він разом із колегою, відомим фахівцем у царині давньоруської та пізньосередньовічної археології М. П. Кучерою, обстежив низку городищ у басейні р. Сули. Зокрема, городище-I давньоруського літописного міста Кснятина і роменсько-давньоруське городище-II біля с. Снітин (*Кучера, Сухобоков 1971, с. 33–34; Кучера, Сухобоков, Беляева 1984, с. 146*), а також городище роменської культури і XII–XIII ст. в ур. Коломак поблизу с. Хитці на правому березі р. Удай та селище за 0,3 км на північний захід від нього (*Кучера, Сухобоков 1971, с. 46–47; Кучера, Сухобоков, Беляева 1984, с. 150*). У 1993 р. О. В. Сухобокову випало розкопати один із насипів названого вище курганного могильника X–XIII ст. некрополю роменсько-давньоруського городища в ур. Коломак (*Сухобоков 1993 зв., с. 1–6*).

У 1981 р. Лівобережна слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР здійснила розкопки ранньослов'янського поселення поблизу с. Засулля у заплаві лівого берега р. Сули (ур. Ляшівка), за 1,5 км ліворуч від автотраси Київ–Харків. Загальна площа розкопу становила близько 300 м². Під час досліджень було виявлено два житла-напівземлянки, сім господарських ям і поховання дитини 5–7 років (*Сухобоков 1982, с. 90–99; Сухобоков, Юренко 1990, с. 155–157*). Керамічний комплекс поселення зближує його з раннім горизонтом поселення пенківської культури Хитці у пониззі Удаю, де провідною категорією посуду є біконічні й опуклобок горщики. Це дало підстави дату-

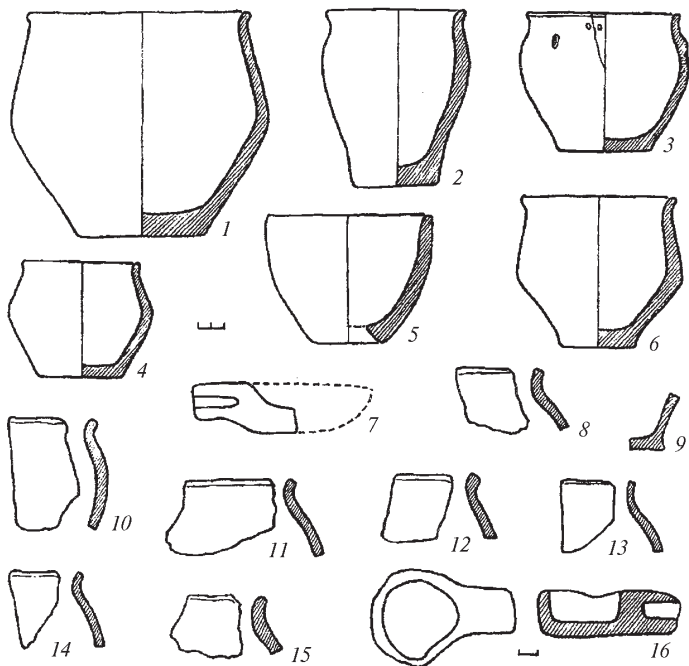

Рис. 2. Поселення Засулля. Ліпна пеньківська кераміка з житла 1.
1-6, 8-15 – горшкики; 7, 16 – лячки.

вати селище кінцем V – серединою VI ст. н. е. (Горюнов 1981, с. 111–127; Приходнюк 1998, с. 41, 106) (рис. 2).

Крім ранньослов'янських матеріалів, на поселенні виявлено незначну кількість знахідок періоду неоліту і бронзового віку та досить потужні відкладення доби пізнього українського середньовіччя, репрезентовані посудом, кахлями й уламками виробів з гутного скла.

Проте найвагомішим результатом польових робіт О. В. Сухобокова на Лубенщині стало дослідження городища в ур. Верхній Вал у місті Лубнах. Розкопки проводилися у 1981–1982 рр. на замовлення місцевих органів влади з метою встановлення часу виникнення міста¹.

¹ Участь у дослідженнях брала й автор цієї публікації, на той час – заступник начальника експедиції.

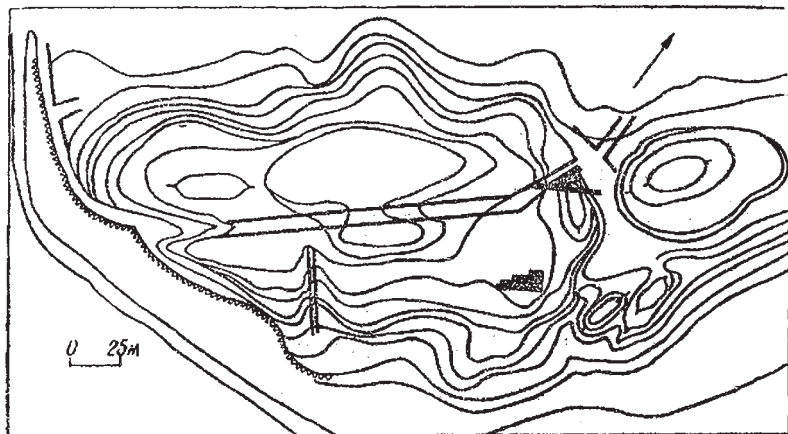

Рис. 3. Лубни. Городище в ур. Верхній Вал (за О. В. Сухобоковим).

Зауважимо, що ця пам'ятка привернула увагу дослідників ще наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема Ф. І. Камінського, Г. С. Кир'якова, К. П. Бочкарьова, В. Г. Ляскоронського. Так, В. Г. Ляскоронський склав перший план городища й одним з перших висловив припущення про більш давнє походження Лубен за згадку про нього в Іпатіївському літописі під 1107 р. (*Ляскоронський 1901, с. 440–441; Ляскоронський 1903, с. 147*). У 1939 р. Микола Кузнецов, учасник Лубенсько-Черкаської експедиції ІА АН УРСР, здійснив невеликі за обсягом розкопки городища розвідувального характеру і виявив фрагменти ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду (*Кузнецов 1948, с. 145–151*). Обстеження, проведені Ф. Б. Копиловим у 1945–1946 рр., підтвердили наявність тут поселення з матеріалами роменського і давньоруського часу (*Копилов 1952, с. 307–311*). У 1948 р. пам'ятка була обстежена І. І. Ляпушкіним, який не зафіксував залишків оборонних укріплень, але простежив у культурному шарі уламки роменської і давньоруської кераміки (*Ляпушкін 1952, с. 285–306; Ляпушкін 1968, с. 71*).

Лубенське городище розташоване на височинах правого корінного берега р. Сули, які підносяться над заплавою ріки на 56 м. При обстеженні на двох з них виявлені підйомні матеріали доби Київської Русі. Обидва підвищення відділені від третього глибоким яром, що утворився на місці давнього рову. Нижче під городищем є майданчик природного походження, який місцеві мешканці називають «Пристань». Вірогідно, тут здавна був перевіз, а, можливо, й брід, які контролювалися містом-фортецею (рис. 3).

Переваги високого берегового рельєфу мешканці Лубен вдало використовували для огляду навколишньої місцевості. За твердженням дослідників, видимість з таких висот досягає 40 км, а хмари пилу, здійняті кіньми ординців, які наближалися до руських фортець, були помітні і з більшої відстані (*Каргалов 1998, с. 261*). Так, для прикладу, за спостереженнями Ю. Ю. Моргунова, з валів городища літописного Сніпорада, що здіймалися над рівнем ріки на 48 м, ясного дня можна було розгледіти сади і покрівлі будинків на правому березі р. Хоролу (*Моргунов 2009, с. 140*).

Площа укріпленого поселення в ур. Верхній Вал становить близько 4 га. Щільна садибна забудова не дозволила визначити розміри власне дитинця давньоруського міста, а головне – здійснити широкомасштабні розкопки. Однак проведене нами шурфування (8 шурфів загальною площею близько 40 м²) засвідчило наявність відкладів роменської культури на всій площі городища.

Основна увага була зосереджена на дослідженні валу і прилеглих територій (розкопано площу 310 м²). Культурний шар на городищі місцями мав потужність 5,3 м (насип валу), в той час як на самому майданчику – 1,8–2,5 м (південно-східна ділянка), й містив матеріали від VIII–X до XX ст. н. е. Результати розкопок насипу валу дозволили О. В. Сухобокову виділити, принаймні, три будівельні періоди (найдавніший з них датується X–XI ст.), що співвідносяться з етапами існування поселення. Укріплень роменського часу виявити не вдалося, що, однак, не дає підстав стверджувати про їх відсутність. Також виявлено сліди пізньосередньовічних перебудов стіни валу (*Сухобоков 1982, с. 90–99; 1983, с. 44–54; 1992, с. 150–151*) (рис. 4; 6).

Під час зачистки профілю валу на ділянці, що прилягала до рову, на розі вул. Верхній Вал було досліджено напівземлянкове житло з вирізаною у материковому останці піччю (рис. 5). У заповненні житла виявлена ліпна роменська і кружальна давньоруська кераміка X–XI ст., наконечник стріли IX–X ст., залізна сокира, ніж, уламки скляних браслетів, керамічні і пірофілітові пряслиця (рис. 7). Знахідки, хронологія яких визначається переддержавним періодом, можуть вказувати на VIII–X ст. як нижню дату роменського поселення, на місці якого, вірогідно, постала давньоруська фортеця.

Зазначимо, що значну частину давньоруських укріплених поселень-городищ Дніпровського лісостепового Лівобережжя складають городища мисової топографії, що утруднює їх виокремлення з-поміж поселень VIII–XIII ст. Вони, як і роменські, розміщуються на мисових відрогах корінних берегів, останцях; їх форма цілком залежить від рельєфу місцевості. Як за роменських часів, для давньоруських городищ використовувалися й мисові поселення доби раннього залізного віку (наприклад, Донецьке на правому березі р. Уда). Такі

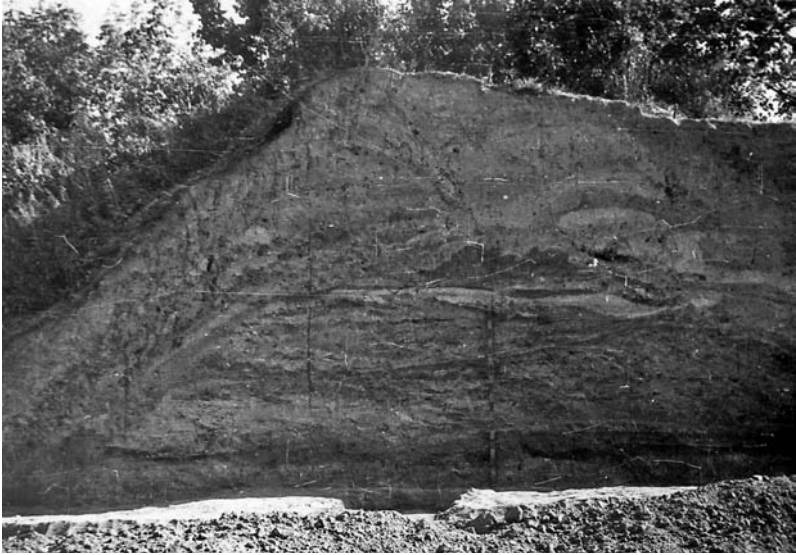

Рис. 4. Лубни. Городище в ур. Верхній Вал. Розріз насипу валу.

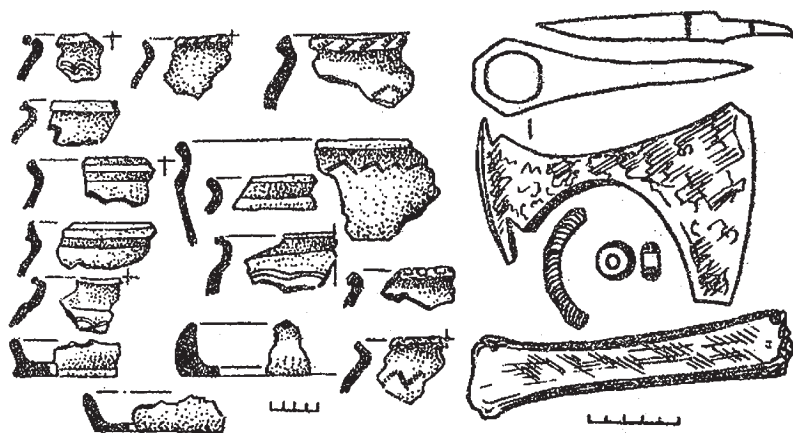
Рис. 5. Лубни. Городище в ур. Верхній Вал.
Залишки житла і господарські ями біля підніжжя валу.

Рис. 6. Лубни. Городище в ур. Верхній Вал.
Середньовічна піч (камін) з «литовки» у наспу валу.

Рис. 7. Лубни. Знахідки з розкопок городища в ур. Верхній Вал.

городища мають у своїх нашаруваннях різночасові культурні залишки, що утруднює відокремлення давньоруських шарів від нашарувань попередніх часів, особливо, коли в процесі розкопок не фіксуються прошарки згарищ або стерильних шарів, що є індикаторами перерв у часі існування городища (Сухобоков 1992, с. 142).

Таким чином, цілком обґрунтованим є припущення, що Володимир Святославич, зводячи «городи по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні...» (*Літопис Руський* 1989, с. 67), наприкінці X ст. збудував фортецю «Лубѣнь» на місці поселення роменської культури (Сухобоков 1988, с. 3–5). Результати наших досліджень лягли в основу висновку Вченої ради Інституту історії АН УРСР (1984 р.) про можливість відзначення 1000-ліття міста Лубен.

Матеріали розкопок городища в ур. Верхній Вал і поселення біля с. Засуля були передані до Лубенського краєзнавчого музею.

Робота експедиції викликала жваве зацікавлення містян та жителів краю, досить широко висвітлювалася у місцевій пресі. Зокрема, серію публікацій з приводу розкопок підготував добре знаний на Лубенщині журналіст і краєзнавець Борис Сидорович Ванцак (*Ванцак* 1981; 1982).

Від часу проведення наших досліджень у Лубнах минуло понад 30 років. На жаль, з того часу дотепер на території міста не здійснювалися масштабні розкопки слов'яно-давньоруських пам'яток, результати яких могли б підсилили аргументацію О. В. Сухобокова щодо місця і часу заснування «Лубѣнь». Сподіваємося, у майбутньому дослідження залишків городища в районі валу і посаду на Верхньому Валі неодмінно це підтвердять. У будь-якому разі лубенців чекає ще немало цікавих знахідок та відкриттів.

Джерела та література

Ванцак Б. Лубенський материк / Б. Ванцак // Ленінська Зоря. – м. Лубни Полтавської обл. – 1981. – №№ 148, 149. – С. 3–4.

Ванцак Б. Археологи продовжують розкопки / Б. Ванцак // Там само. – 1982. – № 144. – С. 4.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л.: Наука, 1981. – 136 с.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.

Каргалов В. В. На границах стоят крепко! Великая Русь и Дикое поле. Противостояние XIII – XVIII: [В 3-х кн.] / В. В. Каргалов. – М.: Рус. панорама, 1998. – 443 с.

Копилов Ф. Б. Посульська експедиція / Ф. Б. Копилов // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 307–311.

Кузнецов М. Розвідувальні розкопки в Лубнах / М. Кузнецов // Археологія. – К., 1948. – Т. II. – С. 145–151.

- Кучера М. П.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту Археології АН УРСР за 1971 р. / Кучера М. П., Сухобоков О. В. // НА ІА НАНУ. — 1971/17а. — Ф. е. — № 5994. — 74 арк.
- Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
- Ляпушкін І. І.** Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947–1948 рр. / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. — К., 1952. — Т. 3. — С. 285–306.
- Ляпушкин И. И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. — Л.: Наука, 1968. — № 152. — 192 с.
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404–457.
- Ляскоронский В. Г.** История Переяславской земли с древнейшего времени до половины XIII столетия / Василий Ляскоронский. — Изд. 2-е. — К., 1903. — 422, III с., карта.
- Моргунов Ю. Ю.** Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — 302 с.
- Приходнюк О. М.** Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. — Воронеж: Изд-во Ворон. ГУ, 1998. — 170 с.
- Сухобоков О. В.** Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979-1981 гг. / Сухобоков О. В. // НА ІА НАНУ. — 1982/2. — Ф. е. — № 9906 — 100 арк.
- Сухобоков О. В.** Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982-1983 гг. / Сухобоков О. В. // НА ІА НАНУ. — 1983/38. — Ф. е. — № 20903 — 68 арк.
- Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны / О. В. Сухобоков // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988): тез. докл. — Лубны, 1988. — 64 с.
- Сухобоков О. В.** Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 155–157.
- Сухобоков О. В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков. — К.: Наукова думка, 1992. — 216 с.
- Сухобоков О. В.** Отчет об исследованиях курганного могильника древнерусского времени близ с. Хитцы Лубенского района Полтавской области в 1993 году / О. В. Сухобоков // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Стр. 39. — 10 арк.

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУЛЛЯ У ПРАЦЯХ В. Й. ДОВЖЕНКА

*Пам'ятки давньоруського і козацького часу у монографії
В. Й. Довженка, В. К. Гончарова та Р. О. Юри «Древньоруське
місто Воїнь» (1966).*

Ключові слова: Воїнь, Курган, «земля незнана», городища, селітроварницькі комплекси.

Середня течія Сули традиційно розглядається як найважливіший рубіж на шляху кочівників у Середнє Подніпров'я. Місто Лубен розглядалося В. Й. Довженком як дуже важливий центр Посульської оборонної лінії (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 9) у середній течії річки, іншими такими центрами дослідник вважав Воїнь і Ромен. У нижній і середній ділянках Посулля спостерігалася концентрація вихідців з північних і західних регіонів Русі, що підтверджується найбільшою кількістю речей із названих регіонів.

1. Землі незнані «Слова о полку Ігоревім» і Посулля

В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра у монографії про розташований у пониззі Сули Воїнь писали, що термін «земля незнана» став вживатися стосовно певної території Лівобережжя лише після 1084 р., коли його було використано у «Слові». Автори монографії про Воїнь уточнили хронологію і причини вживання дефініції «земля незнана» щодо Посулля. Після походів Кончака 1184–1185 рр. «...Посулля на певний час було відторгнуте від Русі і стало, за виразом автора «Слова», «землей незнаемой». Малася на увазі належність території Посулля до земель, які тимчасово випали зі сфери державного управління (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 8, 108).

У праці передвоєнного часу В. В. Мавродін висловлював своє розуміння вжитого автором «Слова» словосполучення: про Тмутаракань він писав «...последнее надо понимать не буквально, как «землей неизвестной», а в смысле ее отдаленности. «Земля незнаема» — «земля далекая», «земля утраченная», ибо, в самом деле не могли же русские не знать Корсуня, Сурожа и, тем более, Посулья...» (Мавродин 2002, с. 331).

Територія середньої течії Псла, де знаходиться комплекс пам'яток поблизу с. Кам'яне, якому присвячена монографія О. В. Сухобокова з винесеним у заголовок висловом «земля незнаема», припадає на смугу

між Переяславським і Новгород-Сіверським князівствами. Належність територій басейнів Псла і Ворскли, як і Посулля, також до меж князівств Русі у сучасній науці не викликає сумнівів. Тому викладена точка зору В. Й. Довженка та його колег вважається найбільш виваженою щодо Посулля. Стосовно територій басейнів Псла і Ворскли, то вона була також заселеною, як з'ясувалося переважно в ході розвідок і стаціонарних досліджень 70-90-х рр. ХХ ст., хоча й поступалися за освоєністю Посуллю. Тому немає підстав вважати ці землі як підвладні кочівникам і не належні до «руських» у державному розумінні.

2. Селітроварний комплекс на дитинці літописного міста Воїня

Найвідомішим центром селітроваріння, за числом досліджених комплексів, є околиці Більського городища. Район м. Лубни відомий в основному за випадковими знахідками предметів озброєння і спорядження. За матеріалами досліджень В. Й. Довженка вдалося виявити ще один селітроварницький центр — на дитинці Воїня.

Під час розкопок літописного Воїня досліджено нижні частини печей — дві повністю й одну частково. Вони відрізнялись від давньоруських великими розмірами (діаметр — близько 2,5 м) і характером розташування. Печі стояли поряд по лінії захід — схід, перпендикулярно напрямку валів, порушуючи ряд клітей. Ці об'єкти, на підставі стратегії і названих характерних ознак, були інтерпретовані дослідниками городища як пізніші за давньоруські. Між клітями №№ 43 і 44 дитинця Воїня, крім зазначених печей, як зазначають дослідники міста, знаходилося ще 2 об'єкти: «...дерев'яний настил, що, мабуть, з'єднував в'їзд у дитинець з причалом гавані. Ще на північ стояла якась монументальна дерев'яна споруда, від якої лишилися багато печини та попелу, але ніяких конструктивних залишків. Далі в цьому ж напрямку знаходилося три печі...» (Довженко 1966, с. 38, 51, 52, рис. 14; 16). Точніше призначення і хронологія печей, через відсутність на той час досліджених аналогій, не були визначені. Через високий рівень підґрунтових вод заглибитись нижче у нашарування на майданчику городища не було можливості, тому можна припустити, що згадані залишки великої споруди належали стінам і накриттю над селітроварницьким майданчиком або його частиною. Очевидно, вивчення польових креслень цієї ділянки дитинця Воїня може у майбутньому прояснити ситуацію.

Принагідно слід зазначити, що наявність потужного шару попелу на вказаній ділянці дитинця Воїня нагадує присутність такого самого шару на городищі Курган біля с. Волинцеве. Певно, саме подібна до описаної ситуація, а не якісь надзвичайні природні явища, як вважав І. І. Ляпушкін, пояснюють появу потужного шару попелу в культурних нашаруваннях городища Курган.

Окремі знахідки козацької доби з Воїня були атрибутовані як давньоруські. Зокрема, це залізна кулелійка (Довженок 1966, с. 121, табл. V: 7), що має аналогії серед предметів козацької доби, зокрема, з о-ва Хортиця (знахідка Дніпробудівської експедиції 1924 р.) (Шалобудов 2004, с. 122–123, рис. 1.1) та околиць Лубен. Існує й інтерпретація такого виробу як кліщів для обтискування куль (Никитин 1971, с. 57, табл. 3: 4–5). Підкова для взуття і підвісний замочок гиреподібної форми з Воїня (Довженок 1966, с. 131, табл. XIV: 12, 17) також мають аналогії серед предметів козацької епохи (Никитин 1971, с. 7, 11, табл. 8: 7–12). Викликає неоднозначну оцінку і визначення уламків пилок з Воїня і Мангупа, оскільки скребниці з російських міст Чорнозем'я XVII–XVIII ст. також мають схоже полотно (Никитин 1971, с. 54, табл. 4: 4–5).

Література

- Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1966. — 148 с.
- Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщині (в світле новітніх археологічних розкопок на Бельському городищі) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ІА НАНУ; ІКЗ «Більськ». — Полтава, 2008. — 76 с.
- Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко; Дн. НУ. — Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2007. — 108 с., 6 кол. вкл.
- Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. — СПб.: Наука, 2002. — 416 с.
- Никитин А. В. Русское кузнечное ремесло XVI–XVII вв. / А. В. Никитин // САИ. — М.: Наука, 1971. — Вып. Е 1-34. — 84 с.
- Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». — Полтава, 2006. — 73 с.
- Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В. В. Приймак // СЛП — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К.; Полтава, 2013. — С. 42–50.
- Приймак В. В. События XVII в. на украинско-российском порубежье (в контексте посещения Курского Знаменского монастыря Г. С. Сковородой) / В. В. Приймак // Музеефикация памятников истории и культуры Курского края: прошлое, настоящее, будущее. Мат-лы 1-х Гордеевских науч.-практ. чтений, посвящ. 110-летию Курского обл. краев. музея, г. Курск, 6 мая 2013 г. — Курск: Изд-во Курск. ОКМ, 2013. — С. 47–50.
- Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // АДБГ — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». — К.; Котельва, 2014. — С. 100–110.
- Супруненко О. Б. Селитроварницький стан на Більському городищі // О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголов; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА. — К., 2010. — 96 с., IV кол. вкл.
- Шалобудов В. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / Володимир Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 122–125.

ЛУБЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ ГОРЕНКО

Про краєзнавця й археолога, збирача колекцій Лубенського краєзнавчого музею І. І. Горенка (1924–1982).

Ключові слова: І. І. Горенко, Лубенський краєзнавчий музей, Посулля, археологічні розвідки, колекції, Велика Бурімка, Клепачі, Чутівка.

У чималій кількості наукових публікацій різних дослідників-археологів та фахівців інших дисциплін неодноразово згадується прізвище І. І. Горенка – лубенського музейника і краєзнавця, неодмінного учасника більшості дослідницьких заходів у Посуллі третьої чверті ХХ ст. Добрі слова про наукового співробітника музею не раз звучали від Ф. Б. Копилова, Є. В. Махно, В. В. Кропоткіна, Г. О. Сидоренко, Ю. Ю. Моргунова та ін.

Іван Іванович Горенко народився 19 січня 1924 р. в місті Лубни. За автобіографічними свідченнями, його батько – Іван Петрович Горенко був столяром, мати – Феодосія Леонтіївна – домашньою господаркою, згодом робітницею на різних підприємствах. У 1941 р. Іван Іванович закінчив 8 класів Лубенської школи № 4 ім. Шліхтера (*Особова справа 1982*). В період фашистської окупації сім'я Горенків не встигла евакуюватись і залишилася в Лубнах. Тому Іван Іванович змушений був працювати у приватній майстерні маляром, писав об'яви, виготовляв вивіски тощо. Після визволення Лубен радянськими військами служив у добровільній дружині з охорони порядку, а вже в жовтні 1943 р. був мобілізований.

Військову службу проходив у 127-му запасному стрілецькому полку. В 1944 р. як нестройовий був направлений до окремого робітничого батальйону і до грудня 1945 р. працював на склозаводі у селищі Кривандіне Московської обл.

Свою роботу в Лубенському музеї Іван Іванович розпочав у 1946 р. на посаді наукового співробітника. В складні для музею післявоєнні роки він брав активну участь у його відбудові, а також активно включився у дослідницьку роботу, зокрема, був учасником розвідок Посульської експедиції Ф. Б. Копилова 1945–1947 рр. У 1950 р., спільно з Лубенською гідрометереологічною станцією провів обстеження

Рис. 1. Іван Іванович Горенко (1924–1982).

пам'яток природи та археології по р. Сулі — від м. Лубни до Дніпра (*НА ЛКМ, стр. 10, арк. 2*).

У 1951 р. музеєм була організована ще одна експедиція, в якій Іван Іванович був керівником. Її маршрут пролягав долиною Сули: м. Лубни — с. Оржиця — с. Чутівка — с. Новий Мохнач — с. Велика Бурімка — хут. Кизівер — с. Матвіївка. Завданням обстежень було дослідження правобережної частини долини р. Сула (*НА ЛКМ, стр. 10, арк. 3*).

Під час роботи експедиції краєзнавцем, який мріяв стати археологом, було обстежено і відкрито чимало археологічних пам'яток. Зокрема, комплекс давньоруського городища та його могильник в с. Чутівка Оржицького району

Полтавської обл., городище біля с. Велика Бурімка Чорнобаївського району Черкаської обл. Поблизу с. Новий Мохнач виявлене раніше невідоме поселення черняхівської культури. Дослідниками оглядалися і природничі об'єкти, а саме парк, що свого часу належав князям Кантакузінім — Спіранським у Великій Бурімці (*Там само, арк. 3*).

У 1953 р. І. І. Горенком було проведено обстеження археологічних пам'яток в с. Вороненці, тогочасного Лазірківського району Полтавської обл. В результаті розвідки на території села виявлене поселення черняхівської культури та давньоруського часу (*НА ЛКМ, стр. 14, арк. 2*).

Того ж року музейник оглянув місце поховання черняхівської культури, яке випадково знайшли в с. Клепачі Хорольського району Полтавської обл. Місцевими жителями укладений план випадково знайденого поховання. За їхніми свідченнями, біля кістяка людини знаходилося шість посудин і бронзова платівка. На час приїзду співробітників музею збереглися лише три посудини, які і надійшли до колекції Лубенського музею (*НА ЛКМ, стр. 15, арк. 2*).

Новий етап у життєдіяльності І. І. Горенка розпочався після закінчення факультету біології Полтавського педагогічного інституту (1957 р.). Та вже 1963 р., у зв'язку з ліквідацією посади наукового працівника Лубенського краєзнавчого музею, він перейшов на педагогічну роботу до Лубенської середньої школи-інтернату.

Це, в цілому призвело до втрати зв'язків з більшістю археологів, а результати своїх обстежень І. І. Горенко надав для публікації столичним і полтавським колегам.

У січні 1964 р., після відновлення посади наукового співробітника, І. І. Горенко знову повернувся до музею, без якого він не міг себе уявити. З 1 січня 1972 р. був призначений старшим науковим працівником і працював на цій посаді до 8 лютого 1976 р. З лютого 1976 р. й аж до смерті 17 травня 1982 р. краєзнавець обіймав посаду директора Лубенського краєзнавчого музею.

Протягом всього часу роботи у музеї Іван Іванович активно займався краєзнавчою і, в міру сил, науковою діяльністю, проводив історичні та розвідкові археологічні обстеження на Лубенщині, був учасником ряду академічних експедицій. Він автор кількох путівників по музею, чималої кількості газетних статей, наукових довідок, звітів, що зберігаються у наукових архівах Інституту археології НАН України, Полтавському краєзнавчому музеї і в фондах Лубенського музею. Ця спадщина ще чекає на свого дослідника.

Зауважимо, що значна частина археологічної колекції Лубенського краєзнавчого музею походить саме з досліджень і зборів Івана Івановича Горенка.

Джерела

Особова справа І. І. Горенка. 1982 р. // Відомчий архів управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради.

Горенко І. І. Звіт про результати обстеження пам'ятників природи та археологічних пам'ятників під час експедиції 1951 року по маршруту м. Лубни – Матвіївка, Градицького району, Полтавської області // НА ЛКМ. – Спр. 10. – 18 арк.

Горенко І. І. Звіт про результати обстеження археологічних пам'ятників у селі Вороненці, Лазірківського району, Полтавської області, проведеного 24–25 серпня 1953 року // НА ЛКМ. – Спр. 14. – 6 арк.

Горенко І. І. Звіт про результати обстеження археологічних пам'ятників в селах Клепачі і Шишаки, Хорольського району, Полтавської області, проведеного 10–11 вересня 1953 р. // НА ЛКМ. – Спр. 15. – 8 арк.

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ У МІСТІ ЛУБНИ

Про розвідки на території та в найближчих околицях міста, здійснені наприкінці 2015 р., за наслідками яких підготовлена облікова документація на археологічні об'єкти.

Ключові слова: доба енеоліту – бронзового віку, скіфський, давньоруський і козацький часи, Лубни, Лиса Гора, Замково гора, Плютенці, кургани, майдан, поселення.

Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації наприкінці 2015 р. здійснені обстеження пам'яток території Лубенської міської ради і прилеглих до неї ділянок в адміністративних межах Михнівської сільської ради Лубенського району Полтавської обл. з метою укладання облікової документації. Зняті плани, географічні координати, проведений огляд груп курганів, курганних могильників, залишків замку козацької доби та ін., їх фотофіксація.

Рештки поселення і курганного могильника в ур. Лиса Гора, за 0,68 км на південний схід від перехрестя вул. Степової і Володимира Малика, займають вузький останець правого корінного берега р. Сули. Залишки курганного могильника доби ранньої і середньої бронзи – скіфського часу, зі впускними похованнями степових конфедератів Русі, добре збереглися вздовж вузької вершини мисоподібного останця (*Ляскоронский 1892; Ильинская 1968, с. 20, 55, 84, 90, 166; Супруненко 2000, с. 218–230 та ін.; Мироненко 2002*). Поселення пивинської культури і пізнього бронзового віку займає розширений майданчик гребеню цього ж утворення з південного боку (*Чередниченко 1988; Кулатова 1988, с. 7*). Виступаючий на південний схід уступ в основі, навпроти залізничного мосту, у чверть висоти гори, за давньоруського часу був включений до системи ескарпувань «змійових» валів Посульської оборонної лінії (*Кучера 1987, с. 55*). Розміри останця – від 3–8 до 70–85 × 480 м, площа майданчика, разом із надскиллям, становить 2,33 га, в основі гори – близько 6,5 га (*Супруненко 2016*).

На сьогодні збереглися задернованими практично всі досліджені Ф. І. Камінським 1881 і 1883 рр. кургани (від третини поли до повною мірою збережених) (*Каминский 1888*), позначені на плані В. Г. Ляскоронського за №№ 1–4, 5, 5-а, б, в, 6–11 (*Ляскоронский 1892, с. 280, план*).

Рис. 1. Лубни, м., ур. Лиса Гора. Картохема розташування пам'яток археології.

На них є сліди розкопок — оплилі «колодязі» в центрі. Зауважимо, що повністю жоден з насипів курганів ніколи не вивчався. В основі трьох з них у південній частині могильника містилися бабинські поховання, що склали перший з досліджених на Лівобережжі Дніпра підкурғанний некрополь культури (Супруненко 2003).

Виділена група курганів II біля Лисої Гори, за 0,22–0,28 км на південний схід від перехрестя вул. Степової і Володимира Малика. До неї ввійшли 4 насипи доби ранньої бронзи — скіфського часу, розташовані у північно-східній частині плаского мису корінного берега Сули, за 20–90 м від урвистого схилу, навпроти останця (Супруненко 1986, с. 312). Група складається з 4-х задернованих і розораних насипів заввишки 0,30–0,85 м та діаметром 20–28 м, на двох з яких здійснювалися спроби розкопок 1883 р. (Супруненко 2000, с. 115, 219, 229).

Ще одна група II по вул. Володимира Малика, на городах між садибою № 22 і глиняним кар'єром ВАТ МП АПБ «Лубенський агробуд», складається з насипів 2-х розораних курганів, майдану і решток кургану епохи бронзи — скіфського часу (Супруненко 1989, с. 150). Розташована ланцюжком протяжністю 240 м майже з півночі на південь паралельно названій вулиці. Висота курганів — 0,70–1,15 м, їх діаметри — 23–37 м, майдану — відповідно, 1,8–2,1 м та 35 × 108 м. За 100 м на північ є останець ще одного знищеного селітроварниками кургану

Рис. 2. Лубни, м., ур. Замкова гора. План курганного могильника.

(27 × 28 м). Між ним та майданом помітне незначне пряме підвищення завширшки 5–6 м і довжиною понад 350 м, добре помітне на космічних фотознімках, що може бути слідами обвалування селітроварницького виробничого комплексу чи, вірогідніше за все, рештками «змійового» валу.

За 0,17–0,32 км на північний схід від вул. Петра Лубенського, над ур. Поділ, на північно-східному виступі мису Замкової гори, обстежений курганний могильник скіфського часу, відомий за розвідками й розкопками Ф. І. Камінського 1881–1882 рр. (Супруненко 2000, с. 216–218). За 7–120 м від крутих схилів зі слідами ескарпування XVII ст., звернених широким напрямлем краєм до заплав Вільшанки і Сули, на площі 3,5 га наявні 20 вцілілих задернованих курганів. Ще 15 існуючих на кінець XIX ст. насипів знищені військовим будівництвом XX ст. Висота курганів — 0,25–1,20 м, діаметр — 8–26 м. У складі могильника 1882 р. досліджений значний курган зі впускним зарубинецьким похованням (Каминский 1888; Махно 1965; Кулатова 1990, с. 146, рис. 17; Федір Камінський 1990, с. 86–87; Кулатова, Супруненко 1999, с. 149–151) й основною могилою скіфського часу VI–V ст. до н. е. (Супруненко 2000, с. 216–218). За 0,2 км на південний захід розташоване підпрямокутне підвищення з основою фортифікаційної споруди замку Олександра — лівобережної столиці володінь кн. Яреми Вишневецького другої чверті XVII ст. (Бочкарёв 1901, с. 5–7, табл. 1: фото 1).

На території Центрального міського парку культури і відпочинку обстежені рештки насипів ще 4 курганів та їх помітного скупчення

заввишки 0,3–0,8 м, котрі пов'язуються краєзнавчою традицією із залишками курганного могильника на плато на захід від роменсько-давньоруського комплексу в ур. Верхній Вал.

Насамкінець, посеред господарської забудови обстежувалися залишки групи великих курганів скіфського часу в ур. Плютенці (вул. Метеорологічна, 2), зокрема, під пунктом триангуляції з абсолютною висотою 161,6 м. Як відомо, один з великих насипів цієї групи був знищений будівництвом залізниці Київ – Лубни у 1890-х рр. ([Петров] 1901, с. 146). З нього походили два масивні бронзові рубчасті браслети для ніг (Рудинський 1928, с. 50; Супруненко 2000, с. 66, 230), один з яких наразі знаходиться у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Збережений на сьогодні під тригопунктом розтягнутий курган має висоту більше 3 м, діаметр – понад 50 м.

На обстежені пам'ятки підготовлена і подана на затвердження необхідна облікова документація.

Література

- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев. — М.: тип. Т-ва Скор. А.А.Левенсон, 1901. — Вып. 1. — 39 с., 2 табл.
- Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.
- Каминский Ф. И.** Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // Чтения в Истор. общ-ве Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 218.
- Кулатова И. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. обл. орг. УООПИК; ЛКМ. — Лубны, 1988. — С. 7–8.
- Кулатова И. Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; ЛКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лугова Л. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 144–148.
- Кулатова И. Н.** Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): сб. науч. тр. / Запорож. ГУ; МГУ; ИА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Толочко П. П. (отв. ред.), Козак Д. Н., Тошев Г. Н. и др.] — Запорожье, 1999. — С. 148–154.
- Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И. И. Артеменко]. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.
- Ляскоронский В. Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысяя Гора / В. Г. Ляскоронский // Киев. старина. — К., 1892. — Т. 39. — Март. — № 3. — С. 263–280, план, III табл.
- Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185–188.

- Мироненко К. М.** Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф. І. Камінського 1883 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 99–103.
- [Петров Н. И.]**. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской // Киев. старина. — К., 1901. — Т. 74. — Сент. — № 9. — Арх. летопись. — С. 145–146.
- Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. — Т. 1. — С. 29–62.
- Супруненко А. Б.** Работы Полтавского музея / А. Б. Супруненко // АО 1984 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археол. — М.: Наука, 1986. — С. 312.
- Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1989. — № 1. — С. 149–153.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. П. П. Толочко]. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Супруненко О. Б.** Про перший курганний некрополь культури багатоваликової кераміки в Україні / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 — 1/2003 (12-13). — С. 70–75.
- Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах / О. Б. Супруненко / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Упр. культ. і мист. виконкому Лубен. міськради. — Лубни, 2016. — 16 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина** / Уклад. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ; ПОО УТОПІК. — Полтава: Облстатвидав, 1992. — 180 с.
- Чердниченко Н. Н.** О пивихинской культуре Днепровского Левобережья / Н. Н. Чердниченко // [Первый] Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УОПИК; [ред. кол.: Онипко М. Д., Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. и др.] — Полтава, 1988. — С. 22–23.

НОВА ЗНАХІДКА СКІФСЬКОГО КАЗАНА У ПОСУЛЛІ

Публікація присвячена знахідці скіфського металевого казана з Посулля. Надано загальні часові і географічні характеристики поширення казанів типу С/Іа, до якого відноситься посудина з с. Вільшанка під Лубнами.

Ключові слова: скіфська культура, казани, Вільшанка, Лубни, Посулля, джерельна база.

Знахідки металевих казанів на теренах розселення скіфських племен є доволі рідкісним явищем, особливо це стосується території лісостепової смуги Півдня Східної Європи. На думку дослідників, саме ця категорія матеріальної культури може бути використана як допоміжне джерело при визначенні прижиттєвого соціального статусу або етнічної належності похованої з казаном людини (*Скорый, 2003; Кузнецова, 2007, 2008, 2009; Ромашко, 2015*). Тому кожна нова знахідка дозволяє розширити джерелознавчий потенціал з означених питань.

У 2011 р. надійшла інформація¹ щодо випадкової знахідки металевого казана скіфського часу на лівому березі р. Вільшанка, правобічної притоки р. Сула, що виявлена за 1,5 км на північ від с. Вільшанка Лубенського району Полтавської обл.² Казан знайдений на глибині близько 0,5 м на краю плато правого корінного берега, біля яру. В ґрунті поряд виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу, рубані кістки тварини. За отриманими фотознімками, вилученими з Інтернету, відомо, що посудина лежала на боці, прикиданою 0,2 м ґрунту.

Місце знахідки позначене наявністю обстежених неподалік курганних могильників і поселень скіфського часу (*Ильинская 1968, с. 6–7*), окремими дослідженими курганами цієї епохи (*Федір Камінський 1992, с. 89–93; Кулатова, Супруненко 1996, с. 318–325; 1997*). В радіусі 3–5 км розташовані кілька городищ і доволі значні курганні некрополі доби раннього залізного віку (*Сидоренко, Махно, Телегін 1982; Кулатова 1989, с. 56, 57*). Згадані поховальні пам'ятки характеризуються

¹ Автор висловлює щире вдячність за надану інформацію лубенському археологу О. В. Сидоренку та відомому скіфознавцю проф. С. А. Скорому.

² Наразі казан зберігається у приватній колекції.

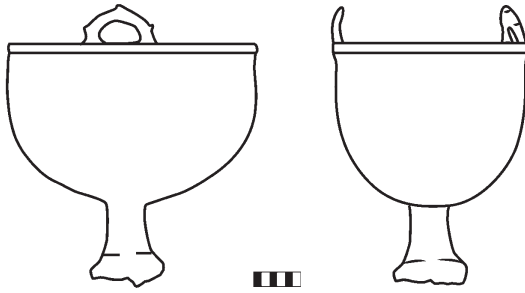

Рис. 1. Вільшанка, с. Казан. Мідний сплав.

наявністю як могил рядового населення, так і аристократії. Частина з них супроводжувалися багатим інвентарем, у тому числі й казанами (Ильинская 1968).

Знайдений поблизу с. Вільшанка литий казан мав овальний у плані закритий еліпсоподібний корпус, який кріпився на рюмкоподібній ніжці-піддоні. На потовщених вінцях по короткій вісі корпусу симетрично розташовані дві вертикальні ручки, прикрашені трьома відростками-шишечками. Поверхня казана пориста, з напливами металу. Ніжка-піддон має потовщення у нижній частині. Основа ніжки прикрашена чотирма відростками-шишечками. З одного боку корпусу зафіксовані сліди неодноразових ремонтів у вигляді заклепок і напливів металу. Діаметри вінця казана дорівнюють 33,5 та 24,5 см, діаметри максимального розширення корпусу – 33,5 і 24,5 см, його висота – 18 см. Висота ніжки становить 9 см, нижній діаметр – 9,5 см. Загальна висота посудини – 31 см (рис. 1).

За морфологічними ознаками казан з Вільшанки відноситься до типу С/І/а, що характеризується вертикальними ручками, розташованими на овальному у плані закритому корпусі (Ромашко 2013). За нашими даними, до цього морфологічного типу відносяться ще 26 казанів, котрі походять з сусідніх територій (с. Капітанівка, курган 487; с. Іванків, поховання 6/1; Куль-Оба; с. Вовчанське, поховання 2/8; Дніпрорудний, поховання 6/2; с. Іллінка, поховання 2/4; с. Мала Лепетиха, поховання 4/10 та 5/10; с. Первомайівка, поховання 4/8; с. Піски, Три Могили, поховання 1/9; могильник П'ять Братів, курган 9; Розкопана Могила; Рогачицьке курганне поле, поховання 9/2; с. Скельки, поховання 4/4; Соболева Могила, поховання 2; Солоха, ніша С; Страшна Могила, поховання 2/4; кол. зібрання Центрального музею Тавриди; Товста Могила, бокова гробниця; Чортомлик, центральне поховання (3 прим.); с. Старий Мерчик, курган 3; Мелітопольський курган; П'ять Братів, курган 11; с. Любимівка, група 2, поховання 3/38; Двогорба Могила, катакомба 2). Однак, слід відзначити,

що майже повна копія цього виробу знайдена у похованні 2 Соболевої Могили (*Мозолевский, Полин 2005, с. 165, рис. 95*), всі інші — мають більш виражений ступінь закритості корпусу.

Як вже зазначалося вище, басейн Сули містить чимало пам'яток, об'єднаних дослідниками у посульський локальний варіант лісостепової культури скіфського часу. Серія казанів з цього регіону репрезентована 6 виробами. Мова йде про морфологічно цілі екземпляри зі впускного поховання кургану 2 біля с. Аксютинці (*Ильинская 1968, табл. XVI: 13*); з поховання кургану 2 в ур. Стайкин Верх поблизу с. Аксютинці (*Там же, табл. VI: 8*); кургану біля с. Вовківці кол. Роменського повіту на Полтавщині (*Ильинская 1968, табл. XXXVIII: 1*); поховання кургану поблизу с. Крячківка Пирятинського району Полтавської обл. (*Сидоренко 1964, рис. 4*); насамкінець, з розташованого за кілька кілометрів на північ поховання кургану неподалік с. Тишки Лубенського повіту (*Ильинская 1968, табл. LV: 5*). Фрагментований казан знайдено також у кургані поблизу м. Ромни сучасної Сумської обл. (*Ильинская 1968, с. 162*).

Усі морфологічно визначені вироби серії мають круглий у плані корпус, горизонтальні, вертикальні або і горизонтальні, і вертикальні ручки на одному виробі, що різко відрізняє їх від казана, знайденого поблизу Вільшанки. Слід також зауважити, що місце знахідки у басейні Нижньої Сули розташоване неподалік північно-східної межі посульської групи і знаходиться досить близько до угруповання пам'яток по рр. Псел, Ворскла та Сіверський Донець, з-поміж матеріалів яких зустрічаються лише поодинокі знахідки казанів типу С/І/а (поховання 1 кургану 3 біля с. Старий Мерчик Валківського р-ну Харківської обл.) (*Бабенко 2005, с. 165; Гречко 2010, с. 72*). Отже, цей тип металевих казанів є більш характерним для населення південних степових районів Скіфії.

Стосовно хронологічної атрибуції знахідки, можна висловити наступне. Металеві казани типу С/І/а є найпізнішими і водночас найбільш поширеними виробами групи С, куди нами віднесені посудини з вертикальними ручками на корпусі. До сьогодні невідомо жодного примірника цього типу у комплексах, які можна було б датувати другою половиною VII – V ст. до н. е. При цьому встановлено, що вироби цього типу складають майже половину (44,8 %) всіх пізньоскіфських казанів IV – початку III ст. до н. е. Саме до цього часу, на нашу думку, слід віднести і випадкову знахідку казана неподалік с. Вільшанки під Лубнами.

Література

Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени / Л. И. Бабенко; [науч. ред. С. А. Скорый]. – Харьков: Изд. дом «Райдер», 2005. – 282 с.

- Гречко Д. С.** Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко; НАН України, Ін-т археол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. — К., 2010. — 286 с.
- Ильинская В. А.** Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. К. Ф. Смирнов]. — К.: Наукова думка, 1968. — 203 с.
- Кузнецова Т. М.** Скифские котлы (сакральный маркер социума) / Т. М. Кузнецова // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: мат-лы Междуна. науч. конф. Часть II / ГЭ, Гос. муз. ист. религии, ИИМК РАН. — СПб.: Изд-во ГЭ, 2007. — С. 239–243.
- Кузнецова Т. М.** Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) / Т. М. Кузнецова // Проблемы современной археологии: сб. науч. тр., посвящ. памяти В. А. Башилова / РАН, Ин-т археол. — М.: ТАУС, 2008. — С. 173–198.
- Кузнецова Т. М.** Археологические маркеры погребения «номарха» / Т. М. Кузнецова // Старожитності Північного Причорномор'я і археології Північного Причорномор'я (до 110-річчя з дня народження Б. М. Гракова) / Запор. НУ, Запор. ОКМ; [редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін.]. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 77–85.
- Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 54–58.
- Кулатова И. Н.** Первый мгарский курган / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 318–338.
- Кулатова І. М.** Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі (за розкопками А. Лютецького та С. Кульжинського 1896 р.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С. 59–63.
- Мозолевский Б. Н.** Курганы скифского Герроса IV в до н. э. (Бабина, Водяная и Соболева Могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. В. Б. Виноградов]. — К.: Изд. дом «Стилос», 2005. — 600 с.
- Ромашко О. В.** Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів) / О. В. Ромашко // Археологія. — К., 2013. — № 3. — С. 32–44.
- Ромашко О. В.** Функціональне призначення металевих казанів у побуті й культовій практиці скіфських племен / О. В. Ромашко // Гуманітарний журн. — 2015. — № 1–2. — С. 103–114.
- Сидоренко Г. О.** Скіфський курган на р. Удай / Г. О. Сидоренко // Археологія. — К., 1964. — Т. XVI. — С. 191–194.
- Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
- Скорый С. А.** Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С. А. Скорый. — К., 2003. — 161 с.
- Федір Камінський (1845–1891):** Наукова та епістолярна спадщина / Уклад. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.; ПКМ; ПОО УТОПІК. — Полтава: Облстатвидав, 1992. — 180 с.

ПРО ОБСТЕЖЕННЯ МІСЦЯ ЗНАХІДКИ ХИТЦІВСЬКОГО («ЛУБЕНСЬКОГО») СКАРБУ¹

У статті йдеться про обстеження місця знахідки скарбу пеньківської культури, що належить до дніпровської групи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою, виявленого поблизу с. Хитці Лубенського району Полтавської області на р. Сула. На інтернет-форумах він отримав назву «Лубенський» скарб. Надається попередня інформація про цей комплекс знахідок.

Ключові слова: пеньківська культура, Хитці, Посулля, скарб.

Катастрофою для вітчизняної археології є масштаби пограбування археологічних пам'яток. Вирішення цього питання лежить у юридичній, правовій та морально-етичній площинах (Козак 2009). На жаль, кількість грабіжників значно перевищує кількість археологів-пам'яткоохоронців. Наразі ж археологи можуть лише оглядати пам'ятки та фіксувати сліди грабіжницьких дій. Завдяки таким роботам вдалося по «гарячих слідах» обстежити місце знахідки скарбу й виявити прикраси у відвалі грабіжницького шурфу² неподалік від м. Лубни.

У 2010 р. на інтернет-сайтах грабіжників археологічної спадщини з'явилася інформація про знахідку скарбу епохи раннього середньовіччя, що належав до складу першої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (Щеглова 1990; Гавритухин, Щеглова 1996). На форумах знахідка отримала назву «Лубенський» скарб³. Зокрема, інформація про цей скарб увійшла до видання «КСАН», редактованого І. А. Бажа-

¹ Висловлюємо ширю вдячність А. М. Обломському, В. Е. Родінковій, О. О. Щегловій, Г. В. Мاستиковій, М. Е. Леваді, О. Б. Супруненьку, О. В. Гопкало, Ю. Ю. Башкатову, Т. В. Бітковській, М. О. Авраменко, Ю. В. Ушковій за допомогу і консультації, надані ними під час підготовки цієї роботи.

² Події, пов'язані з обстеженням скарбу та місця його знахідки, відбулися 2010 р., відразу після виявлення комплексу мародерами. Однак повноцінне вивчення отриманих матеріалів розпочалося лише нещодавно.

³ Слід відмітити, що взимку 2010 р. у Лубенському районі грабіжниками було виявлено ще один комплекс VII ст. н. е., який на форумах також отримав назву «Лубенський» скарб.

ном (*Бажан 2011, с. 119–125*), щоправда, авторові було невідомо, звідки походив цей скарб.

Наразі, за інформацією М. Є. Левади, скарб зберіг свою цілісність і знаходиться в одній з приватних колекцій м. Харкова. Хоча О. Б. Супруненко стверджує, що цей скарб чи його частина потрапили і до приватної колекції у м. Кременчуці¹.

Опис знахідок Хитцівського скарбу

Загалом відомо, що скарб знаходився в амфорі, горловина якої була відбита ще у давнину. Виявлено дев'ять пальчастих фібул дніпровського типу (в т. ч. три парних), одна з яких обламана, одна мала трипальчата фібула, одна залізна фібула (візантійська або широкоплатівчата)², вісім браслетів із розширеними потовщеними кінцями, два браслети із закінченнями у вигляді зміїних голівок, зв'язка дротяних браслетів (?), сім дротяних перснів, одне скроневе кільце і два спіральні завитки від скроневих кілець чи двоспіральних (очкоподібних) підвісок, 14 квадратних підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса» та їх уламки, два ланцюжки (один цілий, з прикріпленими до нього лунницями із простими трапецієподібними підвісками, другий – складається з двох частин, до однієї з яких прикріплені п'ять циліндричних дзвіночків), 43 трапецієподібних підвіски, три пари унікальних дзеркальних нашивок, значна кількість ворворок, рурочок-пронизок (прості гладенькі і спіралеподібні), уламки накісника чи шумлячої підвіски³, прикрас з свинцево-олов'янистої бронзи (нашивні бляшки), підвіска з кігтя

Також І. В. Кракало було опубліковано знахідки скарбощукачів, які музейниця назвала «Лубенський» скарб. Серед речей цього комплексу присутні сережки пастирського типу, браслети і перстень, аналогічний наявному у Перешепинському скарбі (*Кракало 2011, с. 87–90*). Однак, О. В. Комар піддає сумніву походження цих речей з околиць Лубен та той факт, що такі предмети виявлені в одному комплексі. За його словами, ці артефакти продавалися на антикварному ринку в Києві і, за легендою, походили з різних місць. Пізніше так званий «скарб» був штучно об'єднаний, задля підвищення ціни. Знахідки зберігалися у приватній колекції в Кременчуці.

¹ Не виключено, що через кількість «комплексів», що отримали назву «Лубенський», сталася плутанина.

² Залізна фібула походить з поселення у с. Хитці, в ур. Шимберьове, що розташоване у долині р. Удай (*Горюнов 1981 рис. 29: 13*). Також із Засулля-Мгару походить широкоплатівчата фібула дніпровської серії Гавритухін/тип 26 (*Супруненко 2012*).

³ Подібні вироби відомі у складі Козіївсько-Новоодеського (*Корзухина 1996, с. 396; табл. 45: 4–6; Щеглова 1999, рис. 10*), Суджа-Замостьського (*Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5*) скарбів та могильника Лучисте, склеп 10, шар 5, поховання 17 (*Щеглова 1999, рис. 8; Хайрединова 2002, рис. 11; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 85; табл. 52*).

хижого птаха, морська мушля рапана, намистини (близько 1,5 кг) та різного роду залізні вироби, в т. ч. пряжка.

Місце знахідки

Скарб було виявлено між сс. Хитці і Шеки Шеківської сільради Лубенського району на р. Сулі, в залісненому яру, недалеко від старого покинутого хутора, неподалік струмка, що наповнювався весняними водами. За струмком була розташована ферма.

В обстеженому яру культурних нашарувань не виявлено. Швидше за все, археологічних пам'яток тут не існує. Ймовірно, мародерів цікавили предмети часів Другої світової війни, тому вони зосередили свої пошуки на рясно вкритій воронками від снарядів території.

Речі, виявлені під час обстежень

Лубенцем О. В. Сидоренком була отримана інформація про точне місце знахідки і в квітні 2010 р. воно було оглянуте. З двох мішків ґрунту з відвалів шурфу скарбощукачів, що пізніше був перемитий і пересіяний, вибрано намистини й різного роду прикраси, що характерні для першої групи дніпровських скарбів, за О. О. Щегловою (рис. 1).

Серед них – спіральні ручочки-пронизки (Володарець-Урбанович/тип 7) (4 од.) (*Володарець-Урбанович 2014, с. 44*), квадратна підвіска типу «Козіївка / Нова Одеса» із вибитою пуансоном свастикою¹ (*Володарець-Урбанович 2016, с. 84*), ворворки малих, середніх та великих розмірів (48 од.) (*Ахмедов, Обломский 1996, с. 16*), в т. ч. з'єднані між собою², круглі випуклі нашивні бляшки (5 од.) (*Щеглова 2009, с. 47; рис. 3: 27*), кільця, з'єднані про три в ряд (1 од.) (*Щеглова 2009, с. 53; рис. 3: 37*), окремі кільця (5 од.) (*Щеглова 2009, с. 52, рис. 3: 28*) та їх уламки, спаяні кільця (3 од.), бляшки-бантики (11 од.) (*Щеглова 2009, с. 52, рис. 3: 24*), розетки із штриховкою по краю (15 од.) (*Щеглова 2009, с. 47, рис. 3: 10*), прямокутна бляшка, круглі гладенькі бляшки (2 од.) (*Горюнова 1987, с. 86, рис. 1: 1*), здвоєні бляшки (великі – 10 од., малі – 27 од.) (*Горюнова 1987, с. 86, рис. 1: 2*).

Також в результаті перемивання ґрунту була виявлена велика кількість намистин – фрагменти коралових (5 од.), бурштинових (5 од.) та скляних (*Мастыкова 1996, с. 16–21*).

З історії досліджень ранньосередньовічних слов'янських пам'яток в Полтавському Посуллі

Аналіз матеріалів був би неповний без розгляду пам'яток пенківської культури, з якими пов'язані ці скарби. Особливо враховуючи,

¹ Можливо, одна з тих, що були представлені на фотознімках скарбощукачів (*Бажан 2011, рис. 6-16-20*).

² У процесі реставрації та обробки розпалися на дві частини.

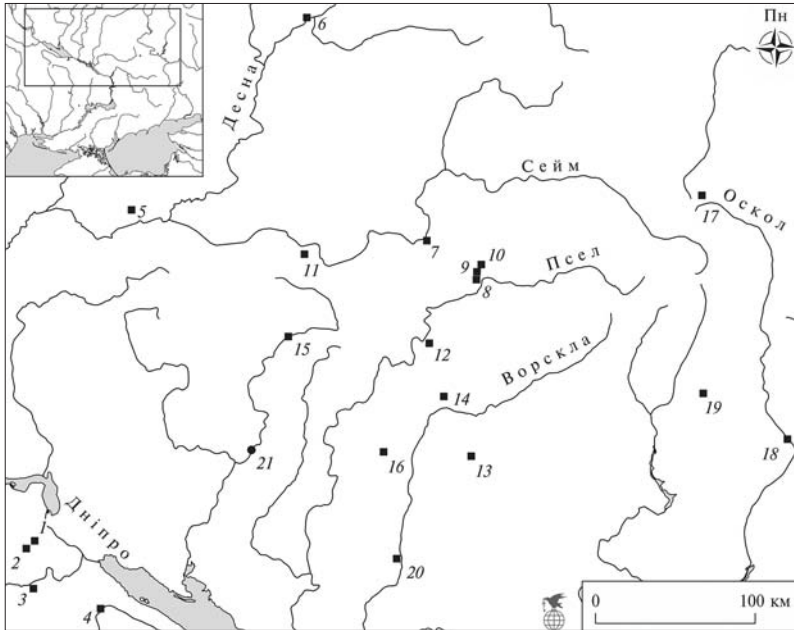

Рис. 1. Карта поширення дніпровських скарбів першої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (Щеглова, 1999, рис. 1; Родинкова, 2012, рис. 1, з доп.).

Пам'ятки: 1 – Мартинівка; 2 – Малий Ржавець; 3 – Вільховчик; 4 – Хацьки; 5 – Мена; 6 – Трубчевськ; 7 – Гапонове; 8 – Суджа; 9 – Суджа-Замостя; 10 – Курилівка; 11 – Шевченкове; 12 – Нижня Сирватка; 13 – Козіївка / Нова Одеса; 14 – Смородине; 15 – Великі Будки; 16 – Блажки; 17 – Угли; 18 – Колоскове; 19 – Перше Цепляєве; 20 – Полтава-Успенський; 21 – Хитцівський.

що комплекс було виявлено на місцевості, що не містила культурних нашарувань. Культура таких старожитностей поширена на території Росії, України, Молдови і Румунії (Приходнюк 1998, с. 21). Її ареал охоплює майже всю Полтавщину (Білузько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 14, карта 13.4). З часу виявлення пеньківських старожитностей у 1956 р. Дніпровське лісостепове Лівобережжя було об'єктом особливо ретельних досліджень археологів-славістів (Горюнов 1981, с. 48–54; Приходнюк 1998, с. 7–20).

Цікаво, що перші пеньківські знахідки у Дніпровському Лівобережжі (і на теренах сучасної Полтавської обл.) були виявлені ще

наприкінці XIX ст. внаслідок пошукової діяльності співробітників Лубенського музею К. М. Скаржинської. Так, в ур. Коса у с. Засулля Лубенського повіту в 1874–1875 рр. Ф. І. Камінським відкрите поселення доби неоліту, бронзи, середини – третьої чверті I тис. н. е., розташоване на мису першої тераси. Як показали наступні неодноразові обстеження, площа пам'ятки перевищувала 0,5 га. На поч. 1880-х рр. тут збирали матеріали К. П. Бочкар'ов і В. Г. Ляскоронський (*Ляскоронський 1903, с. 59, Супруненко 2000, с. 210*). Поряд відкрите ще одне поселення, розташоване в ур. Лящівка, що належить до неоліту, бронзи, скіфському часу, черняхівській та пеньківській культурам. Воно розміщене на дюні висотою до 5 м і займає площу 1,1 га у ліво-бережній заплаві Сули (*Бочкарев 1901, с. 23*). В 1981 р. дослідження в околицях Засулля, саме на цій пам'ятці, продовжили О. В. Сухобоков і С. П. Юренко (*Юренко 1988, с. 33–34*). Під час розкопок виявлені залишки двох напівземлянок, дитяче інвентарне поховання – трупопокладення та сліди кількох кремацій (*Сухобоков 1988, с. 4–5; Сухобоков, Юренко 1990, с. 155–157*).

У 1999 р. в ур. Лящівка, неподалік с. Засулля під Лубнами, О. В. Сидоренком виявлені два біконічних, з лисованою поверхнею, пряслиця, а також частина розвалу великого кружального горщика пастирського типу, з трохи відігнутих коротким вінцем (*Сидоренко 1999*). До річчя, на протилежному березі р. Сули, за випадкових обставин, знайдено золотий тремісіс візантійського узурпатора Варди Філіпіка (711–713 рр.) (*Алексеев, Сидоренко 1999, с. 3*).

Перші знахідки фрагментів ліпного посуду третьої чверті I тис. н. е. у середній течії р. Удаю були, вочевидь, зроблені вже наприкінці 1870-х рр. поміщиком Г. С. Кир'яковим, «на пісках» у східній частині с. Гінці сучасного Лубенського району (*Супруненко 2000, с. 209*).

А одне з перших поховань пеньківської культури відкрите при розкопках курганів скіфського часу поблизу с. Постава-Муки, на лівому березі Удаю, 1895 р. професором М. П. Авенаріусом, який дослідив тут 6 курганів. У полі кургану 2 виявлене впускне поховання – скелет людини із супровідними пряслицем і простою антропоморфною фібулою (Родінкова/тип I.2.A) (рис. 2: 1; *Авенариус 1895, с. 178–185; Родінкова 2006, рис. 2: 20*).

З 1970 р. відомим петербурзьким археологом Є. О. Горюновим започатковано якісно новий етап досліджень пеньківських старожитностей Дніпровського Лівобережжя. Його розвідками виявлено більше десятка поселень пеньківської культури у межах Полтавщини. У 1973–1976 рр. Є. О. Горюнов досліджував селище в ур. Шимбер'ове поблизу с. Хитці, розташоване на правому березі Удаю. Розкопками відкрита значна площа – 1762 м². Досліджено об'єкти пеньківської та волинцевської (сахнівського етапу) культур (*Горюнов 1981, с. 50*). За

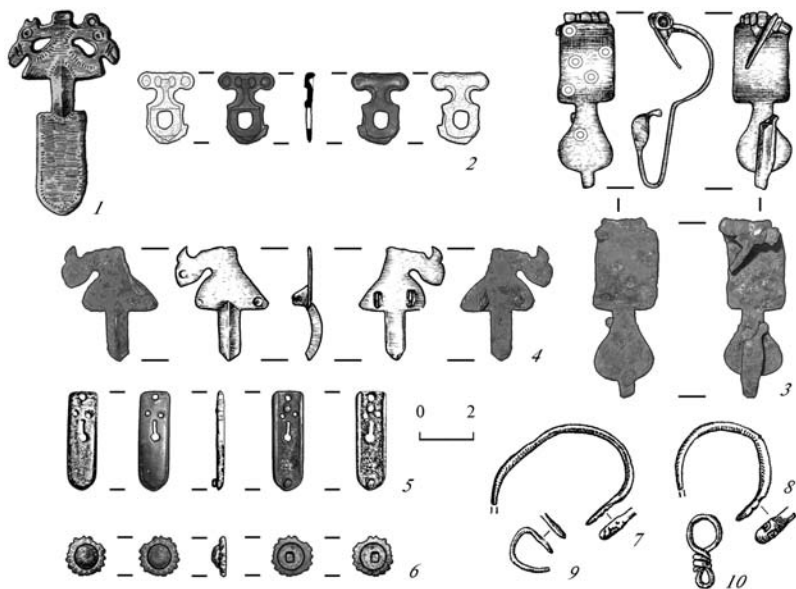

Рис. 2. Ювелірні вироби третьої чверті I тис. н. е., характерні для дніпровських скарбів першої хронологічної групи, за О.О. Щегловою. 1 – Постав-Муки; 2–4 – Засулля-Мгар; 5, 6 – Писки; 7–10 – Хитці, ур. Шимберьове.

цих робіт виявлені прикраси (браслети із закінченнями у вигляді зміїних голівок), характерні для скарбів кола «Мартинівки» (рис. 2: 7–10). На сьогодні поселення вважається еталонною пенківською пам'яткою для Дніпровського Лівобережжя.

Про існування поселення в ур. Сампсонів Острів, поблизу с. Сенча на Сулі, було відомо завдяки роботам В. Г. Ляскоронського, який першим відзначив наявність тут знахідок уламків грубої ліпної кераміки вздовж схилу валу давньоруського городища (*Ляскоронський 1901, с. 404–457; Супруненко 2000, с. 239*). З діяльністю Є. О. Горюнова пов'язана організація перших досліджень на пам'ятці, які в 1973–1976 рр. здійснила Г. О. Пескова (*Пескова 1978, с. 87–93*). Виявлена кераміка була віднесена дослідниками до старожитностей колочинської культури (*Горюнов 1981, с. 55–58*). Впродовж 1990–1992 рр. Посульською експедицією, під керівництвом Ю. Ю. Моргунова та Р. В. Терпиловського, за участю полтавця Д. І. Левченка, проведені широкомасштабні розкопки багатощарової пам'ятки, внаслідок яких

досліджено більшу частину ранньослов'янського селища — 5 тис. м², віднесеного до часу формування пеньківської культури (*Терпиловський, Левченко 1994, с. 46; Терпиловский 2004*). Були також обстежені околиці сс. Сенча та Хитці. У липні 2001 р. І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком проводилося пам'яткоохоронне обстеження в ур. Сампсонів Острів (*Кулатова, Супруненько 2001, с. 6–8*).

У 1981–1982 рр. В. В. Приймаком здійснені розвідки у Верхньому Посуллі. 1994 р. ним же оглядалися відомі та виявлені нові пам'ятки у долинах рр. Удай і Многа. Серед них особливе місце посідає поселення поблизу с. Загребелля, належне до раннього етапу пеньківської культури (*Приймак 1995, с. 118–121*). А у 2003 р. цим же дослідником обстежувалися ділянки долини р. Удай і деяких її приток. Під час розвідок уточнене розташування ряду поселень (*Приймак 2004, с. 6–11*).

У 1983–1984 рр. Посульською комплексною експедицією були проведені обстеження у нижній течії р. Сули. Пеньківські пам'ятки виявлені біля сіл — Терни, В'язівок, Олександрівка, Мацківці, Березняки (*Моргунов, Неприна, Супруненько 1985, с. 34–60; Супруненько 1986, с. 149–153*).

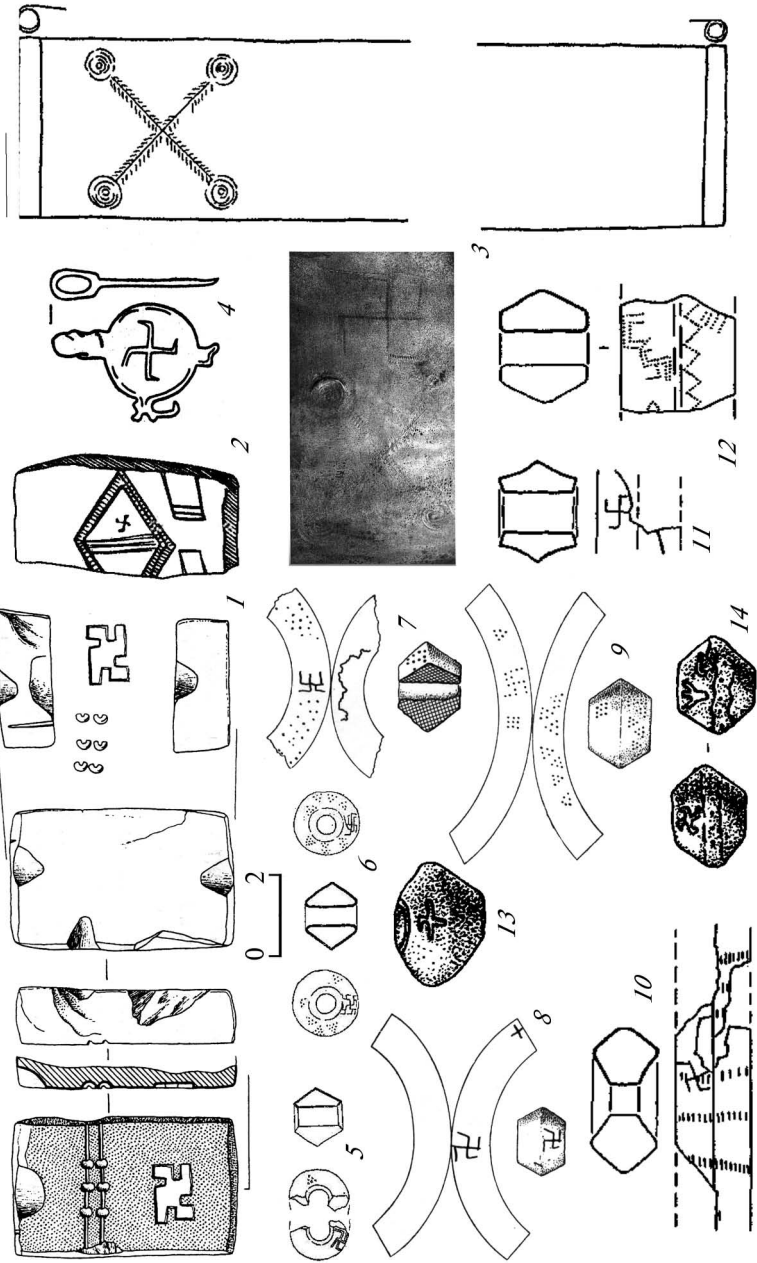
1989 р. Д. І. Левченком обстежено окремі пам'ятки поблизу с. Мацківці. Ймовірно, одна з них є рештками могильника, зруйнованого діяльністю людини ряду епох (*Левченко 1999, с. 163–169*).

У 1988 р. І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком обстежено відомі поселення поблизу сс. Терни, Халебці, Тишки та біля пенькозаводу в околицях Лубен (*Кулатова 1988, с. 8; 1989, с. 17–18*).

Під час досліджень курганів скіфського часу на Лубенщині експедицією під керівництвом О. Б. Супруненька 1989 р. проводилися й археологічні розвідки — виявлене багатощарове поселення в околицях с. Мгар з матеріалами пеньківської культури (*Супруненько 1994, с. 68–69*).

У 2005 р. О. В. Сидоренком в ур. Дрібне (Дробне) поблизу с. Малий В'язівок знайшов складну антропологічну фібулу (Приходнюк/тип VI—Д чи Родінкова/тип II. 2) та кілька фрагментів ліпної кераміки. Знахідка походила з верхньої частини схилу яру, що глибоко перерізав плато правого корінного берега Сули, й є водозбором струмка В'язівок — лівої притоки р. Сліпород (басейн р. Сула) (*Володарець-Урбанович 2015, с. 87–88; рис. 2: 1; 3*).

Улітку 2006 р. співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Л. М. Луговою, І. С. Мельниковою, Р. С. Луговим та О. М. Ткаченком проведені археологічні розвідки в околицях сс. Березова Рудка і Вечірки Пирятинського району, одним із наслідків яких було відкриття кількох пунктів концентрації фрагментів посуду пеньківської культури на берегах водосховища, побудованого між селами на поч. 1980-х рр. (*Лугова, Луговий, Ткаченко 2006*,

с. 14–33). Крім того, ще одне поселення пеньківської культури в Пирятинському районі було обстежене навесні 2008 р. під час розвідок І. В. Головка на правому березі Удаю, поблизу с. Велика Круча (*Головка 2008, с. 98–100; 2011, с. 175–177; 2012, с. 102–110*). У процесі наглядових досліджень поблизу виявлено аварський наконечник поясу (*Володарець-Урбанович 2016а*).

У 2011 р. О. В. Сидоренком проводилися обстеження на ділянках заплави р. Сула під час робіт з днопоглиблення, неподалік с. Засулля. Виявлено кілька речей кола «старожитностей антив»: три фібули (проста антропозооморфна фібула Родінкова/тип І.2., широкоплатівчата фібула дніпровської серії Гавритухін/тип 26 (рис. 2: 3, 4), тип Керч, підгрупа А, вид ІV, підвид ІVв, варіант 4 або підвид ІVa, варіант 3 за Х. Кюном), дві деталі поясної гарнітури (Т-подібна накладка – Айбабін/варіант 3 (рис. 2: 2); бляшка-накладка антропозооморфної форми) та антропоморфна фігурка із петлею на звороті (*Супруненко 2012, с. 147–151; Володарець-Урбанович 2015, с. 90–94; рис. 2: 5–7; 2016; 2016а*).

А в 2012 р. О. В. Сидоренком на пункті прийому металобрухту в Лубнах було зібрано кілька речей доби раннього середньовіччя: наконечник поясу (Ковалевська/відділ 1, підвідділу 1, типу 6, підтипу 1, варіанту 2), поясна пряжка (Сіракузи) та бляшка-розетка (Ковалевська/відділ 1, типу 7). За легендою, всі вони походять з околиць с. Піски (рис. 2: 5, 6) (*Сидоренко, Володарець-Урбанович 2012, с. 111–115; Володарець-Урбанович 2016а*).

Отже, за більш ніж столітню історію вивчення у Полтавському Посуллі виявлено близько п'яти десятків пам'яток. Також в цьому регіоні відомо щонайменше сім місцезнаходжень з прикрасами третьої чверті I тис. н. е. (загалом 20 знахідок, з них десять (рис. 2) знаходять аналогії в дніпровських скарбах першої хронологічної групи за О. О. Щегловою) (*Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53–54*).

Висновки

Хитцівський скарб виявлений, судячи з усього, поза межами археологічних пам'яток третьої чверті I тис. н. е. (першим таким комплексом можна вважати Полтавський скарб 2014 р.) (*Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголов, 2016*). Тож не виключено, що і в цьому випадку в якості інтерпретації його «випадіння» можна використати повідомлення, вміщене до «Стратегікону»: «все цінне із своїх речей вони закопують у тайниках, не тримають відкрито нічого зайвого» (*Mauric., XI, 4 (8)*).

Рис. 3. Знахідки третьої чверті I тис. н. е. із зображеннями свастики. 1 – Бернашівка; 2 – Семенки; 3 – Гапонове; 4 – Рашків III; 5, 6 – Роїще; 7–9 – Луг I; 10–12 – Сенча; 13 – Ігрень-Підкова; 14 – Сурська Забора.

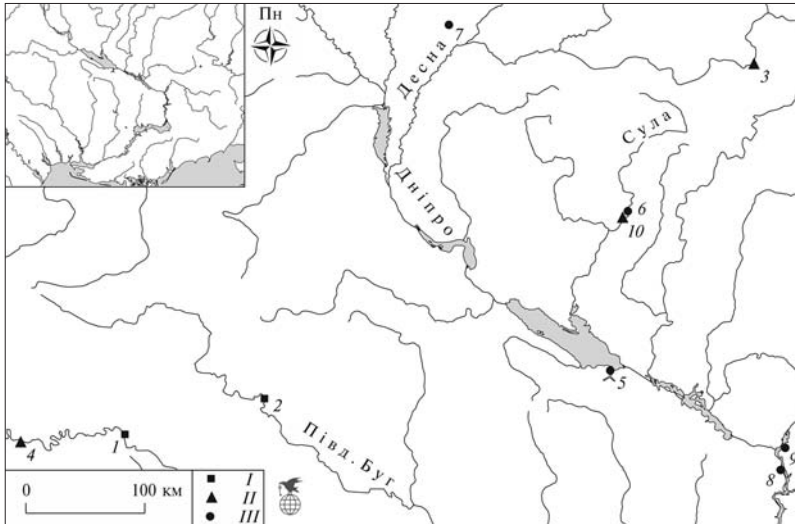

Рис. 4. Карта знахідок третьої чверті I тис. н. е. із зображенням свастики.

Умовні позначення: I – формочки із зображенням свастики; II – ювелірні вироби зі свастикою; III – пряслиця зі свастикою.

Пам'ятки: 1 – Бернашівка; 2 – Семенки; 3 – Гапонове; 4 – Рашків III; 5 – Луг I; 6 – Сенча; 7 – Роїше; 8 – Сурська Забора; 9 – Ігрень-Підкова; 10 – Хитці.

Визначити, кому належав хитцівський скарб – ювеліру чи представникам племінної верхівки, – складно. Для цього потрібен всебічний аналіз усіх речей комплексу. Велика кількість нашивних бляшок і намистин можуть вказувати на те, що скарб належав майстру-ювеліру. Хоча це може свідчити на користь того, що такі речі вважалися цінними і були засобом накопичення у суспільстві. Особливо враховуючи, що намистини були імпортовані або з Криму, або із Передкавказзя. Нові знахідки (виявлені у відвалах шурфу) збагачують уявлення щодо типологічного розмаїття та ареалів поширення прикрас третьої чверті I тис. н. е.

Додаток. Зображення свастики на артефактах третьої чверті I тис. н. е.

Свастика є стародавнім символом, що був поширений на широких теренах, тож не дивно, що її зображення трапляється і на артефактах третьої чверті I тис. н. е. Правда, в меншій кількості, ніж,

скажімо, на прикрасах кола виїмчастих східноєвропейських варварських емалей (*Левада 2010, рис. 20: 13–19; 22*).

В одній із кам'яних формочок з Бернашівки виготовляли нашивку у вигляді свастики (рис. 3: 1; *Винокур 1997, рис. 19*). Ще в одній з кам'яних формочок із Семенок відливали ромбічну підвіску з прокресленою свастикою на ній (рис. 3: 2; *Хавлюк 1974, рис. 10, 12*).

Гравірована свастика була виявлена після реставрації на одному із лобних вінчиків, що походять з Гапонівського скарбу (рис. 3: 3; *Щеглова 1999, с. 298*). Свастика зображена на підвісці-медальйоні з житла 69 Рашкова III (рис. 3: 4; *Баран 1988, с. 23–24, 113; рис. 12: 3*).

Та найбільш поширені зображення свастики на пряслицях — Роїше, житло 10 і 17 (рис. 3: 5, 6; *Терпиловский 1984, рис. 33, 5; 34, 2; 1990, с. 58–59; рис. 5*), Луг I, будівля 18 та ін. (рис. 3: 7–9; *Березовец 1963, рис. 13: 2, 4, 5; Петрашенко 1988, с. 29; рис. 4: 2, 4, 5*), Сенча, будівля 7, яма 9 і культурний шар (рис. 3: 10–12; *Терпиловский 2004, рис. 6: 5; 9: 31, 32*), Сурська Забора та Ігрені-Підкова (рис. 3: 13, 14; *Археология Украинской ССР 1985, рис. 36: 12, 14*)¹.

Артефакти I тис. н. е. із зображенням свастики розкидані по території півдня Східної Європи (рис. 4). У Посуллі вже вдруге виявлено знахідку з таким солярним зображенням (Хитці і Сенча). Цікава закономірність простежується у поширенні пряслиць із зображенням свастики. Вони часто трапляються на поселеннях по кілька знахідок, хоча і в різних комплексах.

Джерела та література

- Авенариус М. П.** Поставмукские курганы // ЗРАО. — СПб., 1896. — Т. VIII. — Вып. 1–2. — С. 178–185.
- Айбабин А. И., Хайрединова Э. А.** Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. 1.
- Алексєенко М. О., Сидоренко О. В.** Тремисіс Варди Філіпіка з Лубен // АЛЛУ. — 1999. — № 1. — С. 3 обкл.
- Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 3.
- Ахмедов И. Р., Обломский А. М.** Конская сбруя // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 16. — (РСМ. — 3).
- Бажан И. А.** Двупластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009–2011 гг. Часть 2. // КСАН. — М., 2011. — Вып. 6.

¹ Зображення свастики на пряслицях відомі і на пам'ятках київської культури — Гать-1, Гребля, Козарі-7 (*Обломский, Терпиловский 2010, рис. 9: 7; 35: 1; 36: 9*). Є такі зображення і на пряслиці черняхівської (*Кропоткин, Наханетян 1976, рис. 1: 4*) культури, хоча Б. В. Магомедов зазначає, що належність цього пряслиця до черняхівських матеріалів дискусійна (*Магомедов 2015, с. 30; рис. 12: 17; 15: 16*).

- Баран В. Д.** Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
- Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.** Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття). – Полтава, 2004.
- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины. – М., 1901. – Вып. 1.
- Володарець-Урбанович Я. В.** Проникли епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи // Археологія і Давня історія України. Вип. 2 (13). Археологія: від джерел до реконструкцій. – К., 2014. – С. 35–49.
- Володарець-Урбанович Я. В.** Фібули V – першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 87–106.
- Володарець-Урбанович Я. В.** Антропоморфна фігурка із Засулля-Мгару // Археологія. – 2016. – № 1. – С. 79–88.
- Володарець-Урбанович Я. В.** Деталі поясных наборів V – першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років // Археологія. – 2016а. – У видавництві.
- Гавритухин И. О., Щеглова О. А.** Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 53–57. – (ПСМ. – 3).
- Головко І. В.** Старожитності Свічиного краю (Матеріали розвідок 2008 р. біля с. Велика Круча на Пирятинщині) // АЛЛУ. – 2008. – № 1–2. – С. 94–108.
- Головко І. В.** Аварський наконечник ремня з с. Великої Кручі на р. Удай // Археологія і Давня історія України. – Вип. 7. Маляри в Середньому Подніпрів'ї. – К., 2011. – С. 175–177.
- Головко І. В.** Знахідки VI–VII ст. в середній течії Удаю // СЛП – 2012. – К.; Полтава, 2012. – С. 102–110.
- Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981.
- Горюнова В. М.** К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1987. – С. 85–93.
- Кашкин А. В., Родинкова В. Е.** Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2010. – 5. – С. 80–92.
- Козак Д. Н.** Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні. – К., 2009.
- Корзухина Г. Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. – 1996. – V. – С. 352–435, 586–705.
- Кракало І. В.** Лубенський скарб на початку XXI ст. // Свічадо Придніпров'я. Краєзнавчий альманах. Книга шоста-сьома. – Комсомольськ, 2011. – С. 87–90.
- Кропоткин В. В., Нахапетян В. Е.** Новый центр железодельного производства III–IV вв. н. э. в бассейне Южного Буга // СА. – 1976. – № 3. – С. 317–324.
- Кулатова И. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф.: тез. докл. и сообщ. – Лубны, 1988. – С. 7–9.
- Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1989. – С. 54–58.

- Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Звіт про обстеження запланованої ділянки облаштування газових свердловин Яблунівського НГКР поблизу с. Сенча Лохвицького району Полтавської області (липень 2001 р.) – Полтава, 2001 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 296.
- Левада М. Е.** Сухоносовка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. – Jydz; Warszawa, 2010. – Т. II. – С. 557–594.
- Левченко Д. И.** Некоторые находки VI–VII вв. с территории Полтавщины // ПАЗ–1999. – Полтава, 1999. – С. 163–169.
- Лугова Л., Луговий Р., Ткаченко О.** Звіт про археологічні розвідки в околицях сіл Березова Рудка та Вечірки Пирятинського району, 2002 р. // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – 2005. – Полтава, 2006. – С. 14–33.
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змеиные) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 404–457.
- Ляскоронский В. Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – Изд. 2-е. – К., 1903.
- Магомедов Б. В.** Керамические пряслица черняховской культуры. – К., 2015.
- Мастыкова А. В.** Бусы // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 16–21. – (РСМ. – 3).
- Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. – Полтава, 1985 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 237.
- Обломский А. М., Терпиловский Р. В.** Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. – М., 2010. – С. 144–260. – (РСМ. – 13).
- Пескова А. А.** Древнерусское поселение у с. Сенча на Суле // КСИА. – 1978. – Вып. 155. – С. 87–93.
- Петрашенко В. О.** Слов'янські пряслиця VIII–IX ст. // Археологія. – 1988. – Вип. 62. – С. 24–32.
- Приймак В. В.** Розвідки у межиріччі Сули і Удаю // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Ч. 3. – С. 119–121.
- Приймак В. В.** Звіт про археологічні розвідки на території Чорнухинського району Полтавської області у 2003 р. – Суми, 2004 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 405.
- Приходнюк О. М.** Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. – Воронеж, 1998.
- Родинкова В. Е.** К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. – 2006. – № 3. – С. 41–51.
- Родинкова В. Е.** Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пелом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – СПб., 2012. – С. 193–197.
- Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПАЗ–1999. – Полтава, 1999. – С. 84–96.
- Сидоренко О. В., Володарець-Урбанович Я. В.** Знахідки I тис. н. е. з околиць Засулля під Лубнами // СЛП – 2012. – К.; Полтава, 2012. – С. 111–115.

- Супруненко А. Б.** Работы Полтавского музея // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 312.
- Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 г. (Поорелье и Посулье). – Полтава, 1994 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 233.
- Супруненко О. Б.** Археология в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). – К.; Полтава, 2000.
- Супруненко О. Б.** Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула проти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава, 2012. – Вип. VII. – С. 131–184.
- Супруненко О. Б., Володарець-Урбанович Я. В., Пуголовок Ю. О.** Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави // *У видавництві*.
- Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны (Раннеславянские поселение Засулье и древнерусский город Лубны) // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф.: тез. докл. и сообщ. – Лубны, 1988. – С. 4–5.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П.** Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. науч.-практ. семінар: тез. доп. – Полтава, 1990. – С. 155–157.
- Терпиловский Р. В.** Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К., 1984.
- Терпиловский Р. В.** Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 45–74. – (ПСМ. – 1).
- Терпиловский Р. В.** Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Докл. науч. конф., посвященной 60-ти летию со дня рождения Е. А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г.). – СПб., 2004. – С. 131–143.
- Терпиловський Р. В., Левченко Д. І.** Слов'янське поселення середини I тис. н.е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі // ПАЗ. – Полтава, 1994. – Ч. 2. – С. 45–68.
- Хавлюк П. И.** Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // РВД. – Л., 1974. – С. 181–215.
- Хайрединова Э. А.** Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI–VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней. – К., 2002. – С. 34–47.
- Щеглова О. А.** О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1990. – С. 162–204.
- Щеглова О. А.** Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // *Stratum Plus*. – 1999. – № 5. – С. 287–312.
- Щеглова О. А.** Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI–VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: мат-лы Междунар. конф., состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже. – СПб., 2009. – С. 39–65.
- Юренко С. П.** К изучению пеньковских памятников на Днепровском Левобережье // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 33–34.

К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко
(м. Полтава)

ПОСЕЛЕННЯ І ГОРОДИЩЕ В ур. ВЕРХНІЙ ВАЛ У м. ЛУБНИ

У статті наводиться характеристика стану вивчення і збереження визначної багатошарової пам'ятки в урочищі Верхній Вал у Лубнах, окреслюється територія і складові комплексу, визначаються його особливості.

Ключові слова: енеоліт, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська культура, давньоруська і козацька доба, Лубни, Верхній Вал, Олійниця, Поділ, Сула, поселення, городище, посади, рештки полкової фортеці.

Поселення епохи енеоліту, бронзового віку (IV – поч. III, II тис. до н. е.), скіфської доби (VI–IV ст. до н. е.), роменської культури (IX–X ст.) і давньоруського часу (XI – поч. XIII ст.) — літописне «місто» Лубно, залишки городища й осередку полкової фортеці м. Лубни козацького періоду (кін. XVI – XVIII ст.), знаходяться у східній — південно-східній частині міста, за 0,385–0,962 км на північний схід, схід і південний схід від меморіального комплексу на честь загиблих воїнів у роки Другої світової війни на пл. Слави, навпроти автодорожного мосту через р. Сулу. Воно розташоване в урочищах Верхній Вал, Нижній Вал та Олійниця, оточуючи останець третьої надзаплавної тераси правого берега Сули заввишки 52–63 м над рівнем заплави, з абсолютною висотою 148,2 м. На ньому, за його повздовжною віссю (з північного сходу — півночі на південний захід — південь), розташовані вулиці 1-й та 2-й Верхній Вал. Центральна і, вірогідно, укріплена частина роменсько-давньоруського поселення, а також дводільного Великого і Малого (шерншанця) замків полкової фортеці, займала безпосередньо ур. Верхній Вал.

Цей останець має форму виразного видовженого чотирикутника-трапеції, з кількома скругленими виступами у вигляді невеликих мисів з широтних боків, досить круті й ескарповані (місцями у два уступи) схили, з наявністю неширокого підвищення в основі — з південно-східного — східного боків. Тут в ур. Нижній Вал розміщувалася ділянка надзаплавного селища-посаду, зверненого до Сули. Остання досить близько (за 0,2–0,4 км) протікає з північного і південного сходу. Останець має розміри: 730 (з південного заходу на північний схід) × 100–220 м, загальну площу — понад 10 га. Фортифікаційні

Рис. 1. Лубни, м., Верхній Вал, ур. Поселення та городище. План, з нанесенням охоронної зони та зони охорони археологічних культурних нашарувань посаду (за основою М 1: 5 000). 1 – городище в ур. 1-й Верхній Вал, Великий замок; 2 – острог і рештки укріплень в ур. 2-й Верхній Вал, Малий замок; 3 – посад в ур. Поділ; 4 – посад в ур. Кулябки; 5 – нашарування вздовж яру Олійниці; 6 – селище-посад і нашарування центру полкової фортеці; 7 – сліди селища на лівому березі Луб'янки і в основі схилу корінного берега.

споруди городища й укріпленого острогу давньоруського часу, що свого часу охоплювали значний масив останця (площею разом зі схилами понад 12,5 га), на поверхні майже не збереглися. Більш помітними є сліди фортифікації Великого замку козацького часу.

Із заходу (вздовж Богиничового або Олійницького яру) і півночі це підвищення відділене від масиву плато глибокими долинами струмків (до 30–50 м) — Богиничового та дещо більшого Луб'янки — правої притоки р. Сули.

Схили лівого берега Луб'янки навпроти північної частини Верхнього Валу і прилягаючого до нього із заходу — південного заходу мису корінного берега, з урочищем Кулябки, абсолютною висотою 152,3 м, а також ділянкою плато між вул. І. Франка і Т. Шевченка, площею Слави (абс. висота 152,7 м), у давньоруський час стали місцем розташування посаду, пізніше ввійшли до території верхнього «города», оточеного укріпленнями Лубенської фортеці.

Місцем влаштування посаду на території ур. Кулябки був трикутний у плані мис, звернений із деяким пониженням в бік долини Луб'янки на північний схід, розмірами 600 × 100–260 м, площею

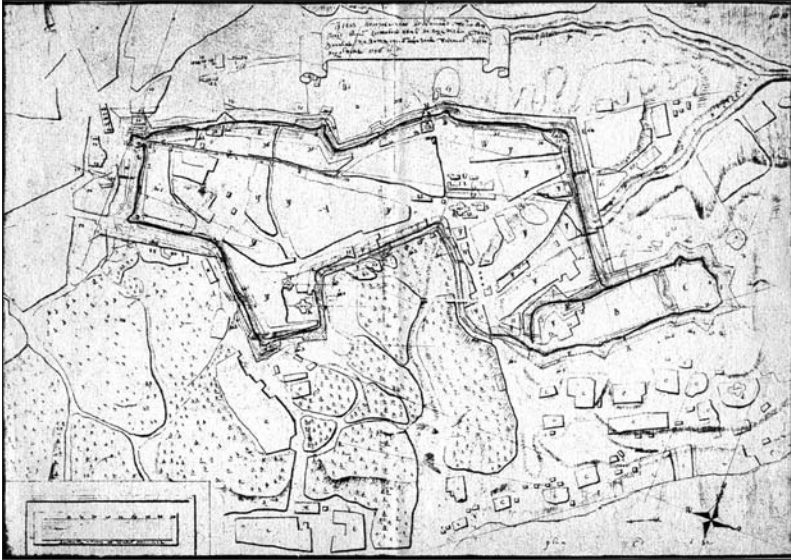

Рис. 2. План малоросійському Лубенському полковому городу.
1748 года.
Сост. инж.-прапорщ. А. И. Ригильман, 1748.

близько 7,5 га по вершині (16,5 га разом зі схилами) і відносно високою над заплавою Сули 67,5 м. За козацького часу він наполовину ввійшов до укріплень фортеці. Нагірна частина селища займала умовний чотирикутник між вул. С. Разіна, Т. Шевченка та І. Франка розмірами 280 × 460 м, площею близько 8,5 га, — найбільш підвищений над заплавою ріки на 67,5 м. Вірогідно, забудованими за давньоруської епохи були лише край надсхилля цієї ділянки мису. За Руїни і Гетьманщини вона була повністю зайнята житловою та громадською забудовою полкового центру, зокрема, тут на уступі південно-східного схилу існував (з 1700 р.) дерев'яний п'ятизрубний п'ятибанный собор Різдва Богородиці, позначений на плані фортеці 1748 р. інженер-прапорщика О. І. Рігельмана, завізованого полковником Д. де Боскетом. На південному виступі плато, що виразно виступав до заплави, по сучасній вул. І. Франка, знаходилася «стара» мурована Варваринська церква, споруджена на початку XVIII ст.

Схили останця і прилеглих мисів вкриті насадженнями дерев і кущів, котрі утримують від ерозії круті скати ярів та ескарповані з південного сходу ділянки, оточені вузькими міськими вулицями.

Культурні нашарування Верхнього Валу, особливо у підвищеній південно-західній частині останця, де знаходилося роменсько-давньоруське *городище*, – найтовщі з-поміж усіх укріплень слов'яно-руської і козацької епох на Полтавщині. Вони мають потужність від 1,8 до 2,5 м, а на окремих ділянках у центральній частині Замку неподалік валу (садиба по вул. 1-й Верхній Вал, 40) досягають 5,3 м. Зверху значною мірою перемішані земляними роботами козацької доби і Новітнього часу, проте збережені з рівнів 1,2–1,5 м і глибше. Нашарування північно-східної частини останця – колишнього Малого Замку (вул. 2-й Верхній Вал) дещо тонші – 1,2–2,2 м, поверхнево більш пошкоджені перебудовами козацької епохи.

Підвищена південно-західна частина останця (вул. 1-й Верхній Вал, кол. *Великий Замок*) має розміри 360 x 120–140 м, відповідно, площу понад 4,5 га. З північного сходу, вздовж садиб за №№ 23, 25 і 40, останець перетинає давній вибалок, використаний у фортечному будівництві за давньоруського і козацького часів. Тут зберігся відтенок потужного валу-козирка, досипаного у XVII–XVIII ст., і рештки рову давньоруської та козацької епох, протяжністю 90–110 м та висотою 5,6–8,9 м, завширшки в основі 17–30 м. Спробу дослідження масиву валу здійснив 1982 р. О. В. Сухобоков. У цій частині Верхнього Валу знаходилися первісні обвалування городища літописного «граду» Лубно, та, як здається, краще укріплена частина прилеглого «верхнього» острогу давньоруського комплексу.

Ділянка за довгою віссю підвищення всуціль забудована одноповерховими садибами лубенців, більшість з яких споруджені на початку чи в середині XX ст. на неглибоких стрічкових фундаментах. Отже, їх будівництво мінімально пошкодило потужні культурні нашарування найдавнішого міського осередку. Не дивлячись на забудову і наявність садиб, вздовж вул. 1-й Верхній Вал наявні вільні та придатні для досліджень ділянки. Зокрема, з південно-східного боку вулиці, між садибами 4 та 24, де наприкінці XX ст. існував оглядовий майданчик, а також ділянка зі знесеним будинком біля садиби за № 25. З південно-західного і південно-східного боків останця, від спуску вул. С. Разіна, помітні рештки валів Замку, що обвалилися, з матеріалами давньоруського і козацького часів. З південного заходу й заходу, від сучасної вул. С. Разіна й залишків огорожі полкової фортеці в Олійницькому яру, на це підвищення вели порівняно круті підйоми – в'їзди завширшки 2,5–5,5 м, що й наразі використовуються з цією метою чи для підйому на гору пішоходів.

Розташована з північного сходу незначно понижена ділянка останця по вул. 2-й Верхній Вал (місце *Малого Замку*), є дещо меншою за довжиною та вужчою. Її розміри – 310 x 130–170 м, площа, відповідно, складає близько 4 га. Останець з абсолютною висотою 144,0 м має

кілька помітних виступів з північно-західного і північно-східного боків, які можуть належати підсиленим ділянкам валів на місці веж, принаймні, козацької фортеці, чи верхніми майданчиками на редюїтах. В'їзди на цю частину останця існували з південного заходу – від Олійниці, а також найбільш давній – з північного-заходу – з долини Луб'янки. Максимальне підвищення цієї частини останця припадає на південно-західну його половину, вздовж якої з півдня помітне, як здається, більш давнє підвищення валів (2–4 м) вздовж краю. Практично у широтному напрямку, між садибами №№ 15 та 16 по вул. 2-й Верхній Вал, пагорб перетинають залишки валу Малуго Замку заввишки 0,8–1,5 м і шириною 4–6 м, добре помітні за підвищенням в 0,4 м навіть вздовж асфальтування вулиці. На городах садиби за № 11 знаходиться округла велика заглибина, діаметром 30 м, з пологими схилами і глибиною від рівня асфальтованого полотна вулиці 3,6 м, а від рівня навколишньої поверхні – 0,8 м, належна просіву заглибини фортечного колодязя на кшталт відомих у давньоруських «градах» Нижнього Посулля, зокрема, Сніпророді поблизу с. Мацківці Лубенського району. У північно-східній частині цього останця напередодні Другої світової війни здійснювалася спроба археологічних досліджень ділянки культурних нашарувань потужністю 1,2–2,0 м та відтинку валу. У північній частині Верхнього Валу вбачаються рештки роменського поселення й *укріпленого острогу* давньоруського городища.

1996 р. під час земляних робіт зі влаштування водопроводу поблизу ділянки валу було зруйноване ґрунтове поховання, здійснене у західному секторі орієнтування, що супроводжувалося виразним бронзовим щитковим перстнем кінця XVI – XVII ст. з тамгоподібним рельєфним зображенням на шляхетському гербі.

Забудована смуга надсхилля біля підосви останця Верхнього Валу з південного сходу, вздовж Сули, позначена пологим уступом другої тераси з абсолютною висотою 115,0 м та відносною над заплавленим пониженням близько 26–30 м. Вона має ширину 80–100 м і довжину 670 м по вул. Нижній Вал. Це місце є залишками *нижнього*

Рис. 3. Вул. 2-й Верхній Вал, 15. Перстень з поховання кін. XVI – XVII ст. *Бронза.*

селища-посаду та *Подолу* полкового міста (площа близько 6,3 га). Місцями тут збереглися незначні підвищення обвалувань невизначеного часу. Спорадичний нагляд за земляними роботами в кінці ХХ ст. виявив залягання тут доволі потужних культурних нашарувань з матеріалами від епох енеоліту-бронзи до козацької доби завтовшки 0,8–1,2 м, в тому числі з добре збереженими житлово-господарськими об'єктами. 1972 р. неподалік вул. С. Разіна, за повідомленням І. І. Горенка, випадково виявили гончарний горн з керамікою ХVІІ – початку ХVІІІ ст., ще одне горно зруйнували дещо раніше на схилі правого берега струмка Луб'янки.

Ділянки *нагірної частини* селища-посаду займали на сьогодні забудовані приватними садибами мис в ур. Кулябки і підвищення плато в чотирикутнику між вул. С. Разіна, Т. Шевченка, І. Франка та площею Слави (обмежений із заходу приміщенням Лубенського міського будинку культури). Культурні нашарування тут містять матеріали давньоруського і більш потужні козацького часу, перекриті незначним (0,3–0,4 м) прошарком напластувань повітового та районного міста Новітньої епохи. Під час прокладання траншей комунікацій і невеликих будівництв відзначена їх товщина в 0,5–1,0 м. Виявлені об'єкти козацької епохи, тричі знаходили сліди дерев'яного покриття центральної Мостової вулиці ХVІІ – початку ХVІІІ ст., що вела від Пирятинської брами міської фортеці до Соборного майдану, була вистелена з половинок масивних колод, котрі залягають на глибині 0,6–0,7 м. Крайні західні межі поширення відкладень археологічного характеру відзначені у котлованах нових будинків по вул. І. Франка та на території СТО поряд з Будинком культури. Найбільш перспективною для досліджень є ділянка між вул. та пров. Т. Шевченка й І. Франка, навколо збереженої поміщицької садиби – пам'ятки архітектури початку ХІХ ст., що тривалий час була зайнята військовою частиною.

Значною мірою обжитими у давнину були й схили *Олійницького яру*. Практично на всіх більш-менш сплоснених ділянках і городах вздовж нього виявлено чимало знахідок ліпного й гончарного посуду роменської культури, давньоруського та козацького часів. Під час демонтажу однієї з садиб на розі вул. С. Разіна, Олійниці і підйому Верхнього Валу (вул. С. Разіна, 2) 2014 р. самочинно очищена ділянка з нашаруваннями давньоруського часу і козацької доби, виявлені контури кількох заглиблених давньоруських об'єктів.

Таким чином, доволі значний археологічний комплекс має добре виражену в рельєфі ландшафтну домінанту й осередок історичного ландшафту в ур. Верхній Вал – Замок, рештки валів, залишки посадів і мальовничі заглибини давніх ярів з історичними назвами, належачи до числа найвиразніших на Нижньосульському рубежі Київської Русі. Від нього на південний захід, вздовж схилів правого

Рис. 4. Верхній Вал з лівого берега Сули.
Рис. П. О. Соколовського, 1902.

корінного берега Сули, пролягав споруджений за Володимира Святославича (після 988 р.) Посульський оборонний кордон Русі, що захищав Переяслав і Київ від нападів кочовиків.

Загальна площа ділянок під рештками комплексу перевищує 35 га і має бути уточнена землевпорядними роботами.

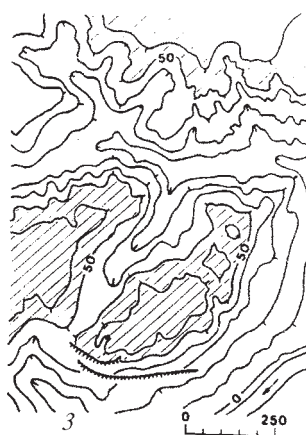
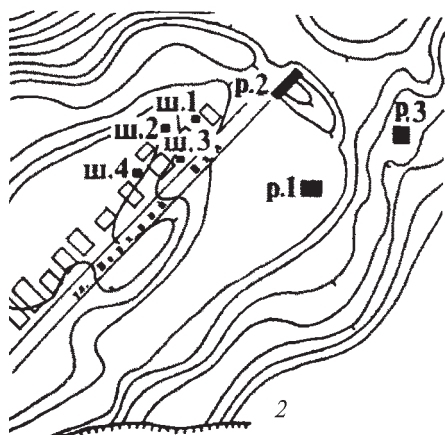
Пам'ятка оглядалася у середині 1870-х рр. Г. С. Кир'яковим та Ф. І. Камінським, який, окрім того, виявив на Верхньому Валі уламки ліпного посуду епох енеоліту та роменської культури, а в ур. Кулябки — місцезнаходження кісток мамонта, північного оленя, носорога й вироби з кременю пізньопалеолітичної епохи. Неодноразово збори підйомних матеріалів здійснювали тут у 1880-х рр. О. А. Лавренко і К. П. Бочкарьов. До колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської з Верхнього Валу надійшла золотоординська пайцза, знахідка якої посвідчує наявність ймовірного горизонту старожитностей післямонгольської епохи.

В. Г. Ляскоронський на початку 1890-х рр. описав укріплення на мису як «меншу фортецю»: вона складалася з двох круглих, оточених валом укріплень, «злитих між собою, що утворювали ... городище овальної форми». Розміри укріплень на Валі, за дослідником — вихованцем Лубенського осередку вивчення старожитностей Лівобережжя Дніпра, складали близько 150 × 280 м. Він же охарактеризував знахідки: «фрагменти черепків стародавнього вигляду, кістки, кахлі, скляні браслети, залізні стріли» тощо.

К. П. Бочкарьов уважав, що на Валі розміщувалося городище літописного міста Лубен. Це, на його думку, підтверджувалося планом міста 1831 р., за яким Вал традиційно названий «Замком».

Рис. 5. Верхній Вал, ур.
 1 – план залишків укріплень (Ляскоронский 1901); 2 – схема розміщення шурфів і розкопів О. В. Сухобокова вздовж вул. 1-й Верхній Вал (Сухобоков 1983); 3 – топозіомка із зоною розповсюдження нашарувань археологічного характеру (Моргунов 1996).

Дослідник наприкінці XIX ст. фіксував сліди укріплень бастионного типу, відзначав наявність потужних культурних нашарувань доби пізнього українського середньовіччя з битою цеглою, перепаленими будівельними рештками, уламками гончарного посуду і скла.

Розкопками М. В. Кузнецова 1939 р. на Малому Замку встановлене майже повне руйнування культурних нашарувань попередніх епох під час підсилення укріплень полкового міста. На 2-му Верхньому Валі визначена товщина відкладень XVII–XVIII ст. — понад 2 м, — та виявлена кераміка роменської культури і XI–XII ст., наявна у вмісті пізніших нашарувань.

Культурні шари Верхнього Валу містять різночасові матеріальні рештки й горизонти відкладень ряду епох. Зокрема, у збірці Лубенського краєзнавчого музею, зі складу зборів І. І. Горенка, наявні дово-

лі виразні орнаментовані вінця і стінки ліпних посудин енеолітичної пивихинської культури, уламки ліпної кераміки доби пізнього бронзового віку та скіфського часу, фрагменти гончарного посуду черняхівської культури. Відомі знахідки на поверхні й схилах останця римських та візантійських монет. Зразки кераміки вказаних епох виявляли під час розвідкових обстежень у 1945, 1950–1953 рр. Ф. Б. Копилов і 1948 р. І. І. Ляпушкін.

Краще представлені матеріали пізнього етапу роменської культури X – початку XI ст. (включаючи уламки гончарного посуду з манжетами), та давньоруського гончарного рубежу XI–XII – середини XIII ст. Це знайшло відображення у зборах М. Д. Ренського 1923 р. (*Лохв. КМ*), Ф. Б. Копилова, І. І. Ляпушкіна (*Ермітаж, ВІПК, оп. № 91*), І. І. Горенка (*Луб. КМ*) і колекціях випадкового походження останнього музейного закладу. Серед них найкраще представлені матеріали козацької епохи, з-поміж яких наявні уламки гончарного посуду кінця XVI ст., комплекси монетно-речових скарбів, зразки предметів озброєння, прикраси тощо.

Раскопками О. В. Сухобокова 1981–1982 рр. (310 м²) досліджена частина конструкції захисного валу, що включала три будівельних періоди у спорудженні стін, в тому числі зі слідами реконструкції середини – кінця XII ст. Ним же розчищений в основі валу котлован роменського заглибленого в ґрунт житла, у заповненні якого, поряд з ліпним посудом та гончарною керамікою X–XI ст., виявлені: залізний наконечник стріли IX–X ст., сокира XI ст. й залягаючі над ними дещо вище уламки скляних браслетів.

За М. В. Кузнецовим і І. І. Горенком, окремі знахідки давньоруської кераміки відомі на сусідньому на захід мису в ур. Кулябки, на плато на північ від комплексу, вздовж сучасних вул. С. Щелканова та Монастирської (кол. К. Маркса). Збори О. В. Сидоренка 1990–2011 рр. виявили уламки давньоруського посуду вздовж вул. І. Франка та навіть неподалік Будинку культури по пров. Т. Шевченка. На схилі спуску вул. С. Разіна трапилася унікальна знахідка золотої візантійської монети – тремісіса херсонеського узурпатора влади у Костянтинополі Варди Філіпіка (711–713).

Інвентаризаційні обстеження комплексу здійснені авторами восени 2015 р., на замовлення Управління культури виконкому Лубенської міської ради.

Необхідно зазначити, що літописне «місто» Лубен згадується у «Повчанні» Володимиром Мономаха під час опису подій 1107 р., а також у статтях під 1107 р. Лаврентіївського й Іпатіївського списків «Повісті минулих літ». Літописну назву «граду» «Лубѣно» (Лубен) дослідники, вслід за О. С. Стрижаком, сприймають як «крите лубом» або гонтом, припускаючи, що вона походить від найменування сіве-

рянського поселення на підвищенні, що дало ім'я невеличкій річечці край його підшови (Луб'янка).

У люстрації Канівського замку 1552 р. всі навколишні угіддя іменуються «земля Лубни», а за грамотою Сигізмунда III Вази від 16 січня 1591 р. Олександр Вишневецькому була дозволена побудова замку Олександра на «врочищі Любне». Тим не менше, О. М. Лазаревський вважав, що «місто» Олександров було споруджене на давньоруському городищі.

З часом, ототожнення літописного «граду» з Верхнім Валом укорінилося. З'явилися подання місцевих краєзнавців у випусках «Української радянської енциклопедії» із зазначенням місця знаходження фортеці на Верхньому Валі, спорудженої буцімто Володимиром Святославичем. Цей прецедент був доповнений матеріалами розкопок 1981–1982 рр. і, таким чином, Лубни 1988 р. відзначили своє тисячоліття.

На сьогодні, за результатами розкопок О. В. Сухобокова, деякі дослідники висловлюють певні сумніви щодо тисячолітньої історії міста й справедливості його локалізації. Ю. Ю. Моргунов вважає, що «важко відшукати внаслідок невеликих розкопок на величезному підвищенні Верхнього Валі давньоруське городище». Невеликі дослідження сповна не заповнили майже сторічну лауну між роменським і давньоруським періодами життя на поселенні і тільки підтвердили відсутність спадковості між роменським та давньоруським населенням Верхнього Валі. Поки що вся відома у Лубнах давньоруська кераміка чітко відображає лише літописну дату першої згадки про населений пункт. Наявність під насипом валу роменської напівземлянки з уламками скляних браслетів у заповненні та відсутність інших підстав для датування вказує на двозначність твердження про те, що місто могло виникнути наприкінці X ст., ставить під сумнів існування валу укріплення роменської культури та й самого городища переддержавного періоду. Заперечення з цього приводу викликає і відсутність біля Верхнього Валі твердого броду, про який сповіщають джерела.

Ю. Ю. Моргунов вбачає за місце розташування літописного Лубна територію Мгарського монастиря, де Раїною Могилянкою була закладена обитель на місці битви з «нечестивими» половцями. Навпроти знаходився найближчий до сучасних Лубен твердий брід через Сулу. За рікою дорога продовжувалася через заплавні болота і піщану косу, що впиралася у лівий корінний берег. Ця дорога функціонувала майже до середини XIX ст. На думку дослідника, мгарський варіант розташування давньоруської фортеці особливо цікавий тим, що в цьому випадку виникає тотожність ситуації 1107 р., коли половці перед нападом знаходилися на лівому березі біля Лубе-

ну, а князі «бродишася через Сулу и кликнула по них. Половци же ужасошася, от страха не возмогоша ни стяга поставити, побегоша хваташе кони, а друзии пеши побегоша».

Та все ж, наявні історичні дані й результати обстежень упевнюють у фактично визнаній локалізації літописного «граду» на місці Лубен, наявності на Верхньому Валі значного роменсько-давньоруського комплексу пам'яток, життя на якому було започатковане ще у віддалені часи енеоліту — бронзового і раннього залізного віків, а також продовжувалося, зберігаючи стару назву і за козацької доби. За давньоруської епохи літописний Лубен знаходився на торованому шляху до половецького степу і був центром значної та добре укріпленої ділянки оборони проти половців. За козацької доби місто, розташоване на старих давньоруських укріпленнях і селищах-посадах, виявилось одним з найбільших полкових центрів на Лівобережжі Дніпра. Його історія тісно пов'язана з козацько-селянськими війнами 1637–1638 рр. під проводом П. Павлюка, К. Скидана та Я. Остриниці, коли повсталі взяли Лубни штурмом, а також визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., внаслідок якої з-під Лубен з польсько-шляхетськими військами втік сам князь Ієремія (Михайло) Вишневецький.

Колекції з розвідок Г. С. Кир'якова, Ф. І. Камінського, О. А. Лавренка зберігалися з-поміж предметів Лубенського музею К. М. Скаржинської і частково представлені у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, збори М. Д. Ренського — у Лохвицькому краєзнавчому музеї, знахідки І. Я. Плєскача, І. І. Горенка, окремі Ф. Б. Копилова — у наукових фондах Інституту археології НАН України, І. І. Ляпушкіна — у Державному Ермітажі, матеріали розкопок М. В. Кузнецова — втрачені, кілька з них потрапили до колекції Національного музею історії України, розкопок О. В. Сухобокова — в Лубенському краєзнавчому музеї.

За рішенням Полтавського облвиконкому № 247 від 23.04.1982 р. комплекс визнаний пам'яткою археології місцевого значення. За історико-архітектурним опорним планом м. Лубни весь останець Верхнього Валу визначений територією *пам'ятки археології місцевого значення*, а межі посадів — переважно як *зони охорони археологічних культурних нашарувань*. Предметом охорони комплексу є збереження стародавніх культурних нашарувань епох енеоліту — бронзового віку, скіфського часу, роменської культури, укріплень та відкладень літописного «граду» Лубно давньоруської доби, решток укріплень й нашарувань полкової фортеці міста Лубни, унікального куточка історичного ландшафту Посулля та більше ніж тисячолітнього міста на Сулі. Верхній Вал, по-праву, посідає ключове місце, як туристич-

ний об'єкт, і потребує створення малих меморіальних зон і місць музеєфікації археологічних комплексів з цією метою. Стан збереження культурних нашарувань Верхнього Валу, не дивлячись на забудову, ближче до задовільного, нашарувань в ур. Олійниця та Кулябки — аналогічний, нагірного посаду та решток укріплень городища і фортеці — незадовільний.

Отримані результати обстежень Верхнього Валу восени 2015 і взимку 2016 рр. склали основу для укладання пам'яткоохоронної облікової документації на визначний археологічний комплекс.

Джерела та література

Архівні матеріали

Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губенського земства / Укл. Зарецький І. А., Щербаківський В. М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906—1912 // Фонди ПКМВК. — Інв. книги. — Т. І. — Арк. 18—32 та ін. — №№ 383, 386, 387, 390, 393 та ін.

Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Под ред. В. Б. Антоновича, сост. А. П. Зосимович. — Лубни, 1892 // ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 2. — 125 арк.

Копилов Ф. Б. Відчит про розвідку археологічних пам'ятників середнього Посулля, від Лохвиці до м. Горошина в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. / Копилов Ф. Б.; АН УРСР, Ін-т археол. // НА ІА НАНУ. — 1945/8. — Ф. е. — № 507. — 29 арк.

Сухобоков О. В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979-1981 гг. / Сухобоков О. В. и др.; АН УССР, Ін-т археол. // НА ІА НАНУ. — 1982/2. — Ф. е. — № 9906. — 100 арк.

Сухобоков О.В. и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982-1983 гг. / Сухобоков О. В. и др.; АН УССР, Ін-т археол. // НА ІА НАНУ. — 1982-1983/38. — Ф. е. — № 20903. — 68 арк.

Історико-архітектурний опорний план міста Лубни Полтавської області / ДП ДПІ «Міськбудпроект», м. Полтава, 2012. — Полтава, 2012. — Пояснювальна записка. — Арк. 2-4. — Карта іст. ареалів М 1: 5 000 см.

Мироненко К. М. Звіт про обстеження пам'яток археології території міста Лубни Полтавської обл. у 2015 р. / Мироненко К. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2015/нов. надх.; НА ЦОПДА. — Ф. е. — Спр. 770. — 83 арк.

Картографічні матеріали

План малороссийскому Лубенскому полковому городу. 1748 года / Сост. инж.-прапорщ. А. И. Ригельман // ЦДВІА РФ. — Фотокопія.

План города Лубен с описанием в оном всех находящихся дворам, хатам и пустым местам... [3-я чв. XVIII ст.] // ЦДВІА РФ. — Фотокопія.

План уездного города Лубен с показанием главнейших публичных стоений. 1787 г. // Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст. / АН УРСР, Археогр. коміс. та ін.; [відп. ред. Сохань П. С.] — К.: Наукова думка, 1989. — С. 216.

План г. Лубны, составл. Полтавским земством. 1900 год / Выполн. по мат-лам Полтав. отдела архитектуры. — Лубны, 1900 // Приватна збірка О. В. Сидоренка. М-42-62-А-в. — М 1: 25 000. — Сост. 1953 г. — ГУГК при СМ СССР. — 6.Х.69 г.

М-36-79-А-а. — Засулье. — М 1: 25 000. — Сост. местн. на 1987 г. — ГУГК при СМ СССР. — Изд. 1991 г.

Література

- Астряб М. Г.** Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь / М. Г. Астряб // Тр. ПУАК. — Полтава, 1915. — Вып. 13. — С. 33–82.
- Акты Юго-Западной России, издаваемые Комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной России. — К.: Университет. тип., 1887. — Ч. II. — Т. I. — С. 102.
- Білий П. Х.** Лубни / П. Х. Білий // Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С. 562–582.
- Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев. — М.: тип. Т-ва Скор. А. А. Левенсон, 1901. — Вып. 1. — 39 с., 2 табл.
- Ванцак Б. С.** Лубни: Путівник / Б. С. Ванцак. — Харків: Прапор, 1988. — 136 с.
- Ванцак Б. С.** Рідний край: навч. посібник з історії Лубенщини / Ванцак Б. С., Козюра В. М. — Лубни: Лубенщина, 1993. — 104 с.
- Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др.; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.
- Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / Ф. И. Каминского // Тр. III Археол. съезда. — К., 1878. — Т. I. — С. 147–152.
- Карпов Б. Г.** Формы поверхности и строение земной коры в пределах Малороссии / Б. Г. Карпов // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей; [под ред. Семёнова В. П.]. — СПб.: изд. Девриена А. Ф., 1903. — Т. 7: Малороссия. — С. 1–19, 24.
- Копилов Ф.** Посульська експедиція 1945-1946 рр. / Федір Копилов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 246–253.
- Кузнецов М.** Розвідувальні розкопки в Лубнах / М. Кузнецов // Археологія. — К., 1948. — Т. 2. — С. 145–151.
- Коринный Н. Н.** Переяславская земля. X — первая половина XIII века / Н. Н. Коринный; НАНУ, Ин-т истор. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.
- Кропоткин В. В.** Клады византийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. Е 4-4. — 64 с.
- Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г 4-4. — 136 с., 14 табл.
- Кулатова И. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. обл. орг. УООПИК; ЛКМ. — Лубны, 1988. — С. 7–8.
- Кулатова І. М.** Старожитності козацької доби на Полтавщині / І. М. Кулатова // КСП: зб. наук. пр. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 6–16.
- Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И. И. Артеменко]. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.

Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. / А. М. Лазаревский // Чтения в Истор. общ-ве Нестора Летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — Отд. II. — С. 34–203.

Лазаревский А. М. Лубенщина и князья Вишневецкие / А. М. Лазаревский // Киев. старина. — К., 1896. — Т. 52. — Янв. — № 1. — С. 111–126; № 2. — Февр. — С. 215–228.

Лубни: Буклет (Исторична довідка для гостей міста, які прибули на освячення місяця, де буде насипано Курган Скорботи) / Авт. Ванцак Б. С. — Лубни, 1990. — 4 с.

Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947–1948 рр. / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. — К., 1952. — Т. 3. — С. 285–306.

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с. — С. 363, 364. — № 255.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.): Археологические очерки / И. И. Ляпушкин // МИА. — Л.: Наука, 1968. — № 152. — 192 с.

Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404–457.

Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / Василий Ляскоронский. — Изд. 2-е. — К.: тип. Гирича Н. А., 1903. — 422, III с., карта.

Малик В. К. К вопросу о происхождении топонима «Лубны» / В. К. Малик, Б. С. Ванцак // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. обл. орг. УООПИК; ЛКМ. — Лубны, 1988. — С. 9–11.

Морачевский В. В. Пути, примыкающие к Киеву, и линии северной части области / В. В. Морачевский, Б. Г. Карпов, И. М. Малышева // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей; [под ред. Семёнова В. П.]. — СПб.: изд. Девриена А. Ф., 1903. — Т. 7: Малороссія. — С. 318–463.

Моргунов Ю. Ю. Лубенский участок Посульської границы в XI – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. обл. орг. УООПИК; ЛКМ. — Лубны, 1988. — С. 9–11. — Рис. на С. 3 обл.

Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов; ИА РАН; Курск. обл. гос. муз. археол. — Курск, 1996. — 159 с.

Моргунов Ю. Ю. Летописный город Снепород и его округа. X – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол. — СПб.: Филолог. факультет, 2012. — 252 с.

Николайчик Ф. Д. Исследования по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Д. Николайчик // Чтения в Истор. общ-ве Нестора Летописца. — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. II и III. — Отд. III. — С. 84–90, 91–192.

Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / АН УРСР, Археогр. коміс. та ін.; [відп. ред. Сохань П. С.] — К.: Наукова думка, 1989. — 390, 2 с.

Оппоков Е. В. Речные долины Полтавской губернии / Е. В. Оппоков. — СПб.: тип. Т-ва Худож. печати, 1905. — Часть 2-я. — 475 с.

- Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — С. 250, 282.
- Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 258.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. Кудрицького А. В.]. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с. — С. 474–475, 478, 492.
- Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти. — С. 68–69.
- Сидоренко О. В.** Темісіс Варди Філіпіка з Лубен / Сидоренко О. В., Шалобудов В. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 3 обкл.
- Супруненко О. Б.** Ф. І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С. 69–75.
- Супруненко О. Б.** Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: мат-ли польового істор.-археол. семінару (серпень 1993 р.; с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми, 1993. — С. 59–61.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. П. П. Толочко]. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны / О. В. Сухобоков // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. обл. орг. УООПИК; ЛКМ. — Лубны, 1988. — С. 3–5.
- Сухобоков О. В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков; НАНУ, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1992. — 216 с.
- Українська радянська енциклопедія. — К.: УРЕ, 1962. — Т. 8. — С. 230.
- Украинская советская энциклопедия. — К.: УСЭ, 1981. — Т. 6. — С. 156.
- Шмыткина Н.** Раскопки близ г. Лубен Полтавской губ. летом 1912 г. / Н. Шмыткина // Древности: Тр. МАО. — М., 1914. — Т. XXIV. — С. 318–322.

В. В. Шерстюк, О. О. Прядко
(м.м. Полтава, Переяслав-Хмельницький)

ЧУТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА СУЛІ

Публікуються й аналізуються результати польових обстежень останніх років Чутівського археологічного комплексу давньоруської доби. Наводиться новий план пам'ятки, реконструкція розміщення посадських укріплень, характеризуються матеріальні знахідки тощо.

Ключові слова: давньоруський час, Нижнє Посулля, Чутівка, городище.

Ф. І. Камінський був одним із зачинателів археологічної науки, української загалом і полтавської зокрема, піонером досліджень Посульських старожитностей, відомим музейником і збирачем. Об'єктами його польових розшуків ставали пам'ятки й старожитності як епох першовитоків історії людства, так і наступних періодів його еволюції, аж до киеворуської доби. Справу Федора Івановича у напрямку вивчення давніх городищ Посулля особливо плідно продовжив його учень і послідовник, знаний дослідник давніх укріплень Лівобережжя, В. Г. Ляскоронський, до доробків якого і належать перші описи багатьох стародавніх городищ окресленого регіону, зокрема, Чутівського.

Зазначена пам'ятка розміщена на південній околиці с. Чутівка однойменної сільської ради Оржицького району на Полтавщині. Невелика частина комплексу знаходиться у межах населеного пункту (селище І), більшість же її площі простягається на південь від південної окраїни села, край схилу корінної тераси правого берега р. Сула, нижче впадіння до останньої струмка Іржавець (рис. 1).

Чутівське городище¹ має досить представницьку історію свого дослідження. Можливо, найдавніші згадки про рештки цих укріплень («шанці між селами Чутівкою і Плеховим») містяться в «Географічному описі Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.» (*Описи 1989*, с. 78). Окремі відомості про рештки городища знаходимо серед зведених М. О. Макаренком даних анкетування другої половини

¹ В публікації під назвою «Чутівське городище» розуміється комплекс пам'яток давньоруської доби, пов'язаних між собою територіально і хронологічно, у складі дитинця, укріпленого посаду, відкритих селищ-сателітів, могильника, також ділянки Посульського Змійового валу в межах означених об'єктів.

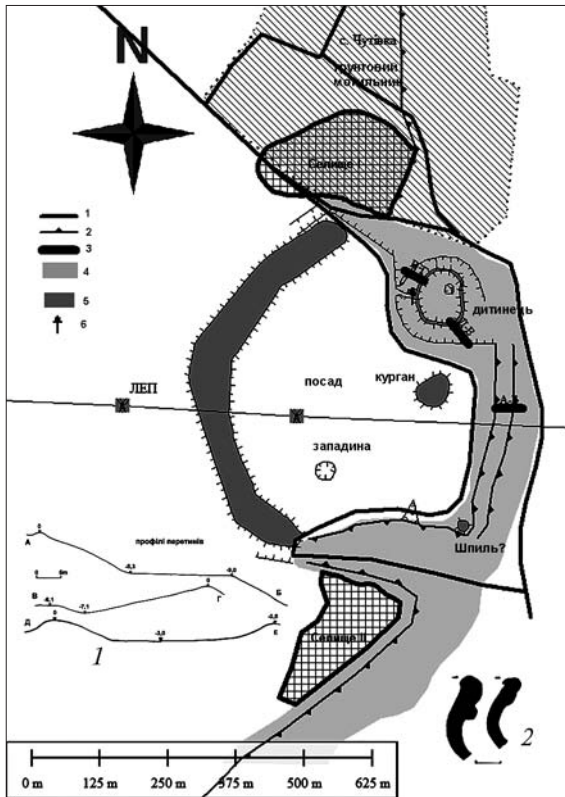

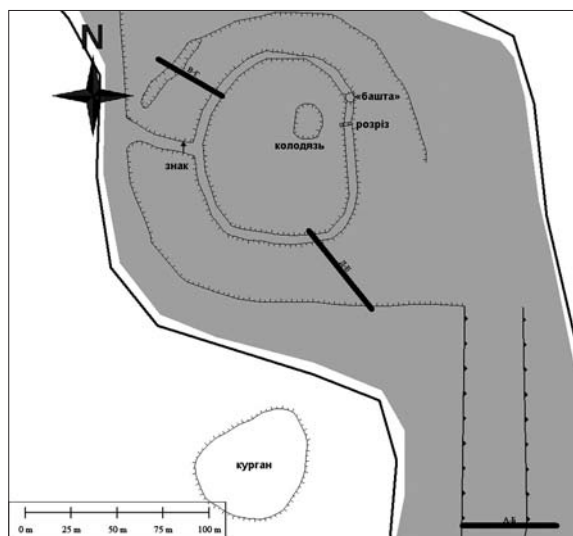
Рис. 2.
Чутівське городище. План.
1 – профілі перетинів;
2 – кераміка з селища П.
Умовні позначення:
1 – ґрунтові дороги; 2 – ділянки Змійового валу;
3 – місця зйомок перетинів укріплення; 4 – лісові масиви; 5 – насипи (вали, кургани); 6 – охоронний знак.

35: 1). Останні розвідки на території та в окрузі пам'ятки проведені авторами 2012 р. (О. О. Прядко) і 2014 р. з метою інвентаризації комплексу (В. В. Шерстюк). Результати цих обстежень і лягли в основу публікації.

Комплекс складається з решток дитинця, укріпленого посаду і двох відкритих селищ, загальною площею бл. 13,23 га. Сюди не враховані збережені ділянки Посульського Змійового валу вздовж смуги протяжності цих об'єктів (рис. 2).

Дитинець розміщений на мису над краєм схилу корінної тераси правого берега р. Сула, має підквадратні з округленими кутами обриси та сучасну площу разом із валом бл. 0,376 га (максимальна довжина та ширина, відповідно, 65 (по осі північ – південь) × 55 (захід – схід) м по гребню валу). Площа майданчика всередині валів – 0,26 га, разом із рештками оборонних споруд (валом, ровами, ескарпом) – 0,83 га.

Рис. 3.
Чутівське
городище.
Детальний план
дитинця.

Сліди укріплень дитинця досить добре збереглися по всьому периметру. З південного боку вал має невелику сучасну висоту (до 0,30–0,80 м), найвищий він у північній, а особливо – північно-східній частинах. Тут є своєрідне баштоподібне підвищення, з відносною висотою 3,5 м, південніше якого простежуються сліди перетину валу, здійсненого Ю. Ю. Моргуновим у 1980 р. Західніше «башти» наявний ще один незначний розрив (чи звуження) валу (рис. 3).

Певні, дещо складніші, деталі укріплень на окремих ділянках оборонних споруд дитинця відзначав на плані і в описі В. Г. Ляскоронський (*Ляскоронский 1901, с. 416–417*): окремі їх деталі (невеликий розрив-звуження на півночі, баштоподібне підвищення зі сходу) помітні й зараз. Можливо, інші, описані В. Г. Ляскоронським деталі, є ні чим іншим, як згадуваними М. О. Макаренком численними скарбошукацькими перекопами (*Макаренко 1917, с. 33*). Перекопи культурного шару на дитинці відзначав й І. І. Ляпушкін (*Ляпушкин 1948, арк. 84*). Наразі вони непомітні в заростях чагарників чи заплили.

Майданчик дитинця поріс деревами і чагарниками, але у північно-східній його частині (біля підвищення) помітний просів, діаметром 12 м, що, швидше за все, є рештками фортечного колодязя. Цікаво, що навіть місцеве населення цілком достовірно пов'язувало цей об'єкт із залишками колодязя. За переказами, у ньому, трохи вище рівня води, знаходився підземний хід, що тягся до Сули попід Пасічною дорогою, до ур. Сечава (*Посухов 2003, с. 10*). Щоправда,

важко уявити, що підземний хід давньоруського часу (навіть при його наявності), зберігся до нашої доби. Вірогідно, до переказу було перенесено подібні факти, відомі на інших об'єктах (можливо, козацької епохи), «обрамлені» місцевими мікротопонімами. Та сам факт виразного розуміння місцевим населенням зазначеної заглибини, як колодзя, заслуговує на увагу.

З північного та східного боків рів відсутній; його тут сповна замінює ескарпований крутосхил, влаштований на місці колишнього проходження ділянки Змійового валу. З північного заходу рів має коротку протяжність (бл. 20 м) (рис. 2: 1 В-Г), невелику глибину і ширину, підтримку в плані форму, впадаючи у вищеописане ескарповане урвище. А от з півдня рів добре виражений: він розпочинається безпосередньо від в'їзду до дитинця, оминає укріплення з півдня і потім також плавно спадає в яр до долини Сули. Форма цієї ділянки рову — коритоподібна, ширина основи — бл. 29 м. Сучасний перепад висот від дна рову та верхівки валу складає 3,0 м, від верхівки яру з протилежного боку — 2,20 м (рис. 2: 1 Д-Е). Така форма (і перш за все, ширина рову) може певною мірою вказувати на наявність тут в'їзду з посульської долини, щоправда, останнє видається малоімовірним, зважаючи на більш сприятливі можливості влаштування дороги по двох ярах, що обрамлюють комплекс з північного та південного країв.

В'їзд до дитинця добре простежується у західній його частині, він «увінчаний» знаком пам'ятки археології старого зразка, та переходить до території укріпленого посаду.

Культурний шар дитинця, потужністю бл. 0,90 м, містить матеріали XI—XIII ст. Перетин валу 1980 р. показав, що замкові стіни були зведені поверх раннього культурного шару на рубежі XI—XII ст. Тут же простежені сліди двох пожеж і наступних реконструкцій укріплень (Моргунов 1996, с. 107–108; 2009, с. 217).

На південь і захід від дитинця розміщений *укріплений посад* городища (рис. 2). Тривалий час комплекс фігурував у джерелах та літературі лише у складі дитинця і неукріпленого селища. Вперше про можливість наявності тут посадських укріплень зазначав Ю. Ю. Моргунов за результатами аналізу аерофотознімків (Моргунов 1996, с. 107; 2009, с. 217). У 2014 р. за сприятливих природних умов (зорана і незасаджена поверхня), із залученням кількох сучасних аеро-космознімків, вдалося зафіксувати в натурі рештки укріплень посаду.

Майже вся його територія розорується, лише східна периферія, понад краєм урвища, залісна. Зі сходу та південного сходу посад захищений ескарпованою ділянкою змійового валу, що продовжується, як вказувалося вище, і далі на північ, а також на південь.

Вал помітний слабко, але на всій смузі, з відносною висотою до 0,40 м, протяжністю у майже меридіональному напрямку до 0,23 км.

Рештки укріплень мають типову і для інших територій двочасну форму: на вершині зберігся добре помітний вал, нижче доволі різке урвище ескарпу, рів, та ще один ескарп-підрізка (рис. 2: *1 А-Б*). У південному секторі цієї смуги Змійового валу зберігся курганоподібний насип, що може бути частиною додаткових укріплень посаду городища, на зразок башти над давнім шляхом. Можливо, саме це підвищення у місцевого населення має назву «Шпиль» (див. далі) (рис. 2). З півдня та півночі він обмежений урвищами ярів, по яким і наразі пролягають ґрунтові шляхи.

З боку плато посад, безперечно, мав додаткові укріплення у вигляді дерево-земляної стіни, вираженої валом і ровом. Останні на сьогодні значною мірою знищені та розрівняні багатолітньою оранкою. Рештки валу (рів простежується надзвичайно слабко і лише на вході до ярів) у вигляді дуже розтягнутого підвищення, що має незначну висоту з боку посаду і доволі добре помітний з плато й у перетині. Також вал вирізняється вмістом суглинку на зораній поверхні. На захід від валу слідів поширення культурних решток майже не простежується (що опосередковано свідчить про точність його фіксації).

Загальна площа укріпленого посаду (з ділянкою розораних посадських укріплень, але без ескарпів Змійового валу на схилі корінного берега) встановлюється у межах бл. 9,9 га.

Культурний шар цієї частини городища потужністю 0,6 м містить кераміку епохи бронзи і давньоруського часу, починаючи з рубежу X–XI ст. і до середини XIII ст. Аналіз підйомних матеріалів з території посаду дозволив Ю. Ю. Моргунову виділити кілька етапів заселення цієї території в різні періоди існування пам'ятки. Так, кераміка рубежу X–XI ст. має поширення на площі 5 га у вигляді напівкільця, шириною до 130 м навколо мису, що був захищений змієвим валом. Упродовж XI ст. площа селища зменшилася, а на рубежі XI–XII ст. навколо новозведеної фортеці фіксується невелике поселення площею бл. 2 га. До першої половини XII ст., із розростанням, останнє вже перекрило нашарування рубежу XI–XII ст., а з продовженням росту до другої половини – кінця XII ст. — досягло межі валу посадських укріплень (*Моргунов 1996, с. 108; 2009, с. 217–219, рис. 100*).

Цікаво, що зафіксований нами контур валу і рову охоплює дещо більшу площу, ніж на реконструкції території посаду середини XII ст. (*Моргунов 2009, с. 218–219, рис. 100: 4*). Можливо, на різних етапах розвитку городища тут існували інші оборонні споруди. Пошук та фіксація останніх, співвіднесення варіантів реконструкцій — є справою майбутніх досліджень.

Південний кінець валу і рову посаду «вливається» у витік яру, що, безсумнівно, був продовженням рову укріпленого посаду. Теж саме

можна відмітити й для північного краю. Ширина решток зафіксованих, розтягнутих оранкою посадських укріплень становить 36–50 м.

На посаді встановлена опора лінії електромереж, що пролягає тут по вісі схід – захід, південніше опори є западина. Невелика синкліналь простежується і в південній частині посаду, вливаючись у описаний вище яр (рис. 2).

На південь від дитинця в межах укріпленого селища зберігся насип висотою 1,20 м, діаметром 34 × 42 м. Останній, хоч і трохи витягнутий, але в цілому, за формою, схожий на класичний. На одній з топографічних карт 1930-х рр. на цій місцевості показаний курган зі власною назвою «Могила Городище» (*М-36-78-Б 1931*). Та, як здається, з його місця розташування та за певними іншими аналогіями, ця назва відноситься не до описаного вище кургану, а власне до дитинця городища.

Кургани у межах укріплень давньоруської доби не є характерним явищем (хоча притаманні подекуди городищам скіфської доби). Тому його розташування на посаді видається хоча і випадковим, але зрозумілим, зважаючи на велику кількість надсхилових курганних могильників у Посуллі (напр., див. нижче).

З території городища походить чимало знахідок, опублікованих у наукових виданнях, серед яких, зокрема, уламки посуду давньоруської доби, місцевого та імпортного амфорного, цілі й фрагменти залізних знарядь, побутових речей, деталей озброєння і вузди (пряслиця, кресало, стремено, сокира, астрагали тощо), прикрас, сліди ремісничої діяльності (шматки овруцького шиферу, лячка). Цікавим є уламок кримської амфори з давньоруським написом на ній (*Памятники 1985, с. 40, № 237; Медынцева 1986*).

Унаслідок того, що територія посаду знаходиться в зоні інтенсивного розорювання (до того ж, на розпайованій території!), за межами населених пунктів (подалі від зайвого людського ока), вона постійно є об'єктом для нелегального металопошуку. За неперевереними, але отриманими з надійних джерел даними, з території городища внаслідок подібних зборів, походить невеликий скарб срібників, у складі 7 «спаяних» монет. Останні осіли у приватній колекції.

Можливо, саме частина цього скарбу була нещодавно опублікована як два срібники з с. Чутівка Оржицького району (*Рублев 2016, с. 159, 325*). Обидва знайдені не пізніше 2006 р. Перший з них — Володимира Святославича, обрізаний, у верхній частині тріщина від перегину (*Рублев 2016, тун II. в. 2.1.1.9.2*) (рис. 6: 1). Другий — Святополка Володимировича. Його вага — 1,46 г, діаметр 26 мм, трохи зігнутий (*Рублев 2016, тун I. с. 1.1.3.2*) (рис. 6: 2).

Наразі це — один з небагатьох зафіксованих випадків знахідок давньоруських срібників у Нижньому Посуллі, і, здається, є най-

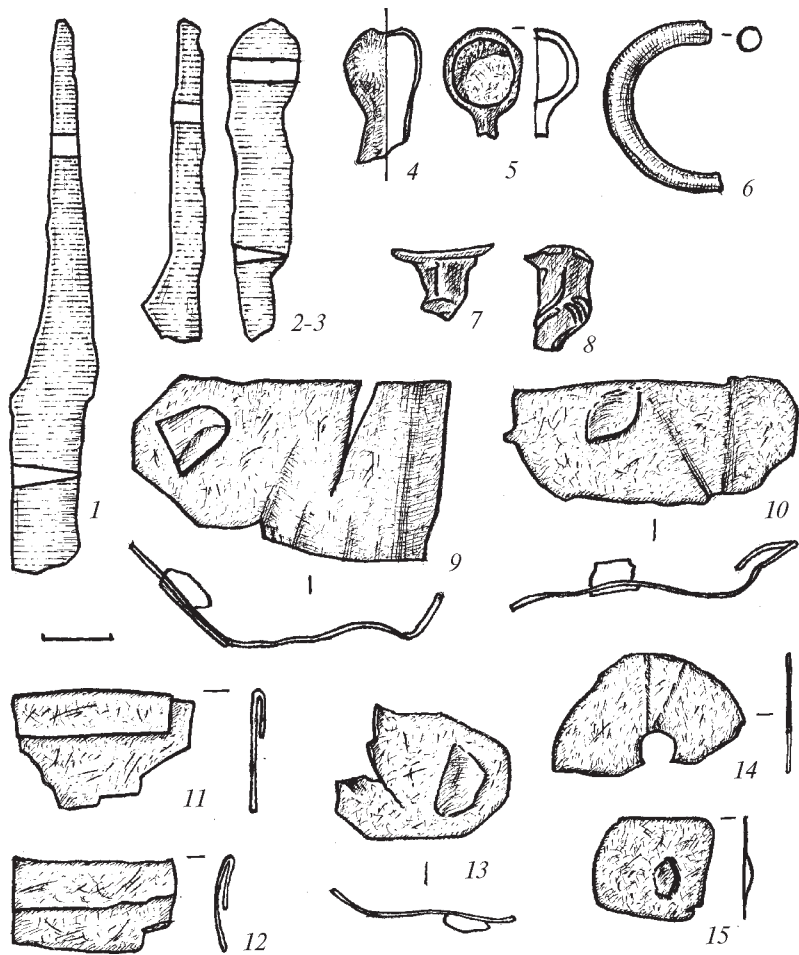

Рис. 4. Індивідуальні знахідки з посаду городища.
 1–3 – залізо; 4–6 – бронза; 7–15 – мідь.

більш південним (південно-східним) пунктом їх виявлення. Зазначений факт може свідчити про вагомую роль городища в системі давньоруських міст Посулля.

Невелику добірку давньоруської металопластики вдалося підібрати тут у 2012 р.; остання виявилася непотрібною одному з нелегальних «копачів». У її складі — предмети побуту, деталі одягу та прикраси.

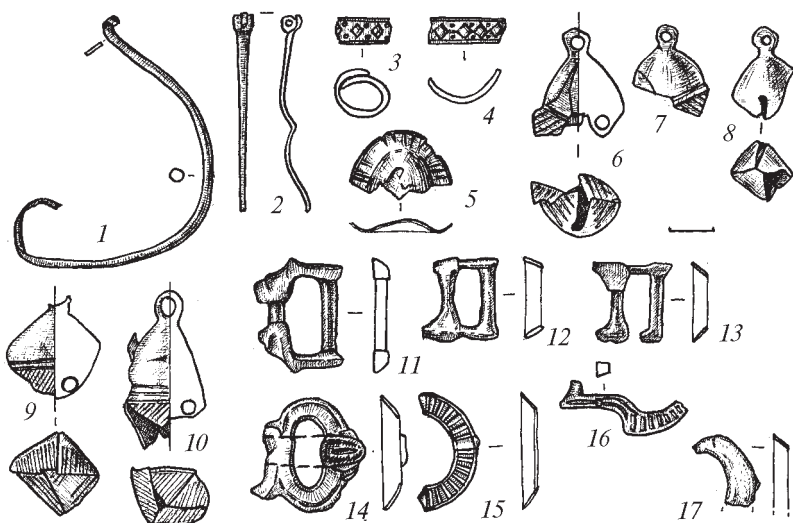

Рис. 5. Прикраси і деталі одягу з посаду. *Бронза*.

У ній представлені кілька залізних ножів (рис. 4: 1–3), бронзове кільце (рис. 4: 6), два уламки незрозумілого походження (рис. 4: 4–5) та велика кількість (понад 30) різних розмірів і форм деталей мідного посуду (рис. 4: 7–15). Останні мають загнуті верхні краї, отвори із заклепками і без них; кілька заклепок знайдено окремо.

Зважаючи на відсутність на території городища матеріалів інших епох (перш за все, козацької), можемо стверджувати про досить широке розповсюдження у давньоруський час (принаймні, на цій ділянці) клепаного мідного посуду. Останнє є досить цікавим і важливим фактом, зважаючи на те, що у багатьох випадках подібні маловиразні матеріали або ж взагалі не фіксуються, або ж відносяться до козацької доби (особливо, коли розкопки ведуться на різночасових пам'ятках).

У складі представленої колекції 17 прикрас і деталей одягу давньоруського часу з кольорових металів.

1. Браслет бронзовий загнутокінцевий (рис. 5: 1), виготовлений з кованого круглого дроту. Кінці браслету розплескани і загнуті у спіраль. За аналогічними знахідками, датується XI – початком XII ст. (*Седова 1981, с. 94, рис. 34: 2*).

Такі браслети носили жінки. Судячи з курганных матеріалів, носилися вони як на правій, так і на лівій руках, іноді на обох відразу, причому по кілька прикрас.

Рис. 6. Чутівка, с. Срібники. За: Рублев 2016.

2. Язичок фібули бронзовий (рис. 5: 2). Від якого типу фібули він походить, визначити складно. Останні використовувалися як застібки до одягу, ними користувались як чоловіки, так і жінки, застібаючи верхній та нижній одяг.

3. Фрагменти перстнів пластинчастого типу (рис. 2: 3–4). Викотвлені з олов'яно-свинцевого—? сплаву. Прикрашені випуклим геометричним орнаментом: ряд ромбів, між якими подвійні крапки. Один з уламків дещо зігнутий у кільце. Зворотний бік гладкий. За подібним типом орнаменту датуються 70–90 рр. XI ст. (Седова 1981, с. 130, рис. 49: 1).

Перстні, як і браслети, були найбільш поширеними прикрасами за давньоруської доби. Виходячи з матеріалів розкопок курганів, останні були переважно жіночими прикрасами, хоча носили їх, як чоловіки, так і діти.

4. Уламок бронзової накладки чи підвіски (рис. 5: 5) овальної форми, краї якої орнаментовані короткими лініями. Подібні використовувалися як прикраси одягу для жінок і чоловіків. Нашивались на комірці, манжети, краї одягу. До XIV ст. мода на металеві накладки зникає (Седова 1981, с. 153, рис. 1: 12).

5. Гудзики-дзвіночки (бубонці) бронзові (рис. 5: 6–10), грушоподібної форми з хрестоподібним прорізом. Окрім одного, нижні частини («пелюстки») цих бубонців вкриті орнаментальними мотивами у вигляді двох-трьох горизонтальних ліній зі скошеними насічками нижче. Розміри коливаються від $3,3 \times 1,7$ до $2,1 \times 1,4$ см. У верхній частині мають (чи мали) вушко для кріплення на одязі. В середині у трьох з п'яти збереглися круглі кульки (у двох могли бути також наявні, але втрачені після відламування «пелюсток»), за допомогою яких під час руху вони видавали шумливий звук. Використовували їх у вигляді гудзиків чи привісок до одягу. За аналогічними знахідками, датуються від середини X – до середини XII ст. (Седова 1981, с. 156, рис. 62: 1–5). Подібний гудзик-дзвіночок походить з ґрунтового могильника Чутівського комплексу (Моргунов 1980, арк. 25; рис. 60; 1996, рис. 34: 13).

6. Пряжки бронзові (рис. 5: 11–17). Входили до складу поясного набору основного чоловічого одягу. Два фрагменти пряжок належать одному різновиду, які мають овальну форму рамки, з «лілієподібним» закінченням і трапецієподібним перехідником до ремня. На одній збереглися окисли від залізного язичка (рис. 5: 11, 14). Датуються першою чвертю XI – 70-90-ми рр. XII ст. (Седова 1981, с. 144, рис. 56: 1–2).

Є ще два фрагменти пряжок з прямокутним перехідником до ремня і прямокутною рамкою (рис. 5: 11, 14) першої чверті XI ст. (Седова 1981, с. 144, рис. 56: 3).

Наступні два уламки належать до типу пряжок з овально-загостреною на кінці рамкою, що переходить у прямокутну основу. Ліроподібна частина цих пряжок орнаментована насічками (рис. 5: 15–16). Датуються вони кінцем XI – кінцем XII ст. (Седова 1981, с. 144, рис. 56: 5).

В околицях городища наявні два неукріплені селища (рис. 2). З півночі розміщене *селище I*, відоме ще за попередніми розвідками. Південний його край обмежений ярмом, східний – урвищем берега річки та ділянкою укріплення Змійового валу, північний і західний – простягаються на плато. Північна межа поширення культурних решток тут встановлена орієнтовно, т. я. ця територія знаходиться в зоні забудови і ведення присадибного господарства. Орієнтовна площа – бл. 1,5 га, може бути збільшена у північний бік під час детальніших обстежень.

Селище II, виявлене 2014 р., розміщене на південь від посаду, також край схилу. Відкрите за знахідками на зораній поверхні кераміки давньоруського часу (рис. 2: 2) і великою концентрацією шматків глиняної обмазки. Площа встановлена точно, за фіксацією поширення культурних решток, і становить 1,0 га. Зі сходу селище обмежене тією ж ділянкою Змійового валу, з півдня – невеликою синкліналлю, з півночі – відділене від посаду ярмом. Глибина культурних нашарувань, встановлена шурфуванням, не перевищує меж орного шару. Насичення культурними рештками нижче середнього.

У 1951 р. за випадкових обставин було виявлено *грунтовий могильник* комплексу (його локалізація, за результатами опитування місцевого населення, була здійснена учасником Посульського розвідзагону, співробітником Лубенського краєзнавчого музею І. І. Горенком). Некрополь розміщується за 1 км на північ від городища (північніше селища I), на південній околиці Чутівки, по вул. Котляревського, в ур. Бессарабія, на пологому схилі правого берега Сули. Тут виявлені кілька зорієнтованих у широтному напрямку поховань XI–XIII ст., що супроводжувалися скроневидами кільцями, привісками, гудзиками-дзвіночками тощо (Моргунов 1980, арк. 25–26; рис. 60; 1996, с. 108; рис. 34: 12–16).

Цікаві відомості про курганний могильник біля Чутівки зібрав В. І. Посухов. Серед оповіданих ним переказів з легендарними мотивами простежуються деталі, пронизані певними моментами з можливим історичним підтекстом. Після передачі цієї землі у користування місцевим селянам почалося інтенсивне розорювання та руйнування рельєфних ознак укріплень і навколишніх курганів. «За Городищем, як спускатися в Петровське урочище, то гектарів з 10 були могили», де досить часто траплялися кістки похованих тут «велетнів». Від Шпиля [можливо, місцева назва вищеописаного баштоподібного підвищення на краю укріпленого посаду] до Мохначівського лісу [за 0,5–1,0 км від укріплення], по Валку [безперечно, місцева назва Змійового валу] їх курганів] знаходилася велика кількість. Окремі перекази засвідчують наявність тут надкурганних кам'яних «баб» (*Посухов 2003, с. 9, 10–11*).

Останнє місце локалізується на південь від городища, де на мапах сер. ХІХ ст. зафіксовано могильник щонайменше з 5-ти насипів (*Ряд ХХІV. Л. 11 [1857–1860]*), а на сьогодні обліковується 1 (курган 2 на околиці с. Чутівка) (*Звід 2015, с. 285*) (рис. 1). Називався він Пусті Могилки. Відносно цього топоніму, то тут, можливо, відображена власна назва майдану, розміщеного якраз неподалік межі Полтавської і Черкаської областей, у межах протяжності окресленого могильника. Друге урочище поряд з городищем — Песиголовецькі Могили, назва якого наштовхувала збирача переказів на думку про можливість пошуку на цьому місці нелокалізованого досі літописного міста «Песї кості» (*Посухов 2003, с. 11*).

Звісно, зазначені перекази не дають жодних підстав відносити цей курганний могильник до слов'яно-давньоруської доби, але є цікавим доповненням до можливості подальшого вивчення археологічних старожитностей околиць городища.

Таким чином, представлені нові результати обстежень Чутівського городища дозволяють по-новому поглянути на цей комплексний об'єкт, уточнити певні моменти, реконструювати окремі деталі його укріплень тощо і внести його до числа доволі значних (за загальною площею комплексу, характером знахідок і т. п.) пам'яток Посульського оборонного рубежу давньоруської доби.

Сподіваємося також, що публікація стане основою для нової паспортизації цієї пам'ятки і спонукатиме до подальших досліджень цікавого комплексу.

Джерела та література

Вітрик І. С. Городища нижньої течії р. Сули / І. С. Вітрик // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 90–97.

Городище в с. Чутівка: паспорт. Полтавська область, Оржицький р-н, Чутівська сільрада, с. Чутівка [укл. Юренко С. П., 20 лютого 1975 р.]. — 2, 2 арк.

Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район [упор., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. — 400 с.

- Копилов Ф.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 р. / Ф. Копилов // НА ІА НАНУ. — 1946/22. — Ф. е. — 43 арк.
- Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. / М. П. Кучера // НА ІА НАНУ. — Спр. 1979/24. — Ф. е. — 32, 11 арк.
- Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. / М. П. Кучера // НА ІА НАНУ. — 1987/12. — Ф. е. — 34 арк., 22 табл.
- Кучера М. П.** Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. — К. : ІА НАНУ, 1999. — 253 с.
- Ляпушкин И. И.** Отчет о работе Днепровской экспедиции ИИМК АН СССР 1948 г. / И. И. Ляпушкин // НА ІА НАНУ. — 1948/23. — Ф. е. — 96 арк.
- Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин / АН СССР, Ин-т археол. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. — 384 с. — (МИА. — № 104).
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археол. съезда в Киеве 1899 г.; [под ред. граф. П. Уваровой и С.С. Слуцкого]. — Т. I. — М. : тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. — С. 405–457.
- М-36-78-Б (Оржица). УССР. Харьковская область. М 1: 50 000. — Управл. воен. топографов РККА. 1931 г.
- Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. — Полтава, 1917. — 105, XIX с.
- Медынцева А. А.** Надпись на корчаге с Полтавщины: [XII–XIII вв.] / А. А. Медынцева, Ю. Ю. Моргунов // КСИА. — 1986. — Вып. 187. — С. 55–57.
- Милорадович В.** Степная Лубенщина / В. Милорадович // Киев. старина. — 1904. — Янв.-март. — С. 179–200, 348–382. — Апр.-июнь. — С. 36–72.
- Моргунов Ю. Ю.** Отчет о работе Посульской разведывательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. / Моргунов Ю. Ю. // НА ІА НАНУ. — 1980/65. — Ф. е. — 79 арк.
- Моргунов Ю. Ю.** Работы Посульской разведочной группы / Моргунов Ю. Ю. // АО 1980 г.: ежегодн. — М.: Наука, 1981. — С. 286–287.
- Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю. Ю.; Ин-т археол. РАН. — Курск, 1996. — 159 с.
- Моргунов Ю. Ю.** Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. — М. : Наука, 2009. — 304 с.
- Описи Київського намісництва 70-80-хх рр. XVII ст.: описово-статистичні джерела. — К.: Наукова думка, 1989. — 392 с.
- Падалка Л.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ.: (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — С. 153–214; 12 ил.
- Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки [ред. кол.: Оніпко М. Д. (отв. ред.), Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.]. — Полтава, 1985. — 56 с.
- Рублев А. И.** Монеты древнерусской чеканки. Конец X — начало XI вв. Каталог / А. И. Рублев. — М., 2016. — 430 с.
- Ряд XXIV. Лист 11. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Киевской и Полтавской / Гравир. кон. Чин. Иванов 7-й, 3 пред. и горн. Чин. Копьев; Врез. слова Чин. Чайский. [1857–1860].
- Седова М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова. — М.: Наука, 1981. — 195 с.

ДЕЯКІ ЕВОЛЮЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СКЕЛЕТУ¹

Публікуються результати порівняння існуючих у природі видів скелету. За рахунок цього доводиться висновок, що емаль зубів – споріднена тканина покріву безхребетних. Вона є більш давньою за походженням, ніж дентин, кістка та інші тверді тканини людського організму.

Ключові слова: емаль зуба, покривні тверді тканини безхребетних, Лубенський музей К. М. Скаржинської, кісткові залишки, окаменілощі.

Вступ. У колекціях музею К. М. Скаржинської, першим завідувачем якого був відомий лубенський археолог і музейник Ф. І. Камінський (1845–1891) (Федір Камінський 1992), були представлені антропологічні та палеоантропологічні матеріали з перших розкопок, які проводилися співробітниками закладу (Артем'єв 2002, с. 34–37), палеонтологічні матеріали з Лубенщини. Фундатори цих збірок добре розуміли велике значення подібних знахідок, спроможних відтворювати не тільки умови існування, побут давніх людей, а й розвиток початкових форм живої матерії від самих давніх часів історії нашої планети. Популяризація артефактів такого типу – кісткових залишків, окаменілощів тощо була для співробітників музею і його фундаторки справою їх натхненого життя (Супруненко 2000, с. 43, 83).

Навіть на сьогодні виникнення, становлення, розвиток та зміни твердих тканин живих істот ще остаточно не з'ясовані. Водночас вирішення цих питань дозволяє більш ретельно розглядати проблеми палеоантропологічної, одонтологічної, ряду історичних наук, котрі базуються на вивченні саме кісткової та жувальної систем, елементом яких є більш щільні тканини, що зберігаються на протязі значних періодів часу.

Актуальність дослідження. Розширення понять у галузі вивчення щільних тканин, уточнення й опанування нових даних за цією проблемою, є актуальними.

¹ Робота виконана на кафедрі терапевтичної стоматології ВДНЗУ «УМСА» за темою «Розробка нових підходів до діагностики, лікування та профілактики стоматологічних захворювань у пацієнтів із порушенням опорно-рухового апарату» (держ. реєстр. № 0112U004469).

Матеріали та методи. Матеріалами слугували існуючі доступні літературні джерела. Методом було вивчення, співставлення й узагальнення даних фахової літератури щодо періодів виникнення і змін структури щільних тканин живого організму.

Результати досліджень. У біологічних фундаментальних і морфологічних дослідженнях широко висвітлені питання філогенезу твердих тканин безхребетних, починаючи від перисарку гідроїдів і закінчуючи раковинами молюсків та плечоногих. У цих працях проаналізовано склад і будову твердих тканин безхребетних (*Беклемишев 1964; Иванова-Казас 1975; Скарлатто 1960*). Медична спеціальна і палеоантропологічна література освітлює гістогенез і будову твердих зубних тканин людини (*Быков 1996; Румянцев 1958; Фалин 1963*).

Співставляючи дані, які наведені у перерахованих вище працях (об'єднання яких переконливо рекомендують дослідники міждисциплінарних напрямків наук (*Мамонтов 1992; Шмальгаузен 1947; 1969*)), можна виділити загальні моменти і провести певні аналогії щодо покривних твердих тканин безхребетних і зубної емалі.

1. Емаль зуба і покривні тверді тканини безхребетних утворюються за допомогою епітеліальних тканин живих форм, тобто, існує спорідненість походження клітин емалевого органу і кутикули безхребетних.

Найперші зуби були розташовані ззовні тіла тварин, їх поверхня вкривалася шаром емалі (*Быстров 1957; Вилер 1966*). Емаль будували епітеліальні клітини шляхом мінералізації своєї протоплазми (*Варес 1993*).

Кинобласт або ектодерма утворювала зовнішній шар тіла, що обмежувало організм від зовнішнього середовища, несло на собі функції взаємодії з цим середовищем: а) захисну, б) миготливо-локомоторну, в) нервово-чутливу.

У зв'язку з первинними функціями кинобласту, як їх подальший розвиток, у вищих або спеціалізованих форм виникають нові функції: із захисної відокремлюється опорно-скелетна. Ці захисні утворення іноді не з'єднані органічно з тілом тварини і носять характер своєрідних будиночків. В інших випадках тварина залишалася міцно з'єднаною з виділеними захисними утвореннями, що перетворилися, таким чином, у частину тіла.

Перш за все, такими є перисарк гідроїдів, потім – скелети коралів і, нарешті, раковини молюсків та плечоногих (*Ковешников, Никитюк 1992*).

У сучасних багатоклітинних тварин поширені два різновиди шкірного епітелію: багат шаровий і кутикулярний, які виконують однакову бар'єрну функцію. Разом із тим, у ході філогенезу багат шарові шкірні епітелії стали зазвичай властивими хребетним твари-

нам, а кутикулярні – безхребетним. Єдиним винятком з цієї загальної закономірності у хребетних є плакоїдна луска хрящових риб, а у людини – проамелобласти емалевого органу зубів, що відносяться до кутикулярного епітелію (*Скрыпников, Гасюк, Непорада 2001, с. 11–16*).

2. Структурною одиницею емалі зуба і покривних твердих тканин безхребетних є кристали солей кальцію.

Органічної речовини в емалі дуже мало (2–4 %). Сольовий склад її дещо відрізняється від солей дентину: переважають фосфорнокислий кальцій (близько 84 %), вуглекислий кальцій (до 8 %), фтористий кальцій (близько 4%) і фосфорнокислий магній (понад 1 %) (*Кудрин 1968*). Емаль містить 95 % мінеральних речовин (переважно гідроксиапатиту, карбонатапатиту, фторапатиту та ін.) (*Быков 1996*).

Хімічним аналізом речовини мушель встановлено, що в основному вона складається з вуглекислого кальцію (93,5–97,0 %), який зустрічається в формі арагониту або вапняного шпату, а в ряді форм знайдений вуглекислий магній та інші хімічні речовини, однак в дуже невеликих кількостях (*Скарлатто 1960*).

У біологічних об'єктах головне місце фосфатів кальцію – кістки і зуби хребетних тварин, тобто, риб, земноводних, плазунів, птахів і ссавців. Крім того, виявлено кілька видів викопних молюсків, раковини яких склалися не зі звичайного для молюсків карбонату кальцію, а з фосфату кальцію (*Апатит*).

3. Вищезгадані солі кальцію мають призматичну будову.

Апатит – мінерал, фосфат кальцію – зустрічається у вигляді призматичних кристалів (*Кудрин 1968*). Шпат – старовинний загальний термін для позначення мінералів з досконалою спайністю, при розколюванні яких утворюються призматичні уламки з гладкими поверхнями. Кальцит – мінерал, карбонат кальцію (*Куликов 1982*).

4. Зі збільшенням рівня організації тварини описані вище складові твердих тканин збільшують свою впорядкованість і міцність.

Шкала Мооса – вживана у мінералогії шкала відносної твердості дряпання мінералів (точніше кристалів, так як твердість агрегатів може дуже відрізнятись). У цій шкалі кожен мінерал дряпається усіма наступними і сам дряпає всі попередні. За еталони тут прийняті в порядку зростання твердості від 1 до 10, такі широко поширені мінерали, як: тальк – 1, гіпс – 2, кальцит – 3, флюорит – 4, апатит – 5, ортоклаз – 6, кварц – 7, топаз – 8, корунд – 9, алмаз – 10 (*Куликов 1982*).

У результаті мінералізації емалі вуглекислотні залишки в її апатитах заміщуються на гідроксильні і частково на фосфорнокислі (*Кодола 1979; Апатит*).

Той факт, що емаль зуба починає розвиватися після появи дентину, відомий дослідник кісткових тканин А. В. Румянцев (1958) уважав

тканинною рекапітуляцією — явищем повторення в розвитку вищих органічних форм ознак їх предків (Румянцев 1958).

Обговорення результатів досліджень. Узагальнюючи результати аналізу літературних джерел, що стосуються закономірностей появи та черги еволюційних змін, бачимо особливості переходу емалевого органу як першочергової твердої тканини до сучасних форм скелету живих істот.

Висновок. Емаль зуба має спорідненість до покривних тканин безхребетних і є філогенетично більш давньою тканиною, ніж дентин та інші тверді тканини людського організму. Емаль зуба — це реліктове утворення, що дісталось від загальних прабатьківських безхребетних форм, яке в результаті ідіоадаптації розташоване в порожнині рота на зубному органі.

Перспективи подальшого вивчення. Слід признати особливу важливість та необхідність збору, збереження, популяризації аналізу щільних покривів для остаточного встановлення послідовності змін в еволюції живих форм.

Література

Апатит живой и мертвый Наука и жизнь — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/3529/>.

Артемьев А. В. Антропологические материалы в собрании Е. Н. Скаржинской / А. В. Артемьев // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 34—38.

Беклемишев В. Н. Основы сравнительной анатомии беспозвоночных / В. Н. Беклемишев. — М.: Наука, 1964. — 446 с. — (т. 2).

Быков В. Л. Гистология и эмбриология органов полости рта человека: учеб. пособие / В. Л. Быков. — СПб.: Спецлит, 1996. — 247 с.

Быстров А. П. Прошлое, настоящее, будущее человека / А. П. Быстров. — Л.: Медгиз, 1957. — 314 с.

Варес Э. Я. Изготовление зубных мосговидных протезов без абразивной обработки зубов. Решения. Вопросы. Проблемы. Перспективы / Э. Я. Варес. — Сыктывкар, 1993. — 128 с.

Вилер И. Б. Эволюция зубов и взаимоотношение дентина и кости, образующих зубы и покрывные окостенения позвоночных / И. Б. Вилер // География кариса зубов. Тр. IV расшир. пленума Всесоюз. общ-ва стоматологов. — М.: Медицина, 1966. — 219 с.

Иванова-Казас О. М. Сравнительная эмбриология беспозвоночных животных. Простейшие и низшие многоклеточные / О. М. Иванова-Казас. — Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1975. — 372 с.

Ковешников В. Г. Медицинская антропология / В. Г. Ковешников, Б. А. Никитюк. — К.: Здоровье, 1992. — 200 с.

Кодола Н. А. Микроэлементы в профилактике кариса зубов / Н. А. Кодола. — К.: Здоровья, 1979. — 160 с.

Кудрин И. С. Анатомия органов полости рта / И. С. Кудрин. — М.: Медицина, 1968. — 212 с.

- Куликов Б. Ф.** Словарь камней-самоцветов / Б. Ф. Куликов. — Л.: Недра, 1982. — 159 с.
- Мамонтов С. Г.** Биология: справ. издание / С. Г. Мамонтов. — М.: Высш. школа, 1992. — 478 с.
- Румянцев А. В.** Опыт исследования эволюции хрящевой и костной тканей / А. В. Румянцев. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 376 с.
- Скарлатто О. А.** Двустворчатые моллюски Дальневосточных морей СССР / О. А. Скарлатто. — М.; Л., 1960. — 151 с.
- Скрыпников П. Н.** Метаболизм, структура и функции белков эмали (Часть 1. Белки эмали: тафелин и энамелин) / П. Н. Скрыпников, А. П. Гасюк, К. С. Непорада // Україн. стоматол. альманах. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 11–16.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Фалин Л. И.** Гистология и эмбриология полости рта и зубов / Л. И. Фалин. — М.: Медгиз, 1963. — 219 с.
- Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Уклад. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.. — Полтава, 1992. — 180 с.
- Шмальгаузен И. И.** Основы сравнительной анатомии позвоночных животных / И. И. Шмальгаузен. — М.: Сов. наука, 1947. — 540 с.
- Шмальгаузен И. И.** Проблемы дарвинизма / И. И. Шмальгаузен. — [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. — Л.: Наука, Лен. отд., 1969. — 493 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МЕЧ ІЗ ЗІБРАННЯ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ: ПЕРЕДНЄ СТУДІЮВАННЯ

Публікуються результати попереднього вивчення середньовічного меча, який, імовірно, походить зі складу зібрання К. М. Скаржинської, що експонується у Полтавському краєзнавчому музеї.

Ключові слова: середньовічний меч, зібрання К. М. Скаржинської

Колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської, за своїм наповненням, були одними з найбагатших в Україні. Загальна кількість експонатів в них перевищувала 20 000 од. зберігання (*Супруненко, 2000, с. 77*). Серед їхнього загалу містилася й невелика різночасова збірка зброї. В монографічному дослідженні О. Б. Супруненка «Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)» згадується західноєвропейський меч з тавром «1313», який немовби походив з цієї колекції і наразі експонується у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Інвентарна книга подає наступний опис цього експонату: «Меч сталевий, обоюдогострий, із залізним перехрестям, рукоять залізна з дерев'яними накладками, з верхівкою з двох кульок. Дата «1313». Довжина — 1,0 м, ширина 5 см» (*ІКЗ, т. 2, с. 51-53*) (рис. 1).

Візуальний огляд залишив по собі неоднозначні враження, а тому наводимо свої попередні міркування quod, на поточний момент студіювання.

Загальна довжина меча — 123,0 см. Довжина клинка — 100,0 см. Має класичне V-подібне вістря. Ширина клинка біля перехрестя — 5,0 см, поступово звужується у напрямку до вістря, досягаючи межі у 4,2 см. Зважаючи за загальну довжину леза, можна констатувати незначну зміну ширини клинка — всього на 8 мм. Наступним елементом, який привертає увагу, є рікассо. Його довжина складає більше 10,0 см. На ньому, з обох боків, розташовані тавра. З одного боку напис — «1313» у прямокутнику, з іншого — літери готичним шрифтом (рис. 2). Клинку немовби притаманні 2 типи перетинів (чіткому визначенню заважає значна сточеність, що потребує додаткового, більш прискіпливого огляду). Лінзоподібний — зона рікассо та біля

вістря (20,0–22,0 см). Сильній частині клинка відповідає сплющений гексагональний перетин. Ступінь збереження клинка посередній — дуже сточений, на кромках леза є численні зарубки, — мабуть, у свій час меч активно використовувався за своїм прямим призначенням.

Загальна довжина руків'я — близько 21,0 см. Довжина черену — 15,0 см. Обкладка дерев'яна, із залишками шкіри. Наверхшя утворене двома кульками різного діаметру, з масивним «капельюшком» фіксатора. На нижній кульці є фрагмент зображення у вигляді ламаної лінії з «бутоном квітки», який утворюється трьома невеликими колами (рис. 3). Зображення проглядається погано. Між наверхшям та обкладкою руків'я і перед перехрестям наявні залишки намотки (ширина — близько 5,0 см). Руків'я бутелеподібної форми — черен завужений біля наверхшя (ширина — 1,7 см) і поступово розширюється у бік перехрестя (ширина у середній частині та біля гарди — 3,0 см).

Перехрестя пряме (загальна довжина — 24,0 см), рамени грановані октогональні. Відноситься до типу 2, за класифікацією Е. Окшота (*Окшот 2007, с. 144*). На кінцях рамен — грановані щитки, до яких припасовані восьмигранні «бутончики».

Попередні висновки. За своїми пропорціями меч міг би відноситися як до типу XIIIa, так і до типу XIX, за класифікацією Е. Окшота. У першому випадку його датування припадало б на XIII — середину XIV ст. На користь цього свідчить

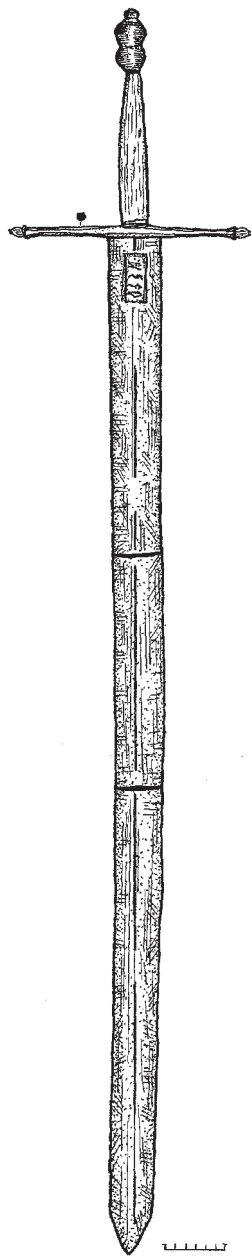

Рис. 1. Меч. Західна Європа.
Друга пол. XIV — сер. XV ст.

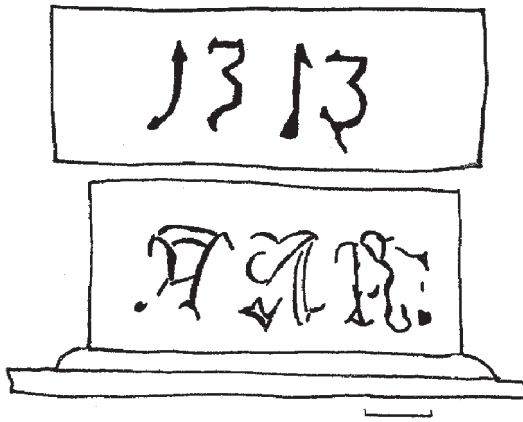

Рис. 3. Фрагмент графічного прокресленого елемента з навершя.

Рис. 2. Прорисовка тавр на клинку.

довжина клинка, перехрестя типу 2 та наявність лінзоподібного перетину (Glosek 1984, s. 28). Однак наявність рікассо нівелює це припущення. Подібна конструктивна особливість не зустрічається на мечях типу XIII та його різновидах, принаймні, автору не доводилося зустрічатися з подібною інформацією. Цей елемент притаманний типу XIX (але там він відносно короткий — 6,0–8,0 см), для якого також характерний сплющено-гексагональний перетин (Ewart Oakeshot 1991, p. 197). Слід зазначити, що екземпляри мечів з рікассо відомі з другої половини XIV ст. (Окиот 2004, с. 361). Але відсутність інших ознак цього типу мечів не дозволяє віднести зразок зброї до зазначеної категорії. Додатково, в якості хронологізуючого елемента, може бути долучена інформація про «бутелеподібність» руків'я. Подібні руків'я були характерні для мечів у досить короткий проміжок часу — між 1410 та 1440 рр. (Окиот 2004, с. 379). Крім того, в нашому випадку, свою роль відіграє й октогональність перетину рамен хрестовини типу 2, яка в подібному вигляді почала виготовлятися не раніше другої половини XIV ст. (Окиот 2004, с. 272). Таким чином, можлива хронологічна межа виготовлення меча припадає на другу половину XIV — середину XV ст.

Певні питання викликає навершя меча. На перший погляд, воно не асоціюється із жодним поширеним типом для мечів, але викликає стійкі асоціації з навершлями шпаг. Можна припустити й можливість припасування до клинка «не рідних» руків'я і перехрестя, тим більше, що подібні випадки відомі (Гринчишин 2012, с. 30). Тавруванню на клинку також поки що не підібрані аналогії. Можливо, готичний напис є аббревіатурою, наприклад, скороченим ім'ям майстра. Сто-

совно ж напису «1313», то навряд чи його слід розглядати, як дату виготовлення меча. Якщо трактувати зображення як цифри, то вони, можливо, означають час заснування майстерні, з якої цей клинок вийшов. Однак є припущення, що зображені на таврі знаки можуть бути літерами. До цього спонукає кілька моментів – вигин «1» та форма голівки знаку, який може розглядатися як «J», а також різний стиль напису знаку «3». Відстань між символами різна, вони немовби згруповані парами. Є й інші сумнівні моменти, що не дозволяють на поточний момент чітко визначити хронологічну приналежність меча. Сподіваємося, що подальше студювання цього експонату дозволить дістати відповіді на коло нез'ясованих питань.

Джерела та література

- Інвентарна книга «Зброя» // Фонди ПКМВК. — 1948. — Т. 2. — 195 с. (арк.).
- Гринчишин Б. В.** Проблеми типології і датування середньовічних мечів / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». — 2012. — № 724. — С. 25–31.
- Окшотт Э.** Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ. М. К. Якушиной]. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2004. — 398 с.
- Окшотт Э.** Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт; [пер. с англ. Игоревский Л.]. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. — 176 с.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської. — К.; Полтава: Археологія, 2000. — 392, 2 с.
- Głosek M.** Miecze śpódkowoeuropejskie z X–XV w. / M. Głosek. — Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 1984. — 185 s., tabl.
- Oakeshot Ewart.** Records of the Medieval Sword / Ewart Oakeshot. — Woodbridge: The Boydell Press, 1991 — 310 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДБГ — Археологічні дослідження Більського городища, Київ, Котельва
- АДУ — Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк
- АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
- АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
- АО — Археологические открытия, Москва
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
- АС — Археологический съезд
- ВДНЗУ — Вищий державний навчальний заклад України
- ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры, Ленинград
- ГУ — Государственный университет
- ГУГК — Главное управление геодезии и картографии, Москва
- ГЭ — Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
- ДАПО — Державний архів Полтавської області, Полтава
- ДП — Державне підприємство
- ДПІ — Державний проектний інститут
- ВІПК — Віділ історії первісної культури
- ЕУ — Енциклопедія Українознавства, Львів
- ЗРАО — Записки русского археологического общества, Санкт-Петербург
- ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук Украинской ССР, Киев
- ИА РАН — Институт археологии Российской академии наук, Москва
- ИИМК — Институт истории материальной культуры, Санкт-Петербург
- ИКЗ — Историко-культурный заповедник
- IAK — Императорська Археологічна Комісія, Санкт-Петербург

ІМК	— Інститут історії матеріальної культури, Санкт-Петербург
ІМАТ	— Імператорське Московське археологічне товариство, Москва
ІКЗ	— Історико-культурний заповідник
КМ	— Краєзнавчий музей
КСАН	— Корпус случайных археологических находок, Москва
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии, Москва
КСП	— Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
ЛКМ	— Лубенський краєзнавчий музей, Лубни
ЛМДА	— Лубенський міський державний архів, Лубни
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МАО	— Московское археологическое общество, Москва
МГУ	— Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук, Київ
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НТЕ	— Народна творчість та етнографія, Київ
НТШ	— Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів
НУ	— Національний університет
ОДПАП	— Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП	— Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
ОКМ	— Обласний краєзнавчий музей
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМ ВК	— Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПОО	— Полтавська обласна організація
ПУ	— Пам'ятки України, Київ
ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава

РА	— Российская археология, Москва
РАН	— Российская академия наук, Москва
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, Москва, Петроград
РВД	— Раннесредневековые восточнославянские древности
РЕІУ	— Радянська енциклопедія історії України, Київ
РСМ	— Раннеславянский мир, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва
СЛП	— Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ, Полтава
СМ СССР	— Совет Министров Союза ССР, Москва
УЕ	— Українська енциклопедія, Київ
УІЖ	— Український історичний журнал, Київ
УМСА	— Українська медична стоматологічна академія, Полтава
УООПИК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія, Київ
УСЭ	— Украинская советская энциклопедия, Киев
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЧИОНЛ	— Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, Киев
ЦДВІА РФ	— Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації, Санкт-Петербург
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства Національної академії наук та Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

ЗМІСТ

О. П. Грицаєнко (м. Лубни). Переднє слово	3
О. Б. Супруненко (м. Полтава). Федір Камінський – першовідкривач українського палеоліту, археолог, музейник і педагог	4
С. О. Біляєва (м. Київ). Подвижництво Ф. І. Камінського у світлі сучасних реалій розвитку археології й охорони історико-культурної спадщини України	23
М. Г. Коваленко (м. Переяслав-Хмельницький). Переяславський і лубенський етапи життєвого шляху Федора Камінського	29
Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова (м. Полтава). Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах	32
А. Л. Щербань (м. Харків). Етнографічний епізод біографії Федора Камінського	42
Т. М. Дяченко (м. Лубни). Дрібочка на могилу Федора Камінського ..	45
І. М. Кулатова (м. Полтава). Археологічні дослідження на території міста Лубни	50
В. О. Мокляк (м. Полтава). Козацька старовина у зібранні К. М. Скаржинської: питання вивчення колекції	63
Л. М. Лугова, І. С. Мельникова (м. Полтава). Матеріали розкопок Ф. І. Камінського у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (за матеріалами виставки у м. Лубни) ..	72
Л. В. Яснівська (м. Чернігів). Початковий етап дослідження давньоруських старожитностей Посулья (за матеріалами Чернігівщини) ..	75
І. М. Гавриленко (м. Полтава). Дослідження палеолітичної стоянки Гінці за дореволюційної доби	80
О. С. Сулима (м. Полтава). Планида мистецьких творів зібрання К. М. Скаржинської	88
Н. Г. Кондратенко (м. Полтава). Годинник французького майстра з колекції К. М. Скаржинської	91

С. П. Юренко (м. Київ). Внесок О. В. Сухобокова у дослідження літописного «граду» Лубен	95
В. В. Приймак (м. Суми). Археологічні старожитності Посулля у працях В. Й. Довженка.....	104
В. М. Верещака (м. Лубни). Лубенський краєзнавець Іван Іванович Горенко.....	107
К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко (м.м. Полтава, Лубни). Нові археологічні обстеження у місті Лубни	110
О. В. Ромашко (м. Дніпропетровськ). Нова знахідка скіфського казана у Посуллі.....	115
Я. В. Володарець-Урбанович, О. В. Сидоренко (м.м. Київ, Лубни). Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу	119
К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко (м. Полтава). Поселення і городище в ур. Верхній Вал у м. Лубни.....	133
В. В. Шерстюк, О. О. Прядко (м.м. Полтава, Переяслав-Хмельницький). Чутівське городище на Сулі	148
А. В. Зайцев, Н. А. Моргун, А. В. Артем'єв (м. Полтава). Деякі еволюційні аспекти розвитку скелету	161
О. В. Тітков (м. Полтава). Середньовічний меч із зібрання К. М. Скаржинської: переднє студіювання.....	166
Список скорочень	170

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУЛЛЯ

Збірник наукових праць

На обкладинці: 1 с. – стулка давньоруського хреста-енколпіона з кургану в околицях Переяслава, знахідка Ф. І. Камінського 1871 р.

Бронза, чорніння. ПКМВК, інв. ПКМ 18056, М 2049;
камінний годинник фірми «Vincenti & Cie» зі збірки музею К. М. Скаржинської, Франція, 1855–1870 рр. *Бронза, дерево, емалі.*
ПКМВК, інв. ПКМ 4999, М 1083.

4 с. – зрубний ліпний кубок з кургану в ур. Капітонівка біля хут. Трьохізбенка зі збірки музею К. М. Скаржинської.

Кераміка. ПКМВК, інв. ПКМ 10638, А 787;
зарубинецький ліпний горщик з кургану в ур. Замок з розкопок Ф. І. Камінського 1881 р. *Кераміка.* ПКМВК, інв. ПКМ 10260, А 409;
сокира колхідського типу з околиць Лубен зі збірки музею К. М. Скаржинської. *Бронза.* ПКМВК, інв. 10523, А 672.

Відповідальні за випуск – **І. М. Кулатова, С. С. Васюк.**

Відповідальний редактор – **О. Б. Супруненко.**

Коректор – **О. Б. Супруненко.**

Художник – **Т. В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір – авторський та **С.В. Хорєв.**

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **С.В. Хорєв.**

Здано в набір 12.04.2016 р. Підписано до друку 19.04.2016 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 10,75. Ум. друк. арк. 10,23.

Тираж 100 прим. Вид. № 179. Зам. 02/2016.

Виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Жовтнева, 37, оф. 30.

Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (05322) 7-33-60.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

ДЛЯ НОТАТОК